

Q. H. Bayramov

Tərcümə sənəti

(Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə ali məktəb tələbələri üçün dərslik)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
422 sayılı 7 aprel 2008-ci il tarixli qərarı
ilə dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

Bakı – 2008

**Redaktorlar: F. Abdullayeva, S. Mustafa Rəyçilər:
Ə.Qubatov, N. Balacayeva**

**Qılıncxan Bayramov. Tərcümə sənəti Bakı 2008,
«OKA Ofset» nəşriyyatı. 218 səh.**

**Ali məktəb tələbələri üçün tərcümə nəzəriyyəsi üzrə dərslik Azərbaycan
Respublikası Təhsil Nazirinin 422 saylı 7 aprel 2008-ci il tarixli qəran ilə
dərslik kimi təsdiq edilmişdir.**

Q.H.Bayramov 2008

**Mənə tərcümənin əlifbasını öyrətmiş
müəllimim İsmixan Rəhimovun əziz xatirəsinə**

Giriş

Babil qülləsi haqqında əfsanədə deyilir ki, bir zamanlar insanların hamısı bir dildə danışmış. Bir dəfə onlar qərara gəlirlər ki, uca bir qüllə tikib Allahın dərgahına yetişsinlər. Aralarında dil birliyi, anlaşma olduğu üçün iş sürətlə irəliləyir. Tikintinin tezliklə başa çatacağını görüb Allah onların dilini dəyişir, hərə bir dildə danışır, heç kəs bir-birini başa düşmür, qüllə yarımçıq qalır. Nəticə belədir ki, dil insanları bir araya gətirir, dildən gözəl anlaşma vasitəsi yoxdur. Müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında isə bu rolu tərcümə oynayır.

Azərbaycan şərq və qərb ticarət yollarının üstündə, sivilizasiyaların qovşağında yerləşir. O dəfələrlə istilalara məruz qalmışdır. Teymurləng, makedoniyalı İskəndər, ərəb sərkərdələri bu torpaqlardan keçmişlər. Bunların hamısı mədəniyyətimizdə, dilimizdə öz izini qoymuşdur. Vaxtı ilə bu dil bütün Yaxın Şərqdə ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Sovet imperiyası dövründə çoxmillətli və çoxdilli Dağıstanda uzun müddət ümum təhsil məktəblərində tədris dili Azərbaycan dili olmuşdur.

Azərbaycanda tərcümə işi orta əsrlərdə dini ədəbiyyatın tərcüməsindən başlamışdır. Lakin bütün bəşər tarixində olduğu kimi o da adi kütlə üçün nəzərdə tutulmamışdı, hakim təbəqə heç vaxt malik olduğu biliyi aşağı təbəqə ilə bölüşmək istəməmişdir, çünki bilik özü böyük bir sərvətdir.

Rus istilasına məruz qalandan və Sovet İttifaqının tərkibinə qatıldıqdan sonra Azərbaycanda tərcümə işi sürətlə inkişaf etmiş, böyük tərcüməçilər pleyadası yaranmışdır. Ən yaxşı yazıçı və mütəfəkkirlərimiz, şairlərimiz, müxtəlif sahələr üzrə alimlərimiz tərcümə ilə məşğul olmuşlar. Onlar həm bədii, həm də elmi ədəbiyyatı tərcümə etmiş və ondan bəh-

rəiənmişbr. Bunun sayosindo Azərbaycanın ali və orta məktəblərində dərsliklər yaranmış, ədəbiyyat və elm inkişaf etmişdir.

Tərcümələr həmişə tərcümə tənqidi ilə müşayət olunmuş, tərcümə haqqında nəzəri fikir formalaşmışdır.

Azərbaycanın ən görkəmli sənətkarları M.F.Axundov, A.Səhhət, C.Cabbarlı, M. Müşviq, Ə.Cavad, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza və adını çəkmədiyimiz onlarla ədiblərimiz tərcümə sənətinə öz töhfəsini vermişlər.

Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə işi uzun bir yol keçmiş və müxtəlif məqsədlər daşımışdır. A. Xotsko “Koroğlu” dastanını ingilis dilinə çevirmiş, «Kitabi- Dədə Qorqud» (üç dəfə) ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur, bunlar heç də sadəcə maraq və dastanlarımıza hörmətdən irəli gəlməmişdir. Bu dastanlar xalqın psixologiyasını öyrənmək üçün ən yaxşı mənbə idi.

Avropa ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə ilk tərcümələri əsasən rus dilindən olmuşdur, yəni bu zaman rus dili məxəz dil rolunu oynamışdır. Məlumdur ki, ikinci, üçüncü və s. dildən tərcümə edildikdə hədəf mətn get-gedə orijinaldan uzaqlaşır, orijinalın bədii məziyyətlərindən, müəllif dəst-xəttindən əsər-əlamət qalmır. Məsələn, Şekspirin sonetlərini ilk dəfə rus dilindən T.Əyyubov tərcümə etmişdir. Sonet 14 misradan ibarət olub yamb pentametrində yazılır, yəni misralarda klassik şerə məxsus heca bərabərliyi var. Həmin sonetləri rus dilinə S.Marşak onbirlik ilə tərcümə etdiyindən T. Əyyubov da onları əsasən onbirliklə çevirmişdir, yəni orijinal ilə müqayisədə tərcümədə hecaların sayı artmışdır, bu da statistik baxımdan tərcümənin həcmnin orijinaldan artıq olması deməkdir. Bundan əlavə, bir çox məqamlarda orijinalın təravəti itmiş, obrazlılıq özgələşmişdir. Məsələn, müqayisə üçün 130-cu sonetdən bir bəndə və onun tərcümələrinə baxaq:

*I have seen roses damask% red and white,
But no such roses see I in her cheeks;
And in some perfumes is there more delight
Than in the breath that from my mistress reeks.
С дамасской розой, алой или белой,
Нельзя сравнить оттенков этих щек.
Л тело пахнет так как пахнет тело.
Не как фиалки нежный лепесток. (С.Маршак)*

*Dəməşq güllərinə onm yanağı Bənzəməz,
götürməz müqayisəni.
Deyil bənövşənin incə yarpağı,
Bədən ətri verir onun bədəni.*

(T. Əyyubov)

*Qızılgül görmüşəm al, zərif, incə.
Onun yanağında açmaz heç biri.
Bahar mehi deyim axı mən necə,
Yoxdur nəfəsində çiçəyin ətri.*

(^S, Mustafa)

Bu bəndləri tutuşdurduqda görürük ki, S.Marşak obrazı dəyişərək *sevgilinin nəfəsini* yox, onun *bədəninin qoxusunu bənövşə ləçəyi ilə* müqayisə etmiş, T.Əyyubovda *bənövşə ləçəyi bənövşə yarpağına* çevrilmiş, S.Mustafada isə *bahar mehi və çiçək ətri* meydana çıxmış, *nəfəs ilə çiçək ətri* müqayisə olunmuşdur.

Beləliklə, rus dilindən edilmiş tərcümələr orijinal ilə müqayisə edildikdə orijinaldakı bədiilikdən əsər-ələmətin qalmadığı üzə çıxır, bu cür tərcümələr məhz məzmun baxımından orijinal ilə müqayisə edilə bilər.

Hazırda Azərbaycan Dillər Universiteti adlanan ali məktəbdə Tərcümə kafedrası 1966-cı ildə yaranmış və onun ilk müdiri İsmixan Rəhimov olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında həm tərcümə üzrə elmi kadrlar yetişmiş, həm də tərcümə işinə, xüsusilə avropa dillərindən və avropa

dillərinə tərcüməyə başlanmışdır. Onun sətri tərcürhələri əsasında ingilis şairi C. Bayronun «Şərq poemaları»ndan üçü B.Vahabzadə {*Abidos gəlini*}, N.Gəncəli {*Gavur*} və A.Aslanov {*Korinfin mühasirəsi*} tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və bunlar tərcümənin təşəkkülünə təkan vermişdir. İ.Rəhimov məktəbinin yetirmələri öz tərcümələri və nəzəri fikirləri ilə Azərbaycan tərcümə tarixinə daxil olmuşlar.

Tərcümə sənətdir, ona yiyələnmək üçün dil, məxəz mətnin mövzusu və dünya haqqında bilgidən əlavə, tərcüməçi istedadına, yaxşı yazılı və şifahi nitq qabiliyyətinə, yaradıcı təfəkkürə malik olmaq lazımdır.

Təqdim olunan kitab müəllifin əxz etdiklərini və qənaətlərini əks etdirir. Kitab birinci növbədə tərcümə fakültəsində oxuyan tələbələrə, sonra isə bu sahə ilə maraqlananlara ünvanlanmışdır. Şübhəsiz ki, burada oxucunun xoşuna gələn və gəlməyən məqamlar, fikir ayrılığı da olacaq. Hər cür iradlarınızı qəbul edir və xahiş edirik onları ADU-nun Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasi kafedrasına göndərsiniz.

Hörmətlə,
müəllif

Tərcümə nəzəriyyəsinin predmeti və məqsədi c

Tərcümə ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillərdə danışan insanların bir araya gəldiyi vaxtdan meydana çıxmışdır. İlk yazılı tərcümə nümunələrinə qədim Misirdə rast gəlinmişdir. Qədim Şumer eposu Gilqamışdan bəzi parçaların bir neçə asiya dillərinə tərcümələri tapılmışdır. Tərcümə, o cümlədən şifahi tərcümə, müxtəlif dillərdə danışan insanların ünsiyyət qurmaq ehtiyacından yaranmış və inkişaf etmişdir. Şifahi tərcümənin tarixi yəqin ki, yazılı tərcümənininkindən daha qədimdir.

Tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin çözülməsi zamanı meydana gəlir və formalaşır. Bütün elmlərdə belədir, problem yoxsa, onun həlli istiqamətində də heç bir təşəbbüs göstərilir.

Tərcümə müəyyən bir prosesin nəticəsidir, onu bir fakt kimi qəbul edirik. Əgər *BUy Şekspirin Azərbaycan dilinə son tərcüməsidir* və yaxud *Sabir Rüstəmxanlımn "Ömür kitabı** bu günlərdə ingilis dilində çapdan çıxıb* kimi cümlələrə fikir versək, onda hər iki halda tərcümə əsərlərinin mətni nəzərdə tutulur, bu zaman biz tərcümə faktından bəhs edirik.

Tərcümə həm də prosesdir, bu prosesin nəticəsində bir dildə yazılmış mətnin əsasında ikinci bir dildə formaca yeni, məzmunca birinci mətnə yaxın bir mətn meydana gəlir, yəni bu proses özü də bir fəaliyyət kimi tərcümədir.

Proses sözünü tərcüməyə şamil etdikdə onu sırf linqvistik mənada, yəni dillərarası (*interlinguistic*) *transformasiya* (bir dildəki mətni digər dilə çevirmək) mənasında başa düşmək lazımdır. Bu zaman yenə də transformasiya, yaxud bir mətn əsasında ikinci bir mətnin yaradılması hər fərfən başa düşülməməlidir, çünki orijinal mətn öz-özünə çevrilir, ikinci mətn öz-özünə yaranmır.

Məlumdur ki, orijinal mətn dəyişməz qalır, ancaq onun əsasında ikinci bir dildə yeni bir mətn yaradılır, yəni tərcü

mə faktı meydana gəlir. Başqa sözlə, burda transformasiya termini ancaq iki dilin sinxron təsvirinə tətbiq edildikdə bu mənada işlədilə bilər, bu zaman biz iki dil arasında müəyyən əlaqələrlə üzləşirik, bu iki dildən biri *məxəz (source)*y digəri isə *tərcümə (target)* dili, yaxud *hədəf* dil adlanır, birincisi orijinalın, ikincisi isə tərcümənin dilidir. Bu dillərin ikisi birlikdə *işçi dillər (working languages)* adlanır, məxəz dil *passiv (passive)*y tərcümə dili isə *aktiv (active)* dil adlanır. Müvafiq olaraq *məxəz mətn (source text)*, *tərcümə mətni, hədəf mətn (target text)* terminləri meydana gəlir. Məxəz mətn məxəz dildə yazılmış olur, mütərcim müəyyən tərcümə transformasiyalarından istifadə etməklə hədəf dildə yazılmış bir mətn yaradır. Bütün bu linqvistik və interlingvistik əməliyyatların cəmi linqvistik anlamda tərcümə prosesini təşkil edir. Beləliklə, *tərcümə transformasiyanın bir növü, daha dəqiq desək, dillərarası (interlinguistic) transformasiya* kimi səciyyələndirilə bilər.

Deyilənləri ümumiləşdirirək demək olar ki, *tərcümə nəzəriyyəsinin predmeti dillərarası transformasiya prosesininin elmi təsviridir, daha doğrusu məxəz dildəki mətnin hədəf dildəki ekvivalent mətnə çevrilməsi prosesinin elmi təsviridir. Linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin məqsədi yuxarıda deyilən mənada tərcümə prosesini modelləşdirməkdir.*

‘ *Tərcümənin mahiyyəti.* Tərcümədə həmişə iki mətn olur. Birinci *orijinal (məxəz-source)* mətndir ki, o, ikinci mətndən (*tərcümə, hədəf-target*) asılı olmadan mövcuddur. İkinci mətn (*target text*) müəyyən əməliyyatların (*dillərarası transformasiyaların*) köməyi ilə birinci (*source*) mətnin əsasında yaradılır. Birinci mətnin dili *məxəz (source)*, ikinci mətnin dili *hədəf (target)* dil adlanır.

Nəyə görə, hansı əsaslarla hədəf mətni məxəz mətnin ekvivalenti adlandırılabilir? Nə üçün *My sister is married* cümləsi *Bacım ərdədir* cümləsinin ekvivalentidir, ancaq həmin cümlə *Bacım Moskvada yaşayır* cümləsinin ekvivalenti deyil? Bu cümlələri tutuşdurduqda məlum olur ki, dillərəra-

Sı *(finterlinguistic)* transformasiya özbaşına, sərbəst, ixtiyari aparılmır. Başa düşürük ki, hər hansı bir sözün, cümlənin, mətnin tərcümə olduğunu demək üçün hədəf mətn hökmən məxəz mətnin nəyinsə özündə əks etdirməlidir. Başqa sözlə, məxəz dildəki mətnin hədəf dildəki mətnə transformasiyası zamanı müəyyən bir invariant hədəf mətndə öz əksini tapmalıdır. Bu invariantm hədəf mətndə əksi dərəcəsi məxəz mətnin hədəf mətnə ekvivalenlliyinin dərəcəsinə müəyyən edir. Tərcümə prosesində nəyin invariant olduğunu bilmək üçün mütərcim semiotikanı - işarələr haqqında elmi yada salmalıdır. Məlumdur ki, hər bir işarənin iki cəhəti - ifadə tərzı (formas) və məzmunu (*plane of expression and plane of content*)-wsLT. Bilirik ki, dil özü işarələr sistemidir, müxtəlif dillər ifadə tərzı (*plane of expression*) ilə bir-birindən fərqlənsələr də, məzmun baxımından (*plane of content*) oxşardır. Buna görə də yuxarıdakı *Baam ərdədir* cümləsində *baam* sözü ingilis dilindəki *My sister is married* cümləsindəki *sister* sözündən ifadə tərzı (*forma*) baxımından fərqlənir, lakin məna baxımından eyniyyət təşkil edir. Əgər həmin cümlədə bir söz yox, bütöv cümlə tərcümə olunarsa, onda biz tərcüməni məxəz dildəki mətnin hədəf dildəki mətnə transformasiya prosesi kimi səciyyələndirə bilərik, bu şərtlə ki, məxəz dildəki mətnin məzmunu hədəf dildəki mətndə öz əksini tapsın.

Tərcümədə Hnqvistik forma, ^ məna və ekstralinqvistik situasiya

Bir elm kimi müasir dilçilikdə iki sahə - *mikrolinqvistika* və *makrolinqvistika*~*ha,mı* tərəfindən tanınır və qəbul edilir. *Mikrolinqvistika*&*d* dil tədqiqat obyektidir və dil özü özü vasitəsilə tədqiq olunur, yəni dil həm obyekt, həm də tədqiqat vasitəsidir. Məsələn, dilin bütün aspektlərinin (fonetika, • morfologiya, leksikologiya, semasiologiya,

sintaksis, üslubiyyat, dil tarixi, ədəbi dil, dialektlər) tədqiq olunması və tədqiqatın məhz dil vasitəsilə aparılması mikrolinqvistikadır. *Makrolinqvistika* dedikdə isə biz dilçiliyin psixolinqvistika, sosiolinqvistika, etnolinqvistika sahələrini nəzərdə tuturuq ki, onlar dili ekstralinqvistik (yəni dilin özü ilə birbaşa bağlı olmayan) amillərlə bağlı öyrənir. Bundan əlavə, linqvistika (dilçilik) nəzəri və tətbiqi dilçiliyə bölünür. Tərcümə, dilin tədrisi, informasiya nəzəriyyəsi tətbiqi dilçiliyə aid edilir.

Tərcümə nəzəriyyəsi makrolinqvistikaya ona görə aiddir ki, fərdi (psixoloji), sosial, etnik amillərin hər birinin nitqdə izi və rolu var, bunları nəzərə almadan mətni düzgün tərcümə etmək olmaz. Hər bir mətn nitq fəaliyyətinin məhsuludur və tərcüməçi üç məqamı nəzərə almalıdır:

1. Mətnin (ünsiyyətin) mövzusu, yəni mətn nədən bəhs edir (subject matter);

2. Ünsiyyətin baş verdiyi situasiya (*context, situation*);

3. Ünsiyyət prosesinin iştirakçıları (*sender and receiver of the message*).

Mətn çoxmənalı sözlərin mənasını başa düşməyə, kontekst (situasiya) ilə bağlı eleptik cümlələrdə buraxılmış cümlə üzvlərinin yerini doldurmağa imkan verir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *Olarmı?* cümləsini müəyyən bir kontekstdən təcrid olunmuş halda götürsək, o, natamamdır, sualda nə istənilirdi bilinmir. Ancaq onu müəyyən bir situasiyada işlətsək, tutaq ki, kimsə qapını azacıq açıb “O/ar/wf?” deyəndə biz onun içəri girmək üçün icazə istədiyini başa düşürük. Yaxud stolun üstündə konfet var, uşaq əlini ona tərəf uzadıb “O/armı?” deyirsə: onda şübhəsiz ki, o, konfeti götürmək üçün icazə istəyir. Əgər ünsiyyət prosesində iştirak edən hər iki tərəf situasiyanı eyni dərəcədə anlayırsa, onda həmin kontekstual cümlənin dediyimiz mənalarda işlənməsi mümkündür.

Eyni sözü ingilis dilindəki çoxmonalı **break** sözü haqqında da deyə bilərik. **To break** felinə aşağıdakı kontekstlərdə rast gəlinir: **1) break a window** {*pəncərəni qırmaq*}, **break a chair** {*stulu qırmaq*}, **break one's leg** {*qıçını qırmaq*}, **break a thread** {*sapı qırmaq*}, **break smth into two** {*nəyisə iki yerə parçalamaq*}, **break smth into fragments** {*nəyisə parça-parça etmək, hissələrə bölmək*}, **break smth into pieces** {*nəyisə parça-parça, tikə-tikə etmək*}, **break smth against the rock** {*nəyisə qayaya çırpıb sındırmaq, parçalamaq*}, **2) a glass breaks easily** {*şüşə asanlıqla sınır*}, **the plate broke to pieces** {*boşqab çilik-çilik oldu*}, **the thread broke** {*sap qırıldı*}, **the waves break against the rock** {*dalğalar qayaya çırpılıb yox olur*}, {*dalğalar qayaları döyəcləyir*}, **3) break the set** {*dəstdən bir əşyanı atmaqla onun dəstini pozmaq*}, **break the word into morphemes** {*sözü morfemlərə ayırmaq*}, **4) break the skin** {*dərisini harasa sürtüb çizmaq*}, **break one's head** (baş sındırmaq), **break smb's head** (kiminsə başını yarmaq); **5) the skin on the knee broke** (dizin dərisi çıxdı, əzildi), **my shoes broke** {*ayaqqabılarım cırıldı*}, **a boil breaks** {*qaynamaya düşdü*}, **the buds are breaking** {*qönçələr, (tumurcuqlar) açır*}, **6) break a bough** {*budağı qırmaq*}, **break a branch from (off) the tree** {*ağacdən budağı qırmaq*}, **1) break a clock** {*saati qırmaq*}, **break a fountain pen** (qələmi qırmaq); **8) a clock breaks** {*saat qırılır, xarab olur*}, **the machine breaks** {*maşın qırılır, xarab olur*}, **9) break a lock** {*kilidi qırmaq*}, **break a door open** {*qapını qırıb açmaq*}, **10) break a dog** (iti əhliləşdirmək), **break a horse** {*ati öyrətmək, əhliləşdirmək*}, **break smb's will** {*kiminsə iradəsini qırmaq*}, **break a rebellion** {*qiyamı yatırmaq*}, **11) break into a house** {*zorla evə soxulmaq*}, **break through the crowd** (izdihamı yarıb keçmək), **break through all obstacles** {*bütün maneələri qırıb (yarıb) keçmək*}, **break smb's reserve** {*kiminsə ehtiyat üçün saxladığı şeyə (pula) girişmək*}, **12) break from a prison** {*həbsxanadan qaçmaq*}, **break from smb's grip** {*kiminsə*

əlindən, caynağından qaçıb qurtarmaq), **break free** {qaçıb qurtulmaq}, **a sigh broke from his lips** {sinəsindən bir ah qopdu}', **13) break one's promise** {vədini pozmaq}, **break the rule** {qaydanı pozmaq}, **break the law** {qanunu pozmaq}', **14) break one's journey** {səyahətini yarımçıq qoymaq}, **break one's sleep** {yuxudan alayarımçıq durmaq}, **break the spell** {dilə gəlmək, sükutu pozmaq}, **silence was broken** {sükut pozuldu}', **15) break with one's past** {keçmişi ilə üzülüşmək}, **break with one's friends** {dostları ilə üzülüşmək, əlaqəni kəsmək}, **break with one's habits** {vərdişlərdən əl çəkmək}, **break with one's old habit** {köhnə adətindən əl çəkmək}', **16) break the fall** {nəyinsə enişinin, süqutunun, tənəzülinün qarşısını almaq}, **break the blow** {zərbənin təsirini zəiflətmək}, **break the force of the wind** {küləyin təsirini, gücünü zəiflətmək}, **17) his health broke** {onun səhhəti korlandı}, **the heat broke** {isti başlandı}-, **18) the bankers broke him** {bankirlər onu müflisləşdirdi}', **19) break the news** {xəbəri açıqlamaq, xəbər vermək}', **20) a new day breaks** {səhər açılır}, **the storm broke in the night** {tufan gecə başladı}, **break into laughter** {qəş etmək, uğunmaq}, **break into sweat** {tər basmaq}, **break into a run** {qaçmağa başlamaq}, **break into a dance** {rəqs etməyə, oynamağa başlamaq}, **21) the weather is breaking** {hava açılır}', **22) the crowd broke** (izdiham dağıldı), **the ranks broke** {səf, cərgə dağıldı}, **the clouds broke** {buludlar dağıldı}', **23) break new land, break soil** (xam torpağı okmək).

Göstərdiyimiz bu iki misaldan məlum olur ki, iki növ kontekst (situasiya) var, bunların biri dilin özü ilə deyil, onun işləndiyi kontekstlə bağlıdır və o, ekstralingvistik {extralinguistic-dildən-xaric} situasiya, ikinci situasiya isə dillə bağlıdır və intralingvistik {intralinguistic-dildaxili} kontekst adlanır. **To break** feli göstərilən mənaları ancaq işləndiyi sözlərlə birlikdə kəsb edir.

Məna növləri və tərcümə ^

Semiotikada üç məna növündən bəhs edilir. Bu mənaların mahiyyətini başa düşmək üçün sözlərdən çıxış etmək lazımdır, çünki söz mənənin daşıyıcısıdır. Məsələn, **lion** (şir) müəyyən bir heyvan növü, **chair** (stul) avadanlığın bir predmetidir. Molumdur ki, bütün dil işarələri (sözlər) ancaq canlıların, yaxud əşyaların adını yox, həm də proses və hərəkətləri (**to walk - gəzmək, to work-işləmək**), keyfiyyət (**good-yaxşı, bad-pis, short-gödək**) və şairənin adlarını bildirir. Dil işarəsi (söz) ilə ifadə olunan əşya, proses, keyfiyyət **işarələrin referentləri** (*referents of signs*) adlanır. İşarə ilə onun referenti arasındakı əlaqə **referensial məna**. (*referential meaning*) adlanır. Müxtəlif mənbələrdə bu məna koqnitiv (*cognitive*) məna da adlanır. Bilmək lazımdır ki, işarənin referenti ayrıca götürülmüş, tək bir əşyanı, keyfiyyəti, prosesi yox, onların daxil olduğu bütöv sinfi bildirir. Əgər konkret bir şey, proses, keyfiyyətdən bəhs olunursa, onda biz denotasiyadan (*denotation, to denote- bildirmə(k), təyin etmə(k)*) danışmış oluruq. Məsələn, biz mebelin bir predmeti olan **chair** (*stul*)-m **put the chair aside!** cümləsindəki (*stulu kənara çək*) **chair** ilə müqayisə edə bilərik. Burda birinci dəfə avadanlığın bir predmeti kimi işlətdiyimiz **stul** (*chair*) referensial mənalı sözdür, ikinci halda- **Put aside the chair!** *Stulu kənara çək*i cümləsində **chair** (*stul*) sözü denotasiya olunur, yəni konkretləşdirilir, burda söhbət mücərrəd bir *chair-don* (*stuldan*) yox, kontekst vasitəsilə konkretləşən bir *stuldan* gedir, bu halda **chair** (*stul*) sözünün denotativ mənası olur.

İnsanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil işarələr sistemindən ibarətdir və ünsiyyət prosesində biz bu işarələrə biganə qalmırıq, işarələrlə ifadə olunmuş referentlərə öz subyektiv münasibətimizi bildiririk. Misal üçün, Azərbaycan və ingilis dillərində aşağıdakı sözləri müqayisə

edək: **ölmək-vəfat etmək-gəbərmək-cəhənnəmə vasil olmaq**, (*to die~to pass away-to kick the bucket*Mo go to the hell)^ **baş-kəllə** (*head-skull*)f **at-köhlən** (*horse-steed*). Bu sözlərin referenti birdir, ancaq onlar müxtəlif subyektiv münasibət ifadə edir. Bu subyektiv (emosional, expressiv, üslubi) münasibət praqmatik münasibət, onun ifadə etdiyi məna isə **praqmatik məna** adlanır.

Unutmaq lazım deyil ki, heç bir işarə ayrılıqda, yəni sistemdən kənar mənalı deyil, hər bir işarə müəyyən bir işarə sistemi daxilində, həmin sistemin bir komponenti kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn, küçə hərəkətini nizamlayan üç işıq (*qırmızı, sarı, yaşıl*) ancaq müəyyən bir ardıcılıqla, müəyyən bir sistem çərçivəsində tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Digər bir misal: Azərbaycan və ingilis dillərindəki **stul** və *chair* sözlərini götürək. **Stul** sözü **mebel, avadanlıq, stol, kreslo** və s. sözlərlə bir münasibətdə, **ağac, dəmir, yumşaq, bəzəkli** və s. sözlərlə ayrı münasibətdə, **bol, stol, lampa, tar, ulaq** və digər sözlərlə isə tam ayrı bir münasibətdədir. İşarənin eyni işarə sistemində ayrı işarələrlə münasibəti, əlaqəsi **dildaxili** (*intralinguistic*) əlaqə, onların kəsb etdiyi məna **dildaxili məna** (*intralinguistic meaning*), yaxud **qrammatik məna** adlanır.

İşarənin semantik quruluşu (strukturu) üç komponentdən-referensial, praqmatik və dildaxili (*intralinguistic*) mənalardan ibarətdir, bunların hər üçü bir-biri ilə əlaqəli və həm də bir-birindən asılıdır. Tərcümə prosesində məxəz mətndəki bu mənalardan hansı tərcümə mətnində öz əksini tapır? Birincisi, **referensial məna**, çünki bu məna həmin dildə danışan insanların həyat təcrübəsini əks etdirir, bundan sonra ikinci yerdə **praqmatik məna** durur. Eyni şeyi eyni formada qəbul etsək də həmin şeyə münasibət təmamilə müxtəlif olur. Məsələn, **ölmək** və **gəbərmək** fellərinin hər ikisi eyni şeyi ifadə etsələr də, müxtəlif subyektiv münasibətləri ifadə edir. Üçüncü yerdə isə **intralinguistik məna** durur, çünki tərcümə prosesində məxəz

məndəki sözlərin intralingvistik mənaları hədəf dildəki sözlərin intralingvistik mənaları ilə əvəzlənir. Biz hətta intralingvistik mənənin transformasiya olunmamasından da danışı bilərik. Bu üç mənənin tərcümə mətnində transformasiyası əsasən məxəz mətnin növündən asılıdır. Əsasən faktual informasiyadan ibarət mətnlərdə başlıca diqqət referensial mənənin transformasiyasına yönəldilib, konseptual məlumatın əsas rol oynadığı mətnlərin tərcüməsində praqmatik mənaya üstünlük verilir.

^Tərcümənin praqmatik aspekti. Praqmatika anlayışı təkcə praqmatik mənə ilə məhdudlaşmır. Praqmatika anlayışı praqmatik mənədən daha genişdir, ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin mətni dərk etmə dərəcəsi, lingvistik və ekstralingvistik təcrübəsindən asılı bütün problemləri əhatə edir. Ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin ekstralingvistik təcrübəsi, hazırlığı, dünya bilgiləri (*world knowledge*) onların məxəz dili anlamalarına müəyyən qədər kömək edir. Ola bilər ki, məxəz və hədəf dillərdə danışanların ekstralingvistik bilikləri üst-üstə düşməsin, məxəz və hədəf dillərdə danışanların ekstralingvistik bilikləri fərqli olsun. Bunun nəticəsində məxəz dilin daşıyıcıları üçün aydın başa düşülən bir çox şeylər tərcümə dilinin daşıyıcıları üçün az, yaxud tam anlaşılmaz olsun, yaxud əksinə. Məsələn, tələbələrin başa düşmədiyi bir cümlə bizə təqdim edilmişdi. Orda kimsə Canute-a bənzədilirdi. Tələbənin fon biliyi cümləni başa düşməyə imkan vermirdi. Bunun üçün biz Lonqman lüğətinə (17) baxıb ordakı məlumatı oxuyuruq. *Canute (995- 1035) - King of England from 1016 till 1035, who also be-ca- me king of Denmark and Norway. According to an old story, King Canute once tried to show how powerful he was by ordering the sea to stop moving towards the land. People sometimes mention this story when they are talking about something that is so powerful that it is useless to try to stop it.* Əgər tərcüməçi bunu nəzərə almasa, ən dəqiq tərcümə belə istənilən təsiri bağışlaya bilməz, çünki tərcümə nəzərdə tutulduğu in

sanlar üçün anlaşılmazdır. Ona görə də pragmatik amil tərcümədə tam adekvatlıq əldə etməyin ən mühüm şərtlərindən biridir. Həm də yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün mətnlərdə pragmatik amilin eyni dərəcədə nəzərə alınması vacib deyil. Alman tərcümə nəzəriyyəçisi A. Nyubert (19) mətnlərdəki pragmatik amilləri nəzərə alaraq bütün mətnləri dörd qrupa bölür:

1. elmi-texniki mətnlər (bu mətnləri mütəxəssislər eyni cür başa düşürlər)

2. qəzet məqalələri və ölkənin özü üçün nəzərdə tutulan bəzi mətnlər, belə mətnlərin məzmunu o qədər də asanlıqla başa düşülmür:

3. bədii mətnlər

4. ölkənin xarici siyasətinin təbliğindən bəhs edən mətnlər və elanlar

İ.R.Qalperin (10) ifadə olunmuş məlumatlara görə mətnləri əsasən iki yerə bölür: məzmun etibarilə faktual informasiyalı mətnlər (*content factual*) və məzmun etibarilə konseptual informasiyalı mətnlər (*contenthconceptual*). Bunların birincisinə informasiya yükü daha çox, emosionallıq, çoxmənalılıq və obrazlılıq az olan mətnlər, ikinciyə isə əsasən bədii ədəbiyyat və ona yaxın olan mətnlər daxildir.

P.Nyumark mətnləri üç qrupa bölür: 1) ciddi bədii ədəbiyyat (serious imaginative literature-lirik şeir, roman, pyeslər); 2) mötəbər bəyanatlar (authoritative statements), siyasi nitq və sənədlər, nizamnamə və hüquqi sənədlər, elmi fəlsəfi əsərlər 3) tərcümeyi-hal, hekayələr, oçerklər, şəxsi yazışmalar (authobiographies, essays, personal correspondence).

Nəzəriyyəçilər arasında mətnləri bədii (*art*) və pragmatik (*ipragmatic*) kimi iki qrupa bölənlər də var. Bunu bəzən ünvanlı və ünvarsız mətn adlandıranlar da var. Şübhəsiz ki, bədii mətnin əksər hallarda ünvanı yoxdur, ancaq mağazadan televizor alanda ona istifadə qaydaları da əlavə olunur ki, bu da həmin istifadə qaydalarının kimə ünvanlandığını

göstərir. Tərcümənin növlərindən bəhs etdikdə bu məsələyə yenə qayıdacağıq.

Tərcümə və dil sistemindəki səviyyələri

Tərcümənin mahiyyətini şərh edərkən dedik ki, o, məxəz dildə yazılmış mətnin hədəf dilə transformasiya prosesidir, bu prosesdə məxəz mətnin məzmunu dəyişməz qalır. Bu o deməkdir ki, tərcümə prosesində ifadə tərzini dəyişir, məxəz dilin vahidləri hədəf dilin oxşar vahidləri ilə əvəz olunur, ancaq məxəz mətnin məzmunu, mətnin daşdığı informasiya nisbətən, dəyişməz qalır. Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, nəzəriyyəçi, yaxud təcrübəsindən asılı olmayaraq tərcüməçinin əsas vəzifəsi məxəz dildə tərcümə olunacaq minimal vahidləri tapmaqdır. Bu vahidlər tərcümə nəzəriyyəsində adətən *tərcümə vahidi* hesab edilir.

Tərcümə vahidi tərcümə nəzəriyyəsində mürəkkəb məsələlərdən biridir. Bununla əlaqədar çoxlu fikirlər var. Bəziləri hətta belə vahidlərin olmadığını iddia edirlər. Tərcümə vahidi dedikdə məxəz mətnində elə vahidləri nəzərdə tuturuq ki, onların tərcümə mətnində qarşılığını tapmaq mümkündür. Ancaq onun ayrıca götürülmüş komponentinin tərcümə mətnində qarşılığı olmaya da bilər. Onlar mürəkkəb quruluşa da malik ola bilər, məxəz dildəki daha kiçik vahidlərdən ibarət ola, ayrılıqda götürüldükdə tərcümə olunmaya da bilər, yəni məxəz dildə özlərinə məxsus, nisbətən müstəqil mənaları olsa belə, tərcümə mətnində onların qarşılığını tapmaq mümkün olmaya da bilər.

Dildə minimal mənalı vahid morfemdir, bəzən belə olmaya da bilər: 1) elə hallar var ki, mənalı vahid rolunda mor- fem yox, dilin daha yüksək səviyyəsi olan söz, ifadə, hətta cümlə çıxış edir; 2) morfemdən yüksək səviyyədə olan söz, ifadə, cümlə semantik cəhətdən seqmentlərə bölündükdə, yəni onların komponentləri (o cümlədən morfoloqların özlə).

rinin nisbi mənası olduqda), əksər hallarda hədəf dildə bölünməz vahidlərə uyğun gəldikdə, onların komponentləri məxəz dilin oxşar komponentlərinə uyğun gəlmir. Belə olduqda tərcümə vahidi morfem (çox vaxt hətta söz və ifadə) yox, hədəf dildə daha yüksək səviyyədə olan vahiddir.

Beləliklə, dil səviyyələrində hər hansı bir vahid tərcümə vahidi ola bilər. Dilçilikdə adətən bir ierarxiya (*hierarchy*) təşkil edən aşağıdakı dil səviyyələrinin mövcudluğu hamı tərəfindən qeyd olunur: fonem, (yazıda qrafem), morfem, söz, fraza, cümlə və mətn səviyyələri.

Basil Hatim və İan Mason (14) semiotik vahidi tərcümə vahidi kimi təqdim edir, bunun üçün tərcüməçi məxəz mətdə onu bir işarə kimi tanıyır (***Identification***), sonra onun haqqında məlumat toplayır (***information***), mənasını açıqlayır (***explication***) və nəhayət tərcümə (***transformation***) edir.

Bunlardan əlavə bir qrup nəzəriyyəçilər *sözü* (*word*), digərləri isə *anlamı* (*sense*) tərcümə vahidi kimi təqdim edir və hər iki qrup öz fikrini əsaslandırmağa çalışır. Bütün bu deyilənlərə baxmayaraq tərcümə prosesində dil səviyyələrini diqqətdən kənar qoymaq olmaz.

Fonem (qrafem) səviyyəsində tərcümə. Bildiyimiz kimi, fonem özünün mənası olmayan, lakin sözlərdə mənalara fərqləndirməyə qadir ən minimal dil vahididir. Bununla belə, tərcümə praktikasında elə hallara rast gəlirik ki, məhz fonem (qrafem) tərcümə vahidi kimi çıxış edir, belə ki, məxəz dildəki fonemlər (qrafemlər) hədəf dildəki qarşılığı ilə əvəzlənir, bu şərtlə ki, onlar akustik və tələffüz məxrəcləri baxımından eyni olsunlar, məsələn, *President Bush* - Prezident Buş. Ancaq bu belə olmaya da bilər, çünki ingilis dilindəki fonemlərin sayı 44, qrafemlərin sayı iyirmi altıdır, Azərbaycan dilində fonemlərlə qrafemlərin sayı bərabərdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin fonem və qrafemlərinin arasındakı bu uyğunsuzluq xüsusi isimlərin (adların) tərcüməsində çətinlik yaradır. Məsələn, ingilis dilində *Mr, Bird, Mr,*

Byrdf Mr. Burd adlarının hamısı eyni cür (bə:d) oxunur. Lakin onlar qrafem baxımından fərqlidir. Belə olan halda həmin adları Azərbaycan dilində necə ifadə etməli? Ümumiyyətlə, adların transformasiyasında fonetik prinsip, yəni hər ad necə səslənməsi əsas götürülürsə-transkripsiya, hərflərin (qrafemlərin) uyğunluğu əsas götürülürsə-transliterasiya üsulundan istifadə olunur. Bu son üsulun da çətinlikləri var, çünki ingilis dilindəki sözlər yazıldığı kimi oxunmur. Məsələn, *Bush* sözünü transformasiya edərkən iki əvvəlki hərf (*bu*) transliterasiya, sonrakı *sh* isə transkripsiya olunur, bir adın transformasiyasında həm transkripsiya, həm də transliterasiya üsulundan istifadə olunur. Ümumiyyətlə, biz bir çox ingilis, fransız və digər avropa mənşəli şəxs adlarını Azərbaycan dilindəki qəzet və jurnallarda, rəsmi sənədlərdə e xuyur, radio və televiziya eşidirik, sonra isə lazım gəldikdə bunları əksinə tərcümə etməli oluruq. Həmin adların imlasından xəbərimiz olmadıqda, transformasiya çətinləşir. İkinci çətinlik orasındadır ki, bəzən bu adların sahibi dövlət başçıları və yüksək rütbəli dövlət rəsmiləri olur. Şübhəsiz ki, onların heç birinin öz adının yanlış yazılmasından xoşu gəlməz. Məsələn, keçmiş Fransa prezidentlərinin adları *François Mitterrand-Fransua Miterran*, *Jacques Chirac-Jak Şirak* kimi işlədilmişdir. Məlumdur ki, bir sıra tanınmış adamların adı izahlı və ensiklopedik lüğətlərə düşür, bu iki ad da o qəbildəndir. Ancaq həmin lüğət və ensiklopediyalar bütün adları əks etdirmir. Öz təcrübəmizə müraciət edək: İki min birinci ilin aprelində ABŞ-m Florida ştatndakı Ki- Vest (Key West) şəhərində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin (ABŞ, Fransa, Rusiya) iştirakı və ABŞ-m vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Dağlıq Qarabağ münafişəsini sülh yolu ilə nizama salmaq üçün görüşü və danışıqları keçirildi. Danışıqlarda ABŞ tərəfindən Keri Kavano, Kondoliza Rays, Kolin Pauer, Riçard Çeyni, Fransa tərəfindən Jan Jak Qilyarmo iştirak edirdilər. Bu adlar Azərbaycan və rus dillərində qəzet və televiziya vasitəsilə

bizə məhz bu cür təqdim olunmuşdu. *Roads Leading to Peace* kitabını tərtib və tərcümə edərkən bu adların transformasiya problemi ilə üzləşdik, son nəticədə həmin günlərdə Ki-Vestdə çıxan qəzetləri araşdırıb bu adların *Carey Ca- vanaughy Jean Jacques GaiHardCj Condoleeza Rice, Colin Powell, Richard (Dick) Cheney* olduğunu müəyyənləşdirdik.

Şəxs adlarının transformasiyasında üçüncü üsul tarixi prinsipdir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir sıra adlar vaxtı ilə yazılış və oxunuşlarından fərqli şəkildə rus dilinə transformasiya olunmuş, sonra da həmin şəkildə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, *Charles-Kari, George- Georq, WUliam-Vilhelm, James-Yakov* kimi verilmişdir. Əslində onlar adi insanlar üçün *Çarizt CorCy Vilyamy Ceyms-* dir.

Müəyyən tərcüməçilər bunun yanlış olduğunu iddia edərək həmin adlara düzəliş vermək istəyirlər, ancaq sağlam düşüncə bunun əksinədir, çünki tarixdə bu adla tanınmış adamların adına düzəliş verməklə, tarixin özündə bir yanlışlıq yaradılmış olar. Bunu bizim *Bakı* toponimi haqqında da demək olar. Bu ad qərb dünyasına rus dili vasitəsilə *Baku* kimi təqdim olunmuşdur, bunun indi *Bakı* kimi təqdim olunmasına lüzum varmı?

İndidə toxunulan bir sıra adlar müxtəlif dillərdə müxtəlif cür verilir. Məsələn, *Mary-Məryəm-Mariə, Jesus-İsa-İsus, Abraham-İbrahim-Avraam, Moses-Musa-Moisey, Jozeph-Yusif-Djozef Jacob- Yaqub- Yakob, Judas- Yuhənnas-İuda, Jew-Yəhudi-Yevrey, Gabriel-Cəbrayıl-Qabriel* və s. Hətta müxtəlif dillərdə eyni mənalı adlar da var: *Allahverdi-Theodore-Boqdan-Fedor* və s. İngilis dilindən bu cür adları transformasiya edərkən İncildəki adları adi adamların adı ilə eyniləşdirmək düzgün deyil, Beləki, adi adlar *Abraham-Abrakam, Moses-Mozes, İsaak-Ayzek* kimi verilməlidir.

Morfem səviyyəsində tərcümə. Morfologiya qramatikada sözlərin quruluşunu öyrənən bir sahədir. Aşağıdakı misallar-

da sözlərin hamısı müəyyən seqmentlərə (morfemlərə) bölünür və hər birinin öz müstəqil mənası var:

Unkindness - *un-kind-ness* *eyirxahsızlıq* - *xeyir-xah-sız-hq*

Dogs - *dog-s*

itlər - *it-lər*

Walking - *walk-ing* *gəzən* - *gəzmək* - *gəz-ən* (*mək*) *Yes* *yes*

Sonuncu morfem sözdaxili qrammatik quruluşa malik deyil, biz onu əmələ gətirən səslər baxımından (*yes*) təhlil edə bilərik, lakin bu səslər ayrılıqda götürüldükdə məna daşımır. Ancaq onun əksinə olaraq *kind*, *dog*, *walk* (*xeyirxah*, *lʸy gʷz*) sözlərinin, eləcə də *un*, *-ness*, *-s*, *-ing* (*-sızlıq*, *-lər*, *-ən* (*-mək*)) affikslərinin mənası var: *-un* (*-sız*) *-inkar*, *-ness* (*-lıq*) *- vəziyyət*, *keyfiyyət*, *-s(lər)-cəm*, *-ing* (*-ən*, *mək*) *- davamlılıq* (*duration*) mənalərini ifadə edir. Sözüün kiçik mənalı elementlərə bölünmüş hissələri morfem adlanır. İngilis dilində bütün sözləri morfemlərə bölmək olmur, məsələn, qaydasız (*irregular*) fel və ismin eyni qayda ilə düzəlməyən cəm forması: *go-went-gone*; *am*, *is*, *are*, *was*, *were*, *been*; *foot-feet*; *man-men*. Azərbaycan dilində vəziyyət əksinədir. Məsələn: *bağ-bağı-bağmdan-garden-his/her garden-from his/her garden*. *Burda his*, *her-onun*, *from* *isə-dan/dən* anlayışlarını ifadə edir. Bu misallarda müstəqil semantik məna (*free*, *unbound*) və qrammatik məna ifadə edən (*bound*) morfemlər var. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə etdikdə heç də həmişə bu müstəqil və asılı morfemlər məxəz və hədəf dillərdə üst-üstə düşmür. Bu da əsasən onunla əlaqədardır ki, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil qruplarına daxildir. Birisində qrammatik kateqoriyalar inkişaf edib, o birində yox. Məsələn, Azərbaycan dilində ismin cəmi *-lar*, *-lər* şəkilçisi ilə düzəldiyi halda, ingilis dilində ismin cəmi həmişə *-s*, *-es* morfemləri ilə düzəlmir, Azərbaycan dilində şəxs əvəzliyi üçüncü şəxsdə cins bildirmədiyi halda ingilis dilində şəxs əvəzliyi cins bildirir (*his*, *her*, *its*). Buna görə mütərcim həmişə kontekstdən asılı olaraq əvəzliklə ismi əvəz etməli olur. Məsələn, *He gave his book to her*. Burda üç

əvəzliyin (he, his, her) hamısı o və onun variantları ilə tərcümə oluna bilər (*o onun kitabını ona verdi, o öz kitabını ona verdi*) *O, onun, öz* ancaq şəxs bildirir və əvəz etmə belə də aparıla bilər. *Jack gave his book to Jane, Jack gave BilVs book to Jane*, Quruluş etibarilə bir-birinə yaxın dillərdə morfoloji yaxınlıq o birilərindən daha çoxdur. Tədqiqatçılar həmişə belə bir misal nümunə gətirirlər: *backbencher-back-bench-er* *заднее-скамееч-ник* (6), Ancaq bunu Azərbaycan dilinə şamil etmək olmaz. İngilis dilindəki bu söz parlament terminidir, *backbencher* Ümumişer palatasında arxa sırada oturmalıdır, qabaqda otura bilməz, ora hakim siyasi partiyadan olan deputatlar üçündür. Bununla belə, morfem baxımından Azərbaycan və ingilis dillərində üst-üstə düşən hallar da mövcuddur: *work-er - iş-çi, creat-or - yaradı-cı, driv-er - sürü-cü, bear-er-daşıyı-cı* və s.

Y Söz səviyyəsində tərcümə. Çox vaxt sözlər tərcümə vahidi kimi çıxış edir. Məsələn: *Jack came home - Cək evə gəldi. His sister is married to James - Onun bacısı Ceymsə əra gedib (Ceymsin arvadıdır).! shook hands with him - Mən onun əlini sıxdım (onunla əl verib görüşdüm). Who told you it? - Onu sizə kim dedi?*

Bu və buna oxşar cümlələrdə uyğunluq söz səviyyəsində qurulur, sözlər tərcümə vahidi kimi çıxış edir, ancaq ümumilikdə götürdükdə belə hallarda da tam morfemik, yaxud fonemik uyğunluq tapmaq mümkün deyil. Məsələn, ingilis dilindəki *came* həm hərəkət, həm də zaman bildirdiyi halda Azərbaycan dilində (*gəldi-gəl-di*) həm hərəkəti, həm zamanı, həm də şəxsi bildirir, *home-ev-dir, ev-o* deyil, *He went home- O, evə getdi* və s.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, tərcümə vahidi dedikdə məxəz mətnindəki dil vahidləri nəzərdə tutulur. Ona görə də söz səviyyəsində tərcümədən danışdıqda hökm deyil ki, məxəz dildəki bir söz hədəf dildəki bir sözlə uyğunluq təşkil etsin. Ola bilər ki, məxəz dildəki həmin söz hədəf dildə bir neçə sözdən ibarət bir birləşməyə uyğun gəlsin, məsələn, *back-*

bencher-do olduğu kimi. Ayn bir misal: *He is a snob* - cümləsindəki **snob** sözünün mənasına baxaq. The New Shorter Oxford English Dictionary (33) həmin sözün aşağıdakı mənalərini verir:

7. *A shoemaker, a cobbler's apprentice: 2. a person who was not a university member; a townsman opposite to a student: 3. a person belonging to the ordinary or lower classes of society: a person of low breeding or poor taste; a vulgar person; 4. Originally a person seeking to imitate or associate with those of superior rank or wealth. Now usually a person with an exaggerated respect for social position, who looks down on those of lower rank; a person who despises people considered inferior in attainments or tastes.*

Selincerin *The Catcher in the Rye* (Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan) romanında belə bir cümlə var: *Jane and her mother were a sort of snobbing him.* Tehran Vəliyev onu *Ceyn vd anası ona üstünə aşağı baxırdılar* kimi tərcümə etmişdir.

Burda da məxəz mətdəki söz hədəf mətdə söz birləşməsi ilə verilmişdir, tərcümə söz səviyyəsindədir, çünki hədəf dildə məxəz dildəki sözə qarşılıq tapmaq istəyirik. Burda bir- birinə uyğun gələnlər müxtəlif (*heterogeneous*) dil səviyyələrinə, (biri söz, biri isə fraza səviyyəsində) aiddir. Əgər məxəz dildəki tərcümə vahidi hədəf dildə eyni (*homogeneous*) dil səviyyəsində məxsusa, onda eyni dil səviyyələrinin ekvivalent- liyindən danışmış oluruq, bu halda məxəz dilin morfemləri və sözləri hədəf dilin morfem və sözlərinə uyğun gəlməlidir.

Söz səviyyəsində tərcümə fonem və morfem səviyyələrində tərcümədən daha çox işlənir, ancaq onun da imkanları məhduddur. Bir qayda olaraq tərcümə etdikdə cümlədəki sözlərin ancaq bir qismi hədəf mətdə öz əksini, ekvivalentini tapır, cümlənin qalan hissəsi isə daha yüksək səviyyədə, söz birləşməsi (frazə) səviyyəsində tərcümə olunur. Ümumən belə cümlələr anlam və quruluşuna görə sadə olur. Məsələn: *The first thing I did when / got off at Penn Station, /*

went into this phone booth. I felt like giving somebody a buzz- / left my bags right outside the booth so that I could watch them. (Salinger. *The Catcher in the Rye*) *Pensilvaniya vağzalında düşən kimi telefon budkasına qaçdım. Telefonla heç olmasa bir nəfərlə çənə vurmaq həvəsinə düşmüşdüm. Çamadanlarımı bayırda elə yerə qoydum ki, içəridən görə bilim* (T.Vəliyev)

Bu misalda məxəz mətndəki sözlərin heç də hamısı hədəf mətndəki sözlərlə üst-üstə düşmür. Buradakı artikllar, sözönü, hətta şəxs əvəzliyi tərcümədə öz əksini tapmamış, onların mənası digər vasitələrlə ifadə olunmuşdur. Bir qayda olaraq müəyyən qədər mürəkkəb cümlələri tərcümə edərkən müxtəlif qrammatik və leksik amillər söz səviyyəsində tərcümə etməyə imkan vermir və bu üsulla edilən tərcümədə məxəz və hədəf mətnlərdə sözlərin uyğunluğu minimuma enir.

/Sözbirləşməsi səviyyəsində tərcümə. Tərcümənin ən çətini sabit sözbirləşmələrinin tərcüməsidir. Məlumdur ki, sabit sözbirləşməsinin mənası onu əmələ gətirən komponentlərin mənasından asılı deyil, yəni onların tərkibində elə sözlər var ki, əksər hallarda onları söz səviyyəsində tərcümə etmək mümkün deyil, çünki sabit sözbirləşməsi özü tərcümə vahidi kimi çıxış edir. Məsələn: *at a glance- ilk baxışdan, dərhal; to miss the boat- imkanı əldən vermək; the ennuch rule- ABŞ-da bəzi ştatların konstitusiyalarında qubernatorun iki dəfədən artıq həmin vəzifəyə seçilməsinə imkan verməyən müddə; to come to the wrong shop - ünvanı səhv salmaq və s.* Sabit söz- birləşmələrində söz səviyyəsində tərcümə o zaman mümkündür ki, məxəz və hədəf dillərdə həmin sabit sözbirləşmələrinin komponentləri uyğunluq təşkil etsin. Məsələn: *to play with fire - odla oynamaq, to put oneself in somebody's place- özünü kiminsə yerinə qoymaq; to get one's revenge- qi- sasını almaq və s.*

Təkcə sabit sözbirləşmələri yox, sərbəst sözbirləşmələri də tərcümə vahidi ola bilər. Belə halda sərbəst sözbirləşmə-

sinin mənası onu əmələ gətirən komponentlərin mənasından asılı olur. Məsələn üçün: *to come late-gecikmək; to get dressed-geyinmək; book parcel-banderol, gold watch-qızıl saat; to watch the TV program-televiziyada müəyyən bir proqrama baxmaq.* Selincerin “The Catcher in the Rye” əsərindən bir neçə misala baxaq:

I improved her game immensely though-Mənim köməyimlə artıq əvvəlkindən çox yaxşı oynayırdı.

The one with glasses made me give back to her-Eynəklinin görünüşü məni cəzb etdi, ona tərəf döndüm.

He always shaved twice, to look gorgeous. *Həmişə beləydi, üzünü iki dəfə qırıxardı ki, yaxşı görünsün.*

He's got his superior attitude all the time-Həmişə öz səviyyəsini saxlayırdı, özünü hamıdan ağıllı aparırdı.

Bu misallarda ingilis dilindəki sərbəst sözbirləşmələri tərcümə vahidləri kimi çıxış edir, çünki onların ibarət olduğu sözlərin Azərbaycan mətnində heç bir qarşılığı yoxdur. Burada uyğunluq bütöv söz birləşməsi səviyyəsində yaranır, ancaq birinci və ikinci misallarda quruluş baxımından lazım olan əvəzliliklər istisnaq təşkil edir.

Sözbirləşməsi səviyyəsində tərcümə çox geniş yayılmış tərcümə növüdür. Çox vaxt elə nümunələrə rast gəlinir ki, məxəz cümlədəki bir neçə söz hədəf dilə söz səviyyəsində, qalanları isə sözbirləşməsi səviyyəsində transformasiya olunur. Məsələn:

The terrestorial globe -is a member - of the solar-system.

Yer kürəsi-günəş sistemindəki -planetlərdən biridir.

Bu iki cümlədə söz səviyyəsində aşağıdakı uyğunluğu müəyyən edirik: *terrestorial-yer; globe-kürə; solar-günəş; system-sistem; is a member of* bütünlüklə sözbirləşməsi səviyyəsində *planetlərdən biridir* kimi tərcümə olunur.

L,jCiimlə səviyyəsində tərcümə. Bir çox hallarda hətta sözbirləşməsi tərcümə vahidi kimi çıxış etmir, belə olduqda ekvivalentlik cümlə səviyyəsində qurulur. Bu zaman məxəz dildəki cümlə anlam etibarilə idiomatik səciyyəli olur, yəni

cümlənin anlamı onu təşkil edən sözlərin mənasından asılı deyil. Belələrinə atalar sözlərini misal göstərmək olar:

Don't trouble trouble until trouble troubles you, - Dəymə mənə, dəyməyim sənə; Birds of fine feather flock together, - Su axar, çuxuru tapar.

Göründüyü kimi, bu misallarda bütöv cümlələr tərcümə vahididir, məxəz və hədəf dillərdəki cümlələr anlam etibarilə bir-birinə tam uyğundur, ancaq hər iki dildəki cümlələrdə bir-birinə uyğun söz və sözbirləşmələri tapmaq mümkün deyil. Bu cür tərcümə klişelərə, yol hərəkəti qaydalarına, xəbərdarlıq bildirən sözlərə xasdır: *Happy birthday!-Ad günün mübarək! Ad gününü təbrik edirəm! Slow, men at work!- Sürəti azalt, təmir işləri gedir! to be led like a sheep - başına ip salıb ardınca aparmaq; as hungry as a bear- qurd kimi ac; to swim like a duck-baliq kimi üzmək* və s.

uMətn səviyyəsində tərcümə. Tərcümə praktikasında elə hallara da rast gəlinir ki, hətta cümlə də tərcümə vahidi olmur, bütöv bir mətn, yəni, müəyyən əlaqələrlə bir-birinə bağlanmış müstəqil cümlələr toplusu tərcümə vahidi kimi çıxış edir. Nəsr tərcüməsində belə hallara nadir hallarda rast gəlinir, ancaq poeziyada bu adi haldır, çünki elə poetik janrlar var ki, onlar kiçik və yığcamdır. Bunlara sonet, rübai, bayatı və s. kimi janrları misal göstərmək olar. Onlar oxucuya, dinləyiciyə bütöv şəkildə təqdim olunur, əks təqdirdə onlar kommunikativliyini itirir. Məsələn:

*Dün kaşı kuzəmi daşlara çaldım,
Sərxoşdum, bilmədim, əlimdən saldım.*

*Kuzə dilə gəlib dedi ki, mən də
Sənin kimi idim, bu günə qaldım.*

Sətri tərcüməsi:

Yesterday accidentally I dropped the jug on the stone.

I was drunk, it slipped off my hand.

*The jug broke the spell and said I was also like you, therefore
I am in the same state like you.*

Şekspirin 130-cu sonetinə və onun tərcüməsinə baxaq:
My mistress eyes are nothing like the sun[^]*
Coral is far more red than her lip 5 red.
If snow be whitey why then her breasts are dun;
If hairs be wireSy black wires grow on her head,
*I have seen roses damask*dy red and whitey But no such*
roses see / in her cheeks;
And in some perfumes is there more delight Than in the
breath that from mistress reeks,
/ love to hear her speaky yet well I know That music has a far
more pleasing sound;
I grant I never saw a goddess go;
My mistresSy when she walkSy treads on the ground:
Andyety by heavenly I think my love is as rare As any she
belied with false compare.

Günəşə bənzəmir yarımın gözü.
Mərcantək al deyil al dodağı da,
Zülfü də sünbülə oxşamır, düzü.
Yoxdur sinəsində qar ağılığı da.
Qızılgül görmüşəm al, zərif, incə.
Onun yanağında açmaz heç biri.
Bahar mehi deyim axı mən necə,
Yoxdur nəfəsində çiçəyin ətri.
Səsi musiqitək deyildir qəşəng.
Fəqət danışanda gülür ürəyim.
Hələ görünməyib göydə bir mələk.
Gəzir yer üstündə mənim mələyim.
O heç geri qalmaz, - inanıram mən.
Yalan təşbehlərlə bəzənmişlərdən.

(Tərcümə edəni S.Mustafa)

Burda çox sayda referensial mənalı sözlər hədəf və məxəz mətnlərdə bir-birinə uyğun gəlsələrdə, sözlər üçün qarşılıq axtarmırıq, bizim üçün ən vacibi hər iki mətnin doğurduğu

təsirdir. Çünki bu təsiri bağışlayan ayrı-ayrı sözlərin uyğunluğu deyil, mətnlərin özlərinin bütövlükdə doğurduğu təsirdir. Onların hər ikisində məzmun uyğunluğu ilə bərabər bədii-estetik uyğunluq da var.

Beləliklə, yuxarıdakı misallardan bəlli olur ki, məxəz mətndə ən kiçik vahid olan fonemdən başlayaraq bütöv bir mətn də tərcümə vahidi ola bilər. Ancaq yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, tərcümə vahidi sabit, donuq bir şey deyil, tez- tez dəyişə bilər, söz, fraza, bütöv bir cümlə, hətta fonetik vasitə tərcümə vahidi kimi çıxış edə bilər. Tərcümədə əsas çətinliklərdən biri hər bir konkret halda dil səviyyələri ierarxiyasında tərcümə vahidini müəyyənləşdirməkdir.

i/'Ekvivalentlik anlayışı

Valentlik anlayışı hamıya kimyadan məlumdur, valentlik hər hansı elementin molekul əmələ gətirmək üçün digər elementlərlə birləşə bilmək imkanındır. Məsələn, oksigenin iki valenti var, yəni bir oksigen atomu iki hidrogen atomu ilə birləşərək su (H_2O) əmələ gətirir. Ekvivalentlik bərabər valentiyə malik olmaq deməkdir. Tərcümədə ekvivalentliyin bir mənası da adekvatlıq, uyğunluq deməkdir. Tərcümənin səviyyələri anlayışı ekvivalentlik, hərfi və sərbəst tərcümə anlayışları ilə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə danışdıqda, ekvivalentlik anlayışı, eləcə də hərfilik və sərbəstlik müəyyən bir dil səviyyəsinə şamil edilə bilməz, yaxşı tərcümə hər bir konkret halda tələb olunan dil ierarxiyası səviyyəsində düzgün tərcümə vahidinin seçilməsi zərurətini ortaya qoyur. Ekvivalent tərcüməyə ekvivalentlərə əsaslanan, ekvivalentlər əsasında qurulmuş tərcümə də demək olar. Eugene Nida iki ekvivalent növü göstərir: formal ekvivalent (*formal equivalence*) və dinamik ekvivalent (*dynamic equivalence*). Formal ekvivalent dedikdə məxəz və tərcümə mətnləri arasında mümkün qədər yaxın forma və məzmun uyğunluğu.

dinamik ekvivalent isə hədəf mətnin oxucusuna məxəz mətnin ekvivalent təsiri başa düşülür, yəni məxəz mətn öz oxucusuna hansı təsiri bağışlayırsa, hədəf mətn də öz oxucusuna eyni təsiri bağışlamalıdır. *Hədəf dilin normalarına riyaət etməklə məxəz mətnin məzmununu dəyişmədən onun hədəf dilə transflomasiyasına ekvivalent tərcümə deyilir.*

Məxəz mətnin məzmunu dəyişmədən və hədəf dilin normalarına riyaət etməklə aşağı səviyyədə aparılmış transformasiya hərfi tərcümə (*literal translation*) adlanır. Belə ki, əgər ingilis dilindəki *The terrestorial globe is a member of the solar system* cümləsindəki *is a member* söz birləşməsini **üzvüdür** kimi Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, onda hərfi tərcümə alınır, çünki, söz kontekstə daxil edilmədən hərfən tərcümə edilmişdir. Əslində yuxarıda deyildiyi kimi cümlənin tərcüməsi belədir: *Yer kürəsi günəş sistemindəki (sistemində daxil olan) planetlərdən biridir.* Hərfi tərcümənin qüsurlarından danışarkən XIV əsr ərəb tərcüməçisi Salah əl-Din Səfədi özündən əvvəlki ərəb tərcüməçiləri haqqında yazır: “Onlar yunan dilindən tərcümə edərkən hər bir sözü ayrılıqda götürür və onun mənasını müəyyənləşdirirdilər. Ərəb dilində ona ekvivalent tapır və yazırdılar. Sonra isə o biri sözü götürür və eyni əməliyyatı yerinə yetirirdilər. Mətn qurtarana qədər bu hal davam edirdi. Bu üsul iki cəhətdən qüsurludur. 1) Hər bir yunan sözü üçün ərəb dilində ekvivalentin olması fikri yanlışdır; 2) bir dilin cümlə quruluşu o birinininki ilə eyni deyil. Digər tərəfdən, bu fikir də yanlışdır ki, cümlədəki, məndəki sözlərin mənası cümlənin anlamını (sense), mətnin məzmununu təşkil edir (14)”.

P.Nyumark (19) hərfi və sözbəsöz tərcüməni bir-birindən ayıraraq yazır ki, hərfi tərcümə düzgün tərcümədir və heç vaxt ondan vaz keçilməməlidir, bu şərtlə ki, o, orijinaldakı referensial və pragmatik ekvivalentləri əks etdirməsin. Hərfi tərcümə haqqında digər fikir bundan ibarətdir ki, hərfi tərcümə yolverilməzdir (*inadmissible*), çünki bu zaman ya məxəz mətnin məzmunu təhrif olunur, ya da hədəf dilin norma-

lari pozulur. Bütün hərfi tərcümə halları səhv sayılır. Buna misal olaraq ingilis dilində **cold-blooded murder** sözbirləşmə- sinin rus dilində **хладнокровное убийство** {soyuqqanlıqla törədilmiş qətl} sözbirləşməsinin tərcüməsi və morfemik uyğunluq (**соМ-хладно**, *БлооАеА-кровьное*) göstərilir və deyilir ki, tərcümə (transformasiya) morfem səviyyəsində yox, söz səviyyəsində aparılmalıdır. İkinci misal kimi **regular ass** verilir və deyilir ki, bir çox tərcüməçilər onu **регулярный осел** kimi çevirmişlər(60), bu yanlış tərcümədir, çünki burda tərcümə söz səviyyəsində yox, sözbirləşməsi səviyyəsində aparılmalıdır və **круглый осел** (*zırrama, eşşəyin yekəsi*) kimi tərcümə olunmalıdır.

1) Sərbəst tərcümə (*free translation*) elə bir tərcümə növüdür ki, mütərcim məxəz mətnin məzmununu sərbəst şəkildə tərcümə edir, hədəf dilin normalarına riayət edir, lakin məxəz mətnin dilindəki incəlikləri nəzərə almır, məxəz mətnin məzmununu oxunaqlı və başa düşüləsi bir tərzdə hədəf dildə verir. A.Səhhətin İ.A.Knlodan belə bir tərcüməsi buna misal ola bilər:

Квартет

Прокази ица-Мартышкиу Осел,

Козел,

Да косолапый Мишка Затеяли

сыграть квартет.

Достали нот, баса, альта, две скрипки

И сели на лужок под липки,

Sazəndələr

Dəcəl meymun, çolaq ayı, çər keçİ Bir

ulağa yoldaş olur, hər üçü Bir tar, bir

katan, bir saz tapdılar.

Göy bir çəmənlİkdə məclis yapdılar.

Göründüyü kimi, A.Səhhət fikri saxlayaraq orijinalı tam milliləşdirmişdir, *kvartet-sazəndələr, alt, bas, skripka* Azərbaycan milli musiqi alətləri *tar, kaman, saz* ilə əvəzlənmişdir. Səbəb nədir? A.Səhhətin dövründə Azərbaycan oxucusu hələ rus musiqi alətlərinin hamısını tanımırdı, bu adı çəkilən alətlər onlar üçün müəmma idi. Ona görə də təmsilin bu şəkildə təqdim olunması onun başa düşülməsini asanlaşdırırdı.

Sərbəst tərcümə hərfi tərcümədən daha məqbuldur, çünki sərbəst tərcümə nə mətnin məzmununu təhrif edir, nə də hədəf dilin normalarını pozur. Onun çatışmayan cəhəti məxəz mətnin məzmununu dəqiqliklə verməməsindədir, çünki tərcümə prosesində məxəz mətndəki informasiyanın bir qismi itir, bu da qaçılmazdır. Şer tərcüməsində, xüsusilə lirik şeirlərin tərcüməsində bu hal özünü aydın göstərir. Məsələn, vaxtı ilə M.Lermontov C.Bayronun *My Soul is Dark* şerini rus dilinə tərcümə etmişdir.

*My soul is dark-ohl. Quickly string
The harp I yet can brook to hear.
And let thy gentle fingers fling Its
melting murmurs o'er mine ear.
If in this heart a hope be dear.
That sound shall charm it forth again:
If in these eyes there lurk a tear.
TIPI// flow, and cease to burn my brain.
But bid the strain be wild and deep.
Nor let thy notes of joy be first:
I tell thee, minstrel, I must weep.
Or else this heavy heart will burst;
For it hath been by sorrow nurs*t.
And ached in sleepless silence long:
And now His doomed to know the worst.
And break at once-or yield to song.*

Hərfi tərcüməsi:

*Darıxıram, ey arfa çalan,
Tez ol, arfanı köklə, könlüm musiqi istəyir.
Qoy sənin incə barmaqların arfamn simlərinə toxunduqca
Onun gözəl musiqisi qulaqlarıma süzülsün.
Əgər ürəyimdə bir ümid zərrəsi qalıbsa,
Musiqinin səsi onu alovlandıracaq.
Əgər gözlərimdən bir damla yaş axarsa.
O göz yaşı beynimin alovunu, odunu söndürəcək.
Qəmli və coşğun bir hava çal.
Ancaq əvvəlcə şən hava çalma.
Ey arfaçı, mən ağlamalıyam.
Yoxsa bu qəmli ürəyim partlayacaq;
Çünki o qəm içində bəslənib
Və yuxusuz bir sükunət içərisində uzun zaman ağrıyıb. İndi
isə ən pisini dadmalıdır.
Ya musiqini dinləyib partlamalı, ya da Musiqi onu həyata
qaytarmalıdır.*

*Душа моя мрачна. Скорей, певец, скорей!
Вот арфа золотая:
Пусть персты твои, промчавшись по ней. Пробудят в
струнах звуки рая.
И если не навек надежда рок унес.
Они в груди моей проснутся,
И если есть в очах застывших капля слез- Они
растают и прольются Пусть будет песнь твоя дика.
Как мой венец. Мне тягостны веселья звуки!
Я говорю тебе: я слез хочу, певец.
Иль разорвется грудь от муки.
Страданиями была упитана она.
Томилась долго и безмолвно;
И грозный час настал-теперь она полна.
Как кубок смерти яда полный.*

Orijinaldan xəbərsiz oxucu üçün bu yaxşı tərcümədir, o, hətta orijinal kimi də təqdim oluna bilər. Lakin orijinala tanış olduqda və onu tərcümə ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, məxəz mətndəki informasiya heç də tərcümədə tə- mamilə öz əksini tapmayıb: insan ağlayanda yüngülləşir: musiqi qəmli insanı daha da qəmləndirə, ya da şənləndirə bilər, bu fikirlər tərcümədə yoxdur.

Sərbəst tərcümə prosesində hədəf mətn çox vaxt müterciminkiləşir. Hərfi, yaxud sərbəst tərcümədən istifadə olunması əsərin üslubundan, jannndan asılıdır. Bədii tərcümədə sərbəstlik mümkündür və bu o qədər də mübahisə doğurmur, lakin rəsmi, hüquqi və diplomatik sənədlərin tərcüməsində sərbəstliyə yol verilə bilməz.

Nəzəri ədəbiyyatda hərfi və sərbəst tərcümə anlayışlarından əlavə *rank-bound* və *unbound translation* terminləri də (Catford) işlədilir. *Rank-bound* eyni dil səviyyələrinin ekvi- valentliyinə əsaslanır, ideal tərcümədir və ona nail olmaq çəlidir. *Unbound qarışıq dil səviyyələri, fraza və cümlələrin ekvivalent Uy inə* əsaslanır (11).

Bunlardan əlavə, nəzəri ədəbiyyatda *hecaba-heca* (*syllable to syllable*), *səsbəsəs* (*sound to sound*) tərcümələrinin də adı çəkilir.

Transformasiyanın növləri[^]

Məxəz və hədəf dillərin formal və semantik sistemlərində fərqlər olduğundan tərcümədə ekvivalentlik bir sıra dillər- arası (*interlinguistic*), yaxud tərcümə transformasiyalarının baş verməsini tələb edir, çünki bu cür transformasiyalar olmadan məxəz mətndəki informasiyanı tam və hədəf dilin qaydalarına riayət etməklə çevirmək mümkün deyil. Tərcümə prosesində rast gəlinən əsas transformasiya növləri aşağıdakılardır: *transpozisiya* (*transposition*), *əvəzətmə* (*repla- cement*), *artırma* (*əlavəetmə-addition*) və *kəsib-atma* (*omis-*

siori). Nəzəri ədəbiyyatda transformasiya termini əvəzinə *translation* 5/1⁵-də işlənir. Bu təsnifat şərti və təqribidir, çünki elə hallara rast gəlinir ki, eyni transformasiya növü müxtəlif şəkildə izah edilir.

Transpozisiya (transposition). Bir transformasiya növü kimi transpozisiya məxəz dildəki cümlə üzvlərinin hədəf dildəki cümlədə yerlərinin dəyişməsidir. Məlumdur ki, ingilis dilində söz sırası *mübtəda* ^{xəbər} *Hkinci dərəcəli üzvlər* kimi düzülür. Zaman zərfliyi mübtədadan qabaq da gələ bilər:

Yesterday I came home at 5 o'clock. Zz+M+X+Yz+Zz

Dünən saat 5-də evə gəldim. Zz+Zz+Yz+X

Burada Zz-zaman zərfliyi, w-mübtəda, x-xəbər, yz-yer zərfliyidir.

İngilis dili analitik səciyyəli olduğundan söz sırası sabit, Azərbaycan dili isə sintetik olduğundan söz sırası nisbətən sərbəstdir. İstər ingilis dilindən, isərsə də ingilis dilinə tərcümə etdikdə hər şeydən əvvəl cümlənin nüvəsini təşkil edən mübtəda və xəbəri tapmaq, sonra isə qalan cümlə üzvlərini onların ətrafında qruplaşdırmaq lazımdır. Baş və budaq cümlələr də tərcümədə yerini dəyişə bilər: *Who is your date if it isn't Fitzgerald?* - I asked him (Salinger)-//7zcra/[^] deyilsə, bəs kimdi görüşdüyün bu qız? Bir də ondan soruşdum (T.V.)

Əvəzetmə (replacement). Əvəzetmə transformasiyanın ən geniş yayılmış növüdür. Tərcümə prosesində hər bir dil vahidi, kateqoriyası başqası ilə əvəzlənə bilər. Nəzəri ədəbiyyatda iki əvəzetmədən - *qrammatik və leksik əvəzetmə*dan danışılır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı cəmdə olan bir çox isimlər tək halında tərcümə olunur.- *I bought potatoes (oats, tomatoes, apples, onions) in the market - Bazardan kartof (yulaf pomidor, alma, soğan) aldım.*

Bir nitq hissəsi ayrı bir nitq hissəsi ilə əvəz oluna bilər. He *spent the night at home* - O evdə *gecələdi*. He *was beheaded*

- *Onun başı kəsildi* (Onun başını kəsdilər). *He gave her his book-Oğlan kitabını qıza verdi.*

Mürəkkəb cümlə sadələşə bilər: *When I came home he was watching TV-Mən evə gələndə o, televizora baxırdı.*

Polisindeton asindetonla əvəzlənə bilər. Məsələn, Şekspirin 66-cı sonetinə diqqət yetirək:

*Tired with all these^ for restful death I cry.
As, to behold desert a beggar born.
And needy nothing trimmed in jollity.
And purest faith unhappily forsworn.
And gilded honour shamefully misplaced,
And maiden virtue rudely strumpeted,
And right perfection wrongfully disgraced,
And strength by limping sway disabled,
And art made tongue-tied by authority,
And folly doctor-like controlling skill.
And simple truth miscall'd simplicity.
And captive good attending captain ill:
Tired with all these, from these would I be gone.
Save that, to die, I leave my love alone.*

Bu sonet bir sintaktik tamlıq kimi (*syntactic whole, supra-phasal unit*) səbəb-nəticə əlaqəsi üzərində qurulmuşdur: Şair ölmək istəyir, çünki kasıb doğulmuş insanın necə əziyyət çəkdiyini, varlıların cah-cəlal içində yaşadığını, sədaqətin rədd edildiyini, şərəfin şərəfsizliklə, kamilliyin nadanlıqla əvəzləndiyini, bakirəliyin təhqir olunduğunu, gücün qandallandığını, axmaqların ağıllıları idarə etdiyini, sadəliyin avamlıq kimi qələmə verildiyini, şərin xeyrə hakim kəsildiyini görmək istəmir. On misra and bağlayıcısı bir-biri ilə bağlanmışdır, bu bağlayıcının misranın başında gəlməsi yamb vəznə üçün şərait yaratmışdır. İndi isə onun iki tərcüməsinə baxaq:

*Ölüm istəyirəm, dözmürəm artıq,
Mən baxa bilmirəm bu puç varlığa.
Nuru pəncəsində boğur qaranlıq.*

*Rəzalət yetişir bəxtiyarlığa.
Şərəf dustaq olub şərəfsizliyə,
Saflıq dərd içində göynəyir, əsir.
Kütlük əqlə gülür, yalan düzliyə,
Gücün qollarına vurulub zəncir.
Yumruqla tıxanır ilhamın ağzı.
Əl açıb dilənir mənlik, ləyaqət.
Nadanlıq geyinib müdrik libası.
Hər yerdə saxtılıq, hər yerdə zillət.
Ölüm istəyirəm, çarə budur, bax.
Səni tək qoymağa qıymıram ancaq.*

(Sabir Mustafa)

*Cana doyub bu dünyadan dinc bir ölüm haraylaram:
Dilənçilik edir indi çünki insan ləyaqəti;
Yetər, dindi gərəksizlik gərəklitək, yetər tamam;
Yetər, yasaq eylədilər yer üzündə sədaqəti;
Yetər, şərəf paltarında şərəfsizlik daldalandı;
Yetər, qızlıq bəkarəti təhqir oldu zaman-zaman;
Yetər, yetər zəkəlini zəkəsizlər avam sandı;
Yetər, gücü qandallayıb, gücsüz etdi axsaq dövrən;
Yetər, çəkib dilçəyini susdurdular istedadı;
Yetər, elmə, kamala da alimciklər çıxdı yiyə;
Yetər, təmiz sadəliyin sadələvlük oldu adı;
Yetər, düzlük əsir düşdü paxıllığa, ayrılıya.
Cana doyub bu dünyadan, nə ölərdim! Ölmürəm mən.
Ay sevgilim, qıymıram ki, bu dərdləri tək çəkəsən.*

(Ənvər Rza).

Bu iki tərcüməni orijinalı ilə müqayisə etsək, nə qədər forma, məzmun, məna dəyişikliyinə rast gələrik. Təcrübədə bu transformasiya növlərinə heç də həmişə ayrılıqda rast gəlinmir, eyni cümlənin tərcüməsində transformasiya növlərindən bir neçəsi eyni zamanda istifadə olunur.

İkinci bir misal: *Then Mr. Boffen... sat staring at a little bookcase of Law Practice and Law Reports, and at a window, and at an empty blue bag, and at a stick of sealing wax, and*

at a pen, and at an apple, and at a writing-pad - all very dusty -and at a number of inky smears and blots, and at an imperfectly disguised gun-case pretending to be something legal, and at an iron box labeled "Harmon Estate", until Mr. Lightwood appeared (Dickens).

Mister Laytvud gələnə qədər Mister Boffin gözünü zilləyib kiçik şkafdakı qanunlar məcəlləsinə, pəncərəyə, mavi rəngli boş çantaya, surğuc üçün muma, qələmə, möhürlərə, almaya, blaknota, - hamısını toz basmışdı - mürəkkəb ləkələrinə, guya ki, rəsmi icazəsi var deyibən şkafta tam göz qabağında qoyulmamış tüfəng qabına, üstündə "Harmon malikanəsi" yazılmış dəmir qutuya baxdı.

Leksik əvəzləmə (lexisal replacement). Leksik övəzetmə- do m: ' dilin ayrı-ayrı leksik vahidləri (söz və idiomlar) hədəf dildə onlara ekvivalent olmayan leksik vahidlərlə əvəz olunur, ayrılıqda götürdükdə bu leksik vahidlər fərqli referensial mənə daşıyır. Leksik əvəzetmənin üç növü var: konkretləşmə (concretization), ümumiləşdirmə (generalization), səbəbin nəticə, nəticənin səbəblə əvəznməsi (replacement of cause by effect and effect by cause).

Konkretləşmədə məxəz dildəki geniş referensial mənəli söz hədəf dildə dar mənəli söz, yaxud sözbirləşməsi ilə əvəz olunur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki barmaq sözünün mənəsi ingilis dilindəki həm finger, həm də toe sözlərinin mənəlarına uyğun gəlir, yəni tərcümə zamanı barmaq konkretləşdirilməlidir. Tutaq ki, Azərbaycan dilində deyirik: O, dirnaqlarım tuturdu. Tərcümədə dirnağın ayaq, yaxud əldəki barmaqlara (finger nail, toe nail) aidyyəti konkretləşdirilməlidir. Eyni sözü ingilis dilindəki to marry feli haqqında da demək olar, bu söz Azərbaycan dilindəki həm evlənmək, həm də ərə getmək fellərinə uyğun gəlir. Kontekstdən istifadə edib onun kişiyə, yaxud qadına məxsusluğu dəqiqləşdirilməlidir.

Digər bir misal: İngilis dilindəki *spouse* sözü həm ar, həm də *arvad* mənasında işlənir. Tərcümə zamanı onun kimə aid olduğu müəyyənləşdirilməlidir. Rəsmi sənədlərin dilində bu sözdən çox istifadə olunur. Əgər sənədi dolduran kişidirsə, deməli söhbət onun *arvadından* qadındırsa söhbət *ərindən* gedir.

Ümumiləşdirmə konkretləşmənin tam əksinə olan bir prosesdir, burda məxəz dildəki dar mənalı leksik vahid hədəf dildə daha geniş mənalı leksik vahidlə əvəz olunur. Selin- cerin *Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan* əsərinin elə birinci səhifəsində belə bir cümlə var: *That isn't too far from this crumbly place, and he comes over and visits me practically every weekend.* Sonuncu sözün Azərbaycan dilində tərcüməsi O.Musayevin *İngiliscə-Azərbaycanca* lüğətində belədir: *uikend, həftə sonu (şənbə və bazar) (57).* T.Vəliyevin tərcüməsində oxuyuruq: *Hollivud bu murdar sanatoriyadan çox da uzaqda deyil, ona görə də, o demək olar ki, hər həftə bura məni yoxlamağa gəlir.*

Göründüyü kimi, bir sıra ölkələrdə şənbə, bazar günləri iş, dərs yoxdur. Bu iki gün həftənin sonunda gəldiyi üçün ona *week-end*, yəni *həftənin sonu* adı verilmişdir. Burda iki konkret gün var: *şənbə, bazar*. Mütərcim ümumi kontekstdən başa düşür ki, insanlar boş vaxtlarında (bu da şənbə və bazar günlərinə təsadüf edir) kiməsə baş çəkməyə gedir. Buna görə də, o, ümumiləşdirmə apararaq bu iki sözün əvəzinə bir söz (*həftə*) işlətməklə ümumiləşdirmədən istifadə etmişdir.

Ayrı bir misal: *Jane used to drive to the university in her new Cadillac.- Ceyn universitetə öz təzə maşınında gəlirdi.* Göründüyü kimi, *Cadillac* konkret bir avtomobil markasıdır. *Maşın* isə ümumi olaraq bütün maşınlarla şamil edilə bilər.

Daha bir nümunə: Oxford Advanced Learner's Dictionary (VII nəşr) *boats* adı altında *liner, container, ship, tug, catamaran, paddle steamer, ferry, hovercraft, hydrofoil, life boat, speed boat, cruiser, canal boat, sail boat, rowing boat, punt.*

gandola, yacht, cargo ship, tanker, fishing boat, trawler, raft, barge kimi növlərin adı verilir, ancaq bunların hamısı *shipy vessel*, yaxud *boat* adı altında birləşir. Belə ki, burda ship ümumiləşdirmə, ayn-ayn növlər isə konkretləşdirmədir.

Səbəbin nəticə və nəticənin səbəb ilə əvəzlənməsi. Tərcümə prosesində çox zaman səbəb nəticə ilə, nəticə isə səbəblə əvəzlənir. Məsələn, *I do not blame them - Mən onları başa düşürəm* (ona görə də günahlandırmıram) -*günahlandırmıram* (çünki onları başa düşürəm),

Antonimik tərcümə (antonymic translation). Bu transformasiya növündə məxəz dildəki inkar hədəf dildə təsdiqlə əvəzlənir. Məsələn: *I am not kidding - Ciddi deyirəm. Do not count your chickens before they are hatched - Cücəni payızda sayarlar. Evershining sun of the Turkish world - Türk dünyasının sönməz günəşi.*

Kompensasiya (Compensation). Məxəz və hədəf dillərdə izomorfizmin olmaması, mədəni və etik dəyərlər arasında fərqlər məxəz mələndəki müəyyən elementlərin hədəf mətnində öz əksini tapmasına mane olur. Kompensasiyadan danışan nəzəriyyəçilər onu əsasən sözoyunu (cinas, kalambur, pun) ilə bağlayırlar. Məsələ burasındadır ki, *pun* kimi işlənən sözlər eyni səs tərkibinə, müxtəlif orfoqrafiyaya malik olur: *Seven days without water makes one weak, (Yeddi gün susuz qalmaq insanı zəiflədir).* Tələffüzləri eyni olduğu üçün burdakı *one weak* həm də *one week kimi (yeddi gün susuzluq bir həftə edir)* də başa düşülür. Bu cür söz oyunlarını eyni effektlə tərcümə etmək çətin, bəlkə də qeyri mümkün olduğundan mütərcim onları özünün quraşdırdığı oxşar vasitə ilə tərcümə edir, əslində isə həmin vasitə məxəz mətnində tamam başqa şəkildədir.

Sözün omonimliyinə əsaslanan cinas Azərbaycan şerində geniş yayılmışdır.

Məsələn: Köynəyi sarı.
Gəl mənə sarı.
Kədəri yox eylə,

Yaramı sarı.

Birinci sarı (*yellow*)-rəng, ikinci san {i6}-tərəf, üçüncü san (bandage)- sarımaq mənasındadır. Məlumdur ki, bunlar üçün oxşar ekvivalent tapıb ingilis dilinə tərcümə etmək çətindir, bəlkə də qeyri-mümkündür. P.Nyumark yazır ki, sözoynunu, alliterasiya, qafiyə, sleng, metafora, sətiraltı mənalı (pregnant, hidden) sözlərin hamısı tərcümədə kompensasiya oluna bilər, bu şərtlə ki, görülən iş zəhmətinə dəysin (*if the game is worth the candle*) (19).

Nəzəri ədəbiyyatda kompensasiyanın dörd növü göstərilir: *compensation in kind* (məxəz mətnin effektini yaratmaq üçün tərcümə dilində oxşar vasitələrdən istifadə edilməsi), *compensation in place* (məxəz mətnin effektinin tərcümə mətninin ayrı hir yerində yaradılması), *compensation by merging* (məxəz məndəki xüsusiyyətlərin tərcümə mətnində sıxlaşdırılaraq verilməsi), *compensation by splitting* (məxəz məndəki sözün mənasının daha yaygın şəkildə verilməsi).

Kompensasiyadan əsasən məxəz mətnin dilini səciyyələndirən intralingvistik mənalı (dialekt çalarlarını, personajın fərdi nitq xüsusiyyətlərini, cinas, sözoynunu və s.) hədəf məndə vermək üçün istifadə olunur. Kompensasiya belə mühüm bir müddəanı təsdiqləyir ki, məxəz və hədəf mənlərdə ekvivalentlik ayrıca götürülmüş dil vahidlərinin uyğunluğu əsasında deyil, mətlərin uyğunluğu əsasında əldə edilir. Buna görə də tərcümə olunmaz dil vahidləri olduğu halda, tərcümə olunmaz mətnlər yoxdur.

C/Əlavə (artırma- addition). Tərcümə prosesində müxtəlif səbəblərdən məxəz məndə olmayan söz, ifadə və s. hədəf mətnə əlavə olunur. Bunun ən geniş yayılmış səbəblərindən biri məxəz dildəki söz birləşmələrində formal semantik komponentin olmamasıdır. Generativ qrammatika nöqtəyi- nəzərindən bu, əlavə cümlənin dərin strukturunda olan müəyyən semantik elementlərin buraxılması, yaxud elipsis kimi səciyyələndirilir. Məsələn, ABŞ-da *He is an abolitionist* dedikdə hökmən onun işləndiyi tarixi kontekst nəzərə alınma-

İldir, bu, eynilə onun tərcüməsinə də aiddir. Bu söz həm quldarlığın, həm ölüm hökmünün, həm seçkilərdə ayrı-seçkiliyin, həm də alkoqolun satılmasına qoyulmuş qadağanın ləğvinə aid ola bilər. Bu cür çatışmayan semantik elementlər tərcümədə *münasib sözhərflər* (*appropriate words*) bərpa olunur. Məsələn, *I began the book* cümləsini Azərbaycan dilinə *kitabı başladım* kimi tərcümə edə bilərik, ancaq dəqiqləşdirilməlidir ki, *kitab oxunmağa, yoxsa yazılmağa başlanıb*. Bunu da kontekst müəyyən edir.

Eyni cümlənin *alt strukturu* (*deep structure*) müxtəlif dillərdə müxtəlif *üst strukturlara* (*surface structure*) malik ola bildiyindən məxəz dildə buraxılmış münasib söz tərcümədə bərpa olunur. Məsələn: **Secretary-General of the United Nations proposed a world conference on the nuclear program of Iran** (*BMT-nin baş katibi İranın nüvə proqramı ilə əlaqədar dünya birliyinin konfransının çağırılmasını təklif etdi*). Cümləyə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, **to call** feli **proposed a world conference** sözbirləşməsinin alt qatının bir komponentidir, lakin cümlədə (**üst qatda**) buraxılmışdır. Bu çatışmazlıq dərhal hiss edilir və tərcümədə bərpa olunur.

İngilis dilində müəyyən komponentləri buraxılmış söz birləşmələri çoxdur. Məsələn; *pay daim - əmək haqqının artırılması tələbi, wage strike - əmək haqqının artırılması tələbi ilə keçirilən tətil, gun license-silah gəzdirmək üçün lisenziya*. Bu cür hallar frazeoloji birləşmələrdə də müşahidə olunur: *The milk is spilt - There is no use crying over the spilt milk; Doi't trouble trouble - Don't tronble trouble until trouble troubles you* və s.

LAtılma (omission). Atılma (ixtisar) artırmanın tam əksi- dir. Atılma iki mənada basə düşülmə bilər: semantik cəhətdən artıq, lüzumsuz *{redundant}* sözün atılması; etik-əxlaqi mülahizələrə görə qeyri-senzur sözlərin, parnoqrafik səhnələri təsvir edən hissələrin ixtisarı. Lüzumsuz sözlərin atılması hədəf dilin normaları ilə bağlıdır, bu, məxəz dil ilə tərcümə dili müxtəlif normalar əsasında formalaşdıqda baş verir. Fikrin

moxəz dildə necə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, həmin fikir hədəf dilin normalarına riayət etməklə tərcümə olunmalıdır. T.Savorinin ‘Tərcümə sənəti’ əsərində (The Art of Translation) göstərilən tezlərdən biri budur ki, tərcümə orijinal kimi oxunmalıdır, müəyyən məqamlar istisna olmaqla, ədəbi dil baxımından onun tərcümə əsəri olduğu bilinməməlidir, tərcümənin dili təbii, anlaşılıqlı və səlis olmalıdır (27). Məsələn, ingilis dilində eyni birləşmədə sinonimlərin işlənməsi (*null and void, just and fair. Just and equitable, by force and violence*) adi haldır. Belə hal Azərbaycan dilində də müşahidə olunur; *göz[^]l-göyçək, ağdh-kamalh, varlı- karlı, varlı-dövlətli* və s. Tərcümə zamanı hədəf dilin norma- lanna uyğun olaraq belə sinonimlərdən biri atılır:

The contract was declared null and void - Müqavilə etibarsız elan edildi; He expected to have a just and equitable treatment - O, ədalətli rəftar gözləyirdi: He gained his goal by force and violence - O, zor gücünə öz məqsədinə çatdı. He used force and violence - O, zor işlətdi.

Etik-əxlaqi mülahizələrə görə ixtisar mədəniyyətlər arasında fərqi götürür, hədəf mətn oxucusunun maraqlarını daha çox nəzərə alır və mətni onun səviyyəsi və dünya görüşünə uyğunlaşdırır. 1875-ci ildə R.Burton *Minbir gecə* nağıllarını ingilis dilinə tərcümə etdikdən sonra yazdığı *Love, Fancy and War* əsərində özünün tərcümə prinsiplərini şərh edərək yazır ki, ərəblərdə və ingilislərdə toy mərasimi fərqli şəkildə təsvir edilir. İngilislərdə yazıçı bəylə gəlini yataq otağına qədər müşayət edir, ərəblərdə isə yazıçı onlarla otağa daxil olur və tənəzzöh edir. R.Burton qeyd edir ki, əgər mən ordakı səhnələri olduğu kimi təsvir etsə idim, onda ingilislərdə ərəblər haqqında mədəniyyətsiz, vəhşi bir xalq təsəvvürü yaranardı, ona görə də həmin hissələri tərcümə etmə- din.(3)

√*Ixtisar (elimination)*. Məxəz mətndəki semantik cəhətdən lüzumsuz elementlərin ixtisarı tərcümə mətnində lakoniklik və yığcamlıq üçün imkan yaradır, tərcümə mətninin həcmi

azalır. Çox vaxt ixtisar bir zorurot kimi meydana çıxır, çünki bir çox hallarda müxtəlif artırmalar, şərhələr, izahlar tərcümə mətninin həcmi həddindən artıq şişirdir. Bunun qarşısını almaq üçün mütərcim həmişə hədəf dilin linqvistik və üslubi normaları çərçivəsində məxəz mətnindəki semantik cəhətdən lüzumsuz, artıq elementləri ixtisar etməyə çalışır.

İxtisar heç də həmişə nitqdəki lüzumsuz elementlərin atılması cəhdi ilə bağlı deyil. Bunun üçün başqa səbəblər də ola bilər. Nitqdə konkret *say*, *çəki*, *ölçü* kimi semantik amillərin konkretliyinə lüzum olmadıqda bu transformasiya növündən istifadə olunur. Məsələn: *About a gallon of water dripping down my neck - Su boynumdan sel kimi süzülürdü.*

Tərcümə transformasiyaları nəzəri ədəbiyyatda tərcümə dəyişmələri (translation shifts) kimi də izah edilir. Bu zaman məxəz mətn *invariant* (*invariant*), tərcümə isə *variant* (*variant*) kimi qəbul edilir. Bu o deməkdir ki, tərcümə prosesində baş verən dəyişikliklər nəticəsində məxəz mətnin variantları yaranır. Dəyişmələrin *məcburi* (*obligatory*) və *könüllü* (*optional*) növləri qeyd olunur. Məcburi dəyişmələr məxəz və hədəf dillər arasında fərqlər, könüllü dəyişmələr bu iki mətn arasında üslubi, ideoloji və mədəni fərqlərlə bağlıdır. Tərcümə nəzəriyyəçisi Katford (11) *səviyyə* (*level*) və *kateqoriya* (*category*) dəyişmələrindən bəhs edir. Səviyyə dəyişməsində məxəz dilin bir səviyyədə olan kateqoriyası hədəf dildə ayrı bir səviyyədəki kateqoriya ilə əvəzlənir. Kateqoriya dəyişmələrinə isə *struktur dəyişmələr* (*structure shifts*), məsələn, *mübtəda-xəbər-tamamhq* strukturunun *mübtəda-tamamlıq-xəbər* strukturu ilə əvəzlənməsi, *vahid* (*rank, unit*) *dəyişmələri*, məsələn, bir sözün morfemlə, yaxud bir qrup sözün bir cümlə (*clause*) ilə tərcüməsi, *sinif* (*class*) *dəyişmələri*, məsələn, sifətin isim, yaxud fellə tərcüməsi, *termin* (*intrasystem*) *dəyişmələri*, *sistemin öz daxilində baş verən dəyişmə daxildir*. Bu zaman məxəz və hədəf dillərin sistemləri eyni formal konstitusiyaya (quruluşa) malik olur.

ancaq torcümö iso hədəf dil sistemində uyğun olmayan bir terminin seçilməsini tələb edir.

Tərcümənin İcksik-frazeoloji problemləri Məxəz və hədəf dillərdə sözlərin semantik ^ quruluşunda fərqlər

Dillər təkcə qrammatik quruluşuna görə deyil, semantik quruluşuna görə də fərqlənir. Semantik quruluş dedikdə *mənalı vahidlər (meaningful units)* sahəsi, yəni, sözlər, sərbəst və sabit sözbirləşmələri başa düşülür. Lüğətlərdə bunların hər birinə müəyyən mənalar şamil edilir. Şəraitdən asılı olaraq hər bir dilin və onun semantik aspektlərinin öz inkişaf yolu var. Dilin semantik quruluşu tərcümə ilə bilavasitə bağlıdır, çünki ekvivalentliyin əsası olan məzmun ayrıca götürülmüş sözlərin semantik quruluşundan çox asılıdır.

Məsələ burasındadır ki, heç də həmişə məxəz dildəki bütün sözlərin qarşılığını hədəf dildə tapmaq mümkün olmur. Elə hallara rast gəlinir ki, məxəz dildəki söz hədəf dildəki sözlə bir mənada uyğun gəlir, o biri mənalarda isə uyğun gəlmir. Məsələn, ingilis dilindəki *house* və Azərbaycan dilindəki ev sözlərinin semantik quruluşuna nəzər yetirək: *House 1. A building for human habitation, a dwelling, a home; a self-contained unit having a ground floor and one or more upper storeys as opposite to a bungalow, flat, etc. ; a part of a building occupied by one tenant or family: the living-room of a house; 2. A building accommodating or frequented by people that is other than an ordinary private dwelling: a building or place where a specified occupation, activity, etc. is pursued, or where refreshment of a specified kind is provided, b) a building occupied by a religious community: a monastery, a convent: the religious community itself, c) a university college: d) a building in which a legislative or*

deliberative assembly meets; the assembly itself; the British House of Commons; e) a place of business; a business establishment, a firm; spec, a printing or publishing firm, a couture (dressmaking, the design and rriaking of fashionable garments, esp. French ones) or fashion establishment, the Stock Exchange, f) a building where public refreshment is provided; an inn, a tavern, a public house; g) a theatre or a cinema; a performance or showing in a theatre or cinema; the audience in a theatre or cinema or at a performance or showing; h) a brothel; a boarding hou.se of a public school; a division of a school for organizational purposes, as for competitive games; the pupils in such a boarding house or divisions; an establishment for gambling, a casino; the management of such an establishment (against which bets are placed) ; 3. a place of worship (considered as the home of a god); a temple, a church; 4. the natural habitation of an animal, a den, a burrow, a nest, the shell of a snail, tortoise, etc; 5. a place of abode or rest, 6. the inhabitants of a house; a household, a family; 7. the line of a descent of a family; a dynasty, a lineage, espec. one of high rank or fame; 8). A building for the keeping of animals or plants or for the storages or protection of smth.; a building for the production of something specified. 9. (Astrology) a) each of the twelve divisions of the ecliptic fixed with respect to the horizon, a) Also mundane house; b. Any of the signs of the zodiac considered as the seat of the greatest influence of a particular planet; 10. a) each square of a chessboard; b) curling. The space within the outermost circle drawn round either tee. 11. Bingo, lotto, tombola, esp. as played for money; (the call announcing or the prize for) the winning of the game; 12. a form of popular dance music characterized by the use synthesized sounds and a fast beat (The New Shorter Oxford Dictionary, vol.1).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, ev sözü üçün aşağıdakı mənaları göstərir; *bina, tikili, yaşayış binası, idarə, məktəb binaları.* {AS}

Elə məqamlar da var ki, məxəz dildəki sözün hədəf dildə qarşılığı olmur, belə sözlər milli səciyyə daşıyır və **ekvivalentsiz leksika** adlanır. Digər qrup isə çoxmənah sözlərdir, bu zaman bir dil işarəsinin bir neçə referenti, yaxud mənası olur. Tərcümə zamanı çoxmənalılıq kontekst və situasiya vasitəsilə aradan qaldırılır. **Kontekst** sözün işləndiyi dil mühitidir. P.Nyumark (19) **sintaktik, sözbirləşməsif situatiVy mədəni və fərdi idiolektal** (*syntactic, collocational, situational, cultural, individual idiolectal*) kontekstlərdən bəhs edir. Bununla belə, konteksdə əsas element sözdür, tərcüməçi üçün əsas məsələ sözün hansı mənada işlənməsini müəyyən etməkdir.

Ənənəvi tərcümə nəzəriyyəsində *dar* (*narrow, microcontext*) və *geniş* (*broad, macrocontext*) kontekstdən bəhs olunur. *Dar kontekst* dedikdə sözün işləndiyi dar linq- vistik mühit - sözbirləşməsi, cümlə nəzərdə tutulur. Həmin sözbirləşməsi, yaxud cümlə sözün hansı mənada işləndiyini göstərir. Məsələn, *I write with a fountain pen* cümləsini *mən avtomat qələmlə yazıram*, *I write with a ball pen* cümləsini *mən diyircəkli qələmlə yazıram* kimi tərcümə edirik. Burdakı *write* feli *pen* sözünün qələm mənasında, *fountain* və *ball* sözləri *pen* ilə işləndiklərindən *avtomat* və *dəyircəkli* kimi tərcümə olunur, yəni *to write* feli *pen* üçün, *pen* sözü *fountain* və *ball* sözləri üçün dar dil konteksti yaratmışdır. Halbuki, *fountain*, *ball* və *pen* sözlərinin üçü də çoxmənalıdır. Lüğətə müraciət edək. *Fountain* 1) *a natural spring; the source of a river, stream, etc.* 2) *a jet or a number of jets of water made to spout artificially; a structure built for such a jet or jets to rise and fall in;* 3. *a small reservoir for holding liquid, esp. oil in a lamp or ink in a pen.*

Ball 1). *A globular body;* 2) *a spheroid used in games or play, varying in size, material, degree of hardness;* a game

played with a ball; 3) a large pill or capsule of medicine; 4) pi the testicles (yumurtacıqlar); singular-nonsense, an unsuccessful attempt; manliness, courage, power; 5. any rounded protuberant part of the body, esp. that at the base of a thumb or the big toe ; 6) an orb as a symbol as sovereignty; 7) shell, bullet; 8. The eye within the lids and socket (pupil); 9) a small wooden sphere used in voting ; 10. a leather- covered pad used by printers for inking type; 11. a rounded package.

Jack is in the pen feeding the 5/i6'c/>-cümləsindəki pen sözünü əvvəlki I am writing with a pen cümləsindəki pen sözü ilə eyni mənada saymaq olmaz, çünki burada pen yer, məkan mənalarında işlənir və onun aşağıdakı mənaları var, cümlədə (in the pen) yer zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir.

Pen 1) a small enclosure for cows, sheep, poultry, etc. ; a fold, a coop; a number of animals in a pen or sufficient to fill a pen; a division in a sheep-shearing shed; a cob as a sheep- shearer. 2) a device for confining the water in a river or canal, so as to form a head of water; a dam; any small place of confinement; a prison cell; a farm, a plantation, a country park; a covered dock for a naval vessel, especially for the submarine

*Pen 1) a writing tool; originally a feather with its quill sharpened and split to form a nib used for writing or drawing or by being traced over a surface after being dipped in ink. Now, a small instrument consisting of a metal nib fitted into a holder, used for writing or drawing with ink; the practice of writing; a particular style of writing; a writer, an author; 2) an instrument resembling a pen in form or function; an engraver *s tool; a pencil*

Bu cür kontekst tekstual çərçivə (textual frame) də adlana bilər.

Geniş (broadcontext, macrocontext) kontekst isə cümlənin hüdudlarından kənara çıxır və tekstual (textual) səciyyə daşıyır, çoxmənalı sözün mənası cümlədə yox, mətn daxilində dəqiqləşir. Geniş kontekstin hüdudlarını müəyyən etmək

mümkün deyil, belə kontekst bir neçə cümbdən, abzasdan, yaxud bütöv bir motndən (hekayə, roman) ibarət ola bilər.

Dar kontekst öz növbəsində *sintaktik* və *leksik* kontekstlərə ayrılır. *Sintaktik kontekst* dedikdə müəyyən bir sözün, sözbirləşməsi, yaxud budaq cümlənin işləndiyi sintaktik struktur başa düşülür. *Leksik kontekst* dedikdə müəyyən dil vahidini (leksik vahidi) əhatə edən konkret leksik vahidlər, sözlər, idiomlar başa düşülür. Dediymiz kimi, kontekst tərcümədə çoxmənəlilik aradan qaldırılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki o, tərcüməçiyə çoxmənəli sözün çoxlu mənələrindən birini seçməyə imkan verir.

Leksik-semantik kontekst bəzən tərcümədə çoxmənəlilik problemini həll etməyə, ekvivalenti seçməyə kifayət etmir. Məsələn, ingilis dilindəki *to burn* feli Azərbaycan dilinə həm *yanmaq*, həm də *yandırmaq* kimi tərcümə olunur, onun hansı mənada işlənməsi təməmilə sintaktik kontekstdən asılıdır. Əgər bu söz təsirli fel (*transitive*) kimi işlənsə (*He burned his hand-əlini yandırdı*) *yandırmaq* mənəsində, təsirsiz (*intransitive*) fel kimi (*the building was h\xxTim%-ev yanırdı*) işlənsə, onda *yanmaq* kimi tərcümə olunur. Belə fikri *to sink* (*boğmaq, boğulmaq*), *to drive* (*sürmək, qovmaq*) və başqa fellər haqqında da demək olar.

Çox vaxt ekvivalentin seçilməsi həmin dil vahidinin işləndiyi leksik kontekstdən asılı olur. *Təkmənəlilik* (*monosemy*) müəyyən bir leksik kontekstin hüdudları daxilində müəyyənləşir. Məsələn, ingilis dilindəki *to look* feli *angry* sifəti ilə birlikdə işləndikdə (*to look angry-acıqlı görünmək*), *an urban look* birləşməsində *şəhər görünüşü* kimi tərcümə olunur. Eyni fikri *way* sözü haqqında da demək olar. Bu söz, *The way to the village lies through the forest* (*kəndə yol meşənin içərisindən keçir*) cümləsində *yol* kimi, *the way of doing it* birləşməsində üsul mənəsində işlənmişdir.

Bəzən dar kontekst mütərcümə düzgün ekvivalenti seçməyə imkan vermir, ona görə də o daha geniş kontekstə müraciət etməli olur. Selincerin *"The Catcher in the Rye"*

romanından aşağıdakı cümlə buna bariz nümunədir: *Then I got this book I was reading and sat down in my chair. Oturacaq* mənasında ingilis dilindəki *chair* sözünün Azərbaycan dilində həm *stul*, həm də *kreslo* mənaları var. Ancaq bu cümlədən bilinmir ki, *chair* bu mənalardan hansı birində işlənmişdir. Ona görə də daha geniş kontekstə müraciət etmək lazım gəlir. İki cümlədən sonra oxuyuruq: *There were two chairs in every room. I had one and my roommate, Ward Stradlater, had one. The arms were in sad shape, because everybody was always sitting on them, but they were pretty comfortable chairs. Otaqda iki kreslo vardı. Biri mənim, biri də otaq yoldaşım Vord Stredleyterin idi. Hər ikisinin qoltuqları laxlayıb əldən düşmüşdü, çünki uşaqlar həmişə onların üstündə oturardılar. Amma çox rahat kreslolardı* (T.Vəliyev). Sonrakı cümlələrdə *arms* {*dırsək, qoltuq*} sözünə rast gəlinməyə idi, şübhəsiz ki, mülərcim elə *chair-m stul* kimi tərcümə edəcəkdə, çünki *chair (stul)* və *armchair (kreslo)* kimi çox işlənən sözlərdir.

Göründüyü kimi, bu misalların hamısında referensial mənanın tərcüməsindən bəhs olunur. Praqmatik mənanın transformasiyasından danışsaq, onda ekvivalentin seçilməsi daha geniş kontekstdən asılı olacaq. Bunun məxəz mətnin üslubi səciyyəsi və emosional çalarına dəxli yoxdur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, tərcümənin məqsədi ayrıca götürülmüş sözləri deyil, bütün mətni tərcümə etməkdir, ona görə də geniş kontekstin tərcümə prosesində əhəmiyyəti böyükdür.

Elə hallar da olur ki, hətta müəyyən qədər geniş kontekst belə çoxmənalı sözün mənasını dəqiqləşdirməyə imkan vermir. Bunun üçün mütərcim dil kontekstindən kənara çıxaraq **ekstralinqvistik** situasiyaya müraciət edir. Buna görə çox vaxt **tərcüməçi nəyi bilməlidir?** sualına cavab verənlər deyir ki, məxəz və hədəf dillərdən başqa, o, ölkənin tarixini, mədəniyyətini, coğrafiyasını, siyasi quruluşunu, adət-ənənələrini, tərcümə etdiyi mövzunu bilməlidir. Bunun ən yaxşı nü

munəsini *abolitionist* misalı ilə irəlidə verdik. Məlum oldu ki, lüğətdə *abolition* belə izah olunur: a) *the act of abolishing something: the fact or state of being abolished: destruction:* b) *abolition of slave trade, capital punishment, convict transportation.*

Beləliklə, tərcümə prosesində çoxmənəlilikin aradan qaldırılması və ekvivalentin seçilməsi bir sıra amillərdən - dar və geniş kontekstdən, ekstralinqvistik situasiyadan asılıdır. Bu amjiləri nəzərə almadan mətni anlamaq və tərcümə etmək mümkün deyil. Buna görə tərcümə nəzəriyyəsi mətn dilçiliyindən, dilin makrolinqvistik təsvirindən çıxış edərək dil sisteminin ekstralinqvistik amillərlə əlaqəsini nəzərə alır, bunlar birlikdə tərcümənin predmetini, quruluşunu və obyektini müəyyən edir.

^ *Tərcümədə sinonimlərin seçilməsi.* Tərcümə zamanı məxəz rəhəndəki söz mənaca hədəf dildə bir neçə sinonim sözə uyğun gələ bilər. Onlardan hansı birisinin seçilməsi sözü mənəsindəki fərqlərdən və mətnin üslubi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, ingilis dilində *to die* felinə sinonim olan *to pass away, to stop living, to be no more, to be taken, to breath one's last, to cease to exist, to conk, to croak, to decease, to demise, to depart, to drop, to drop off to drown, to expire, to finish, to give up the ghost, to go away of all flesh, to kick the bucket, to perish, to relinquish life, to rest in peace, to succumb, to suffocate* (25) sözlərinin hamısında *ölmək* mənası olsa da, aralarında böyük üslubi fərqlər var, çünki onlarda referensial məna ilə birlikdə praqmatik məna da özünü qabarıq göstərir. Bu sözlər təkcə *ölmək faktını* deyil, həm də *danışanın ölənə münasibətini* ifadə edir.

Sözlər üslubi baxımdan təsnif edildikdə onların işlənmə yeri (üslubu) hökmən nəzərə alınır. Məsələn, *heart-souT cordium*. Bunlardan biri poetik (*soul*), biri elmi (*cordium*) mətnlərdə işlənir, *heart* isə neytraldır. Azərbaycan dilində belə misallar çoxdur; *zülfi-saç, dəniz-ümman, şanə-daraq*. Rus dilində: *глаза-очи, лошадь-конь* və s.

Şübhəsiz ki, məxəz dildəki sözə ekvivalent axtaranda lüğətlərə müraciət edirik. Məsələn, O.Musayev öz “İngiliscə-Azərbaycanca” lüğətində test sözü üçün aşağıdakı mənaları vermişdir *L sınaq, sınaq, yoxlama; 2. imtahan; yoxlama; 3. tib. Təhlil, yoxlama, analiz, blood test -qan analizi* (57). Ancaq *Nature is the test of dialectics* cümləsində işlənmiş test sözü bu mənaların heç birinə uyğun gəlmir. Bu da təbiidir ki, leksikoqraflar lüğət tərtib edərkən ancaq rast gəldikləri mənaları qeyd edirlər. Ona görə də tam, mükəmməl lüğət yoxdur, onların daim təzələnməyə və təkmilləşməyə ehtiyacı var. Azərbaycan dilinin imkanlarından istifadə edərək həmin cümləni belə tərcümə edirik: *Təbiət dialektikamn məhək daşdır.*

Hazırda texnologiyanın inkişafı lüğətləri mütəmadi olaraq təzələməyə imkan verir. Bir sıra ölkələrdə bu iş hər il aparılır. Terminoloji, ikidilli, çoxdilli lüğətlər, ensiklopediyalar yazılır. Bununla belə, lüğətdə mənası tapılmayan sözlər (*unfindable words*) çoxdur. Bunlar əsasən neologizmlər, dialektizmlər, slenq, tabu, yeni və köhnəlmiş coğrafi adlar, kiçik şəhər, kənd, küçə, dağ, çay adları, ayamalar, ixtira adları, rəmzlər, xırda müəsisələr, imlası səhv yazılmış sözlər, kod və başqalarıdır.

i>Məcəzi mənalı sözlərin tərcüməsi. Dilçilər leksik mənanın üç növündən bəhs edirlər: məntiqi, emotiv və nominativ. *Məntiqi məna* (buna həm də referensial məna deyilir) əşya, hərəkət, və s. adıdır; *nominativ məna* xüsusi isimlərdir, oxşar məfhumlar içərisindən birisinin seçilib adlandırılmasıdır, *emotiv məna* isə praqmatik məna kimi subyektiv münasibət bildirir. Sözlər kontekstdə bəzən elə məna kəsb edir ki, həmin məna lüğətdə öz əksini tapmır. *Məcəzi məna* iki leksik mənanın bir-birinə təsiri nəticəsində yaranır. Bu cür qarışıq- lı təsir iki məntiqi məna arasında {*metafora, metanomiya, istehza*}, əsas və törəmə məntiqi mənalar arasında {*zeugma, puri*}, məntiqi və emotiv mənalar arasında {*epitet, oksimo- ron*}, məntiqi və nominativ mənalar arasında {*antonomasi-*

ya) olur. Bunların da noticosindo leksik üslubi vasitələr ortaya çıxır.

Məxəz mətnədə çox vaxt elə sözlərə rast gəlirik ki, onlara hədəf dildə ekvivalent tapa bilmirik. Bu cür sözlər *ekviva- İentsiz leksika (mequivalented lexical units)* adlanır. Bu cür sözlərə aşağıdakılar daxildir:

1. *Xüsusi isimhVy coğrafi adlary müəsisə, təşkilat, qəzet, gəmi adlan* və.s. İngilis dilindəki *xüsusi adlar* içərisində bizə tanış olanları da, tanış olmayanları da var. Məsələn, *London-London, the Thames-Temza, Trafalgar Square- Trafalqar meydanı, Hyde-Park-Hayd-Park. Scotland-Şot- landiya, Waics-Vels, Shakespeare-Şekspir, Chaucer-Çoser, Dickens-Dikens, Byron-Bayron* və digər adlar dövrü mətbuatda, dərsliklərdə tez-tez rast gəlindiyindən onların Azərbaycan dilində ekvivalentləri sabitləşmişdir. İngiltərə, ABŞ, Avstraliya və başqa ingilisdilli ölkələrdə o qədər xüsusi, coğrafi, müəssisə, təşkilat və digər adlar var ki, onları əsasən ensiklopediya və izahlı lüğətlərdə tapmaq mümkündür. Bunu Azərbaycan haqqında da demək olar. Bakı şəhərində və respublikada o qədər küçənin, rayonun, kəndin adı dəyişilib ki, bir qədər keçəndən sonra onların əvvəlki adlarını tapmaq üçün əsl tədqiqat lazım gələcək: *Şamxor - Şəmkir, Qutqaşen - Qəbələ, Vartaşen - Oğuz, Prişib - Göytəpə* və s.

12. *Realilər (the so-called realia)*. Məxəz dildə bu qismə daxil olan sözlər elə məfhum və situasiyaları bildirir ki, onlar hədəf dildə yoxdur. Bu sözlərin əksəriyyəti məxəz dildə danışan xalqın maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, digər xalqların mədəniyyəti, məişəti, fauna, florası və.s ilə bağlı sözlər *kultural terminlər, eqzotizimlər* də deyilir. Məsələn, xörək, geyim, rəqs və s. adlan belələrinəndən- dir. Bir neçə ən tanınmışının adını çəkək: rus dilində - *щи, борщ, лапша, уха, рассольник, сарафан, душегрейка, тренак, частушка (rəqs)*; Azərbaycan xörəkləri - *dolma, xəşil, piti, xingəl, bozbaş*: sovet dövründən qalma anlayışlar

- *təşviqat məntəqəsi, qırmızı guşə, zərbəçi, дружинник, əmək növbəsi*; ingilis dilindəki - *primaries* {*namizədlərin irəli sürülməsi üçün ilk iclas*}, *casus* (*güzəştli qərar qəbul etmək üçün partiya rəhbərlərinin gizli görüşü*), *hot-dog* (*sosiska*), *drive-in* (*avtomobillə kino zalına girib ordan filmə tamaşa etmək*), *drugstore* (*apteki*). Sonuncunu *apteki* kimi tərcümə etsək də, o bizim təsəvvür etdiyimiz funksiyadan, yəni dərman satmaqdan əlavə, digər funksiyalar da yerinə yetirir, orda başqa şeylər də satır, burda hətta qəhvə içmək də mümkündür.

Bir sıra sözlər tədricən ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçməkdədir. Məsələn, mayor, *mayoralty* (*mer, meriya*). Ancaq *mayoress* sözü amerika variantında *lady mayor*; *qadın mer, xanım mer* kimi, İngiltərə, Uels və Şimali İrlandiyada isə rəsmi mərasimlərdə *merə kömək edən qadın* mənasında işlədilir.

3. Üçüncü qrup sözlər *təsadiqi lakunalar* (*occasional lacunas*). Bu sözlərin müxtəlif səbəblərə görə tərcümə dilində qarşılığı olmur. Məsələn, rus dilindəki *sutka* sözünün Azərbaycan və ingilis dillərində qarşılığı yoxdur, Azərbaycan dilində alınma söz kimi işlənir. İngilis dilində isə onun şərhli (*a day and night, twenty-four hours*) verilir. Məsələn, rus dilindən *Я нрueдy чepeз двоe cыmок* cümləsini həm / *shall return in two days* (iki gündən (sutkadan) sonra qayıdıram), həm də *I shall return in forty-eight hours* kimi tərcümə edə bilərik. Yaxud lüğətdə Azərbaycan dilindəki *obaşdan* sözünə baxaq, *səhər tezdən, günəş çıxar-çıxmaz, dan yeri ağaranda*. Bunlar müvafiq olaraq *early in the morning, at sunrise, at day break, at dawn* kimi tərcümə oluna bilər. Ancaq A. Axundovun “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində” bu sözün oruqluq ayı üçün *obaşdan durmaq, obaşdanlıq etmək* kimi mənaları verilməmişdir. Əslində həmin izahatda bu mənalar çatmır. *Obaşdan durdum* ingilis dilinə tərcümə edildikdə hökmən bu çatmayan məna əlavə olunmalı və cümlə *I got up at daybreak for going on the fast* kimi verilmişdir. Eyni ilə *iftar açmaq* sözbirləşməsində də

(*to break one's fast*) bu cür *at sunset / ate and broke my fast* əlavə edilməlidir.

Leksik ekvivalentsizlik heç də *tərcüməedilməzlik* (*untranslatability*) demək deyildir. Məxəz dildə məna daşıyan hər şey tərcümə ediləndir, burda əsas məsələ hansı tərcümə üsulundan istifadə edilməsidir. İngilis dilində *From A to Z* adlı lüğət var, burda hər şey ingilis reallığı ilə bağlıdır. Bunun üçün həmin lüğətdən bir neçə tipik misala müraciət edək:

Abdication-the formal giving up of the throne in 1936 by King Edward VIII, so that he could marry an american divorcee, Mrs. Wallis Simpson.

Bed and breakfast - a bed for the night and breakfast the following morning in a hotel, boarding house or private house, charged to a guest as a single unit.

Chief whip - in the House of Commons, a leading member of a political party appointed to keep party discipline, encourage active support for the party and its policies, and make sure party members attend meetings and vote.

Drop scone - a scone made by dropping a spoonful butter on a hot cooking surface.

Göründüyü kimi, bunların Azərbaycan dilində ekvivalenti olmasa da, onların nə bildirdiklərini təsvir, izah, şərh yolu ilə verilməsi mümkündür.

Ekvivalentsiz leksikanın tərcüməsində əsasən aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

Transkripsiya və transliterasiya

Transkripsiya məxəz mətdəki sözün səslənməsini hədəf dildə təmin etməkdir. Bu cür sözlər əsasən xüsusi isimlər, coğrafi adlar, müxtəlif şirkət, təşkilat, gəmi, mehmanxana, qəzet, jurnal və s. adıdır. Coğrafi adlar: *Atlanta-Atlanta, Beirut-Beyrut, Bonn-Bonn, Bosnia-Bosniya, Bristol-Bristol, Cape Town-Keyp Taun* və s.

Transliterasiya isə sözün imlasını olduğu kimi hədəf mətndə verməkdən ibarətdir. *Winnipeg-Vinipeq, Wisconsin- Viskonsin, Trafalgar-Trafalqar* və s.

Azərbaycan və ingilis dillərində səs və hərflərin sayı fərqli olduğundan bəzən transliterasiya mümkün olmur. Eyni sözün transformasiyasında bu üsulun hər ikisindən birlikdə istifadə olunur. Məsələn, *Vaigach - Vayqaç* (ada), *Sheffield- Şefild, Lake Charles-Leyk Çariz* və s. Bir çox coğrafi adlar tərcümə olunur, məsələn: *The White Sea-Ağ dəniz, the Black S^a-Qara dəniz, the Pacific Ocean-Sakit okean.*

Qəzet, gəmi adları transliterasiya, yaxud transkripsiya olunarkən müəyyən artikl düşür, məsələn, *The Times - Tayms, the Financial Times - Faynənşal Tayms, the Victo- ria-Viktoriya gəmisi.*

Bu üsullardan realilərin (*kultural terminlər, ekzotizmlər*) tərcüməsində də istifadə olunur və sözlərin geniş izahı verilir. Məsələn, keçən əsrin 80-cı illərində Sovet İttifaqında M. Qorbaçov yenidənqurma siyasətini ortaya atdı. Həmin vaxt *The Morning Star* qəzeti yazırdı: *“Three words are widely used in Russia now. They are перестройка (restructuring), гласность (transparency) and ускорение (acceleration)”*. Bundan sonra həmin sözlər lüğətə də daxil edilmişdir. *The New Oxford Dictionary of English (1998)* yazır: *perestroy- ka-(in the former Soviet Union) the policy or practice of restructuring or reforming the economic and political system. First proposed by Leonid Brezhnev in 1979 and actively promoted by Mikhail Gorbachov, perestroyka originally referred to increased automation and labour efficiency, but came to entail greater awareness of economic markets and the ending of central planning. Qlastnost-(in the former Soviet Union) the policy or practice of more open consultative government and wider dissemination of information, initiated by leader Mikhail Gorbachov from 1985.*

2. *Kalka (caique, loan)* üsulu. *Kalka* üzünü köçürmək, təqlid etmək mənasında işlənir. Bu üsuldan istifadə etdikdə

məxəz dildəki leksik vahidin oxşan hədəf dildə yaradılır. Məsələn.- *brain-drain-beyin axını, house of culture-mədəniyyət evi, candidate of sciences-elmlər namizədi. House of Commons-Ümumilər Palatası.*

Transkripsiya, transliterasiya və kalka üsullarının heç biri məxəz dildəki sözün mənasını açmır. Oxucu ancaq məxəz dili bildikdə bu üsullarla tərcümə olunmuş söz və sözbirləşmələrin mənasını anlayır. Əks təqdirdə tərcümə həmişə şərh və izahlarla müşayiət olunmalıdır. Məsələn, adı yuxanda çəkilən lüğətdə Krasnodar vilayəti haqqında oxuyuruq: *Krasnodar-o krai (administrative territory) in the Caucasus, on the Black Sea in southern Russia.*

Krai sözü haqqında sonra oxuyuruq: *also kray - an administrative territory of Russia. In pre-revolutionary times krajs were each made up of a number of provinces, becoming in 1924 large administrative units in the soviet territorial system. Origin: kray-border, edge.*

Təsviri (*descriptive, explanatory*) tərcümə üsulu sırf yerli, milli səciyyəli sözlərin tərcüməsində istifadə olunur. Bu tərcümə üsulundan xüsusilə milli ruhlu, müəyyən, ölkə, yerlə bağlı əsərlərin tərcüməsində istifadə olunur. Misal üçün S. Rüstəmxanımın “*Ömür kitabı*”nın ingilis dilindəki tərcüməsinə (*My Road of Life, translated by G. Bayramov*) verilmiş şərhləri göstərək:

The Present Book is a mixture of fiction, history, ethnography, popular science. Therefore, it needs commentaries. There are a lot of tale-telling toponyms and anthroponyms. If they are not decoded directly in the text, or at the end of the book, not everything will be clearly understood. Besides, the author being a well-known poet, very often quotes his own poems and those of others. Very often he appeals to folk poetry. We have tried to give a sense-for-sense translation of the poetry, not paying heed at its form, because to translate poetry and preserve the unity of the form and con

tent not very often gain a success. Besides, usage of puns in them makes the task of the translator more difficult.

Qamigaya - name of a rock in Nakhchevan looking like a ship (literally: gəmi- ship, qaya- rock).

Dəlidağ - name of a mountain, literally: crazy mountain. (Alagözlər) - several lakes each looking like a large gray eye

Madrasa - a Muslim college

Bayati - a genre in folk poetry, each consisting of a quadrian rhyming aaba, the three lines with V rhyme consist of puns, therefore it is very difficult for translation.*

Mirza Alakbar Sabir - Azerbaijani poet (1862-1911), one of his pseudonyms was "Hop-Hop" (hoopoe) and one of his collections is titled "Hop-hop-name" (the Book of Hop-hop). Tar - a national string musical instrument of guitar type Kamancha - a national string musical instrument of violin type, the bottom of which is placed on the lap and played Daf- tambourine

Şikəstə (shikasta) - genre of folk melody and song Zurna (zourna) - reed instrument resembling an oboe. Balaban - kind of zurna with low sound Halay - a dance in which people go round hand-in-hand dancing and singing

Hakishta - a song sung in chorus

Meykhana (meikliana) folk song coined spontaneously and sung by the same person, very often the authors of such verses hold a competition.

Pilov (pilauf pilaw, pilav) - rice dish cooked in stock with spices and often meat, fish, vegetable, etc.

Dolma - a dish cooked of minced meat, rice and spices wrapped in cabbage, vine leaves, filled into eggplants, tomatoes, etc.

Soyutma - any meat cooked in its natural form həvəngi (lavangi) - stuffed poultry or fish Çiğirtma (chigirtma) ~ chicken fried with onion, eggs.

Lavaş - thin bread

Sürhüllü (surhuHu) - starchy food

Khalyar - a plant identical to garlic which serves as a spice or is pickled.

Makhara - starchy food (a kind of flour soup)

Qiraz - a kind of ravioli served with dried meat and spices.

Balqabaq kata - thin pasty with pumpkin **Qaxaj** - dried fruit, meat

Tütək - pipe **Qovurma** - fried ram **Bozartma** - soyutma **Şişlik** -

shish kebab **Lüləkəbab** - kebab from minced ram **Duşbara** -

ravioli soup served with vinegar **Qutab** - thin pasty with minced

meat or vegetables **Qurudlu khingal** - a kind of ravioli served with

dried yogurt

Döymə təndir - a type of tendir (oven) for baking bread

Kharibulbul - a flower resembling a nightingale in form

Ağırliğim-buğurluğum - it is sung particularly by children on the spring holiday by jumping over the fire as if the fire would burn all the diseases, sins and purify them.

Vətən daşı and **vətəndaş** - a pun used by Mammad Araz, an Azerbaijan poet, in the first case it means "a stone of the motherland", in the second one - "a citizen". The first one is written separately, the second as one word.

Habil-Qabil - sons of Adam and Eve (Abel and Cain) **Hurufi (Hurufizm)** - a philosophical trend which connects the mysteries of existence with letters; one belonging to this trend

Murid - disciple, follower of Hurifism Şərhlərə geniş şəkildə Qurani Kərimin Azərbaycan, ingilis, rus dilinə tərcümələrində də rast gəlinir. Tarixi, fəlsəfi, etnoqrafik əsərlərin hamısının tərcüməsində bu üsul qaçılmazdır. Bu üsul nəinki tərcümədə, hətta orijinal əsərlərin

özündə də istifadə olunur. Məsələn, Bayronun Don Juan poemasında belə misralar var: (sonuncu nəğmə, birinci bənd):

*When Newton saw an apple fall, he found In that
slight startle from his contemplation- T is said
(for ril not answer above ground For any sage*s
creed or calculation)- A mode of proving that the
earth turned round In a most natural whirl,
called "gravitation"*

And this is sole mortal who grapple.

Since Adam, with a fall, or with an apple.

Müəllif burdakı *apple-alma* sözü ilə əlaqədar belə bir izah verir: *"The celebrated apple-tree, the fall of one of the apples of which is said to have turned the attention of Newton to the subject of gravity, was destroyed by wind about four years ago. The anecdoté of the falling apple is mentioned neither by Dr. Stukeley, nor by Mr. Conduit, and as I have not been able to find any authority for it whatever, I did not feel at liberty to use it"*

T. Qnediçin rus dilinə tərcüməsində oxuyuruq:

Когда однажды, в душу погружён.

Увидел Ньютон яблока паденье.

*Он вывел притяжение закон Из этого
простого наблюденья.*

*Впервые от Адамовых времен О яблоке
разумное сужденье С паденьем и с законом
тайных сил Ум смертного логично согласия.*

Tərcüməyə şərhə də oxuyuruq:... *О яблоке разумное... Здесь Байрон вспоминает две легенды: библейскую - о яблоке приведшем к грехопадению Адама и Евы-и яблоке, упавшем на голову Ньютона.*

İkinci bir misal:

*As the outer door swung closed behind the last to enter, the
court clerk called "Order!" At the front of the small, square*

courtroom, preceded by a clerk, the spare, bony figure of Mr. Justice Willis entered briskly. He mounted the judge's dais, bowed formally to council - the twenty or so who would appear briefly before him within the next half hour and without thinking, dropped smartly into the seat which the clerk had placed behind him.

Leaning "towards Alan beside him, Tom Lavis whispered "If that guy is ever late with the chair it 41 be Humpty- Dumpty all over. "

The New Oxford Dictionary of English (1998)-do oxuyuruq: Humpty-Dumpty - a short dumpy person; a person who or thing which once overthrown can not be restored: (with reference to a character of that name in Lewis Carroll's " Through the Looking Glass"; resembling the nursery-rhyme character Humpty-Dumpty)

*Humpty-Dumpty
Humpty-Dumpty sat on a wall,
Humpty-Dumpty had a great fall;
All the King's horses and all the King's men
Couldn't put Humpty together again.*

*Низенький толстый
коротышка
Шалтай-болтай
Сидел на стене
Шалтай-болтай
Свалился во сне.
Вся королевская конница,
Вся королевская рать Не
мож'ет Шалтая,*

*He moжет Болтая
Шалтая-Болтая.
Болтая-Шалтая
Шачтая-Болтая*

(Tərcüməçi C. Marşak)

Bu üsul məxəz mətndəki sözü, eyhamın mənasını açır, tərcüməni anlaşılıq edir, ancaq mətn böyüyür, şişir, həcmi artır. Əksər vaxtlarda mütərcim kalka, transkripsiya və təsviri (izahedici) üsulların hamısından birlikdə istifadə edir; şərh ya mətnin özündə, ya da kitabın sonunda verilir. Sonuncuda mətn şişmir, kalka və transkripsiya bunun qarşısını alır. Leksik vahid, yaxud eyhamın mənası şərhə verilir. Bir dəfə şərh olunduqdan sonra təkrarlandığında artıq hər dəfə şərhə ehtiyac qalmır.

iJ'əxmШу yaxud analoq tərcüma. Bu üsulun mahiyyəti məxəz mətndəki leksik vahid üçün hədəf dildə mənaca yaxın bir qarşılıq axtarmaqdır, çünki onun hədəf dildə dəqiq ekvivalenti, qarşılığı olmur. Bu üsuldən danışanlar adətən M. Qorkinin *Uşaqlıq* əsərinin ingilis dilinə tərcüməsində *душерпей* sözünün *vest* ilə tərcüməsini misal göstərirlər. (60) *Душерпей-м* Azərbaycan dilinə tərcümələri:

canlıq, candonu, sıyrıqlı. İngilis dilinə tərcümələri: *Uned/padded jacket. Vest* sözünün Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri.* 1. *alt köynəyi*; 2. *gödəkçə, jilet* (pencək altından geyilən qısa qolsuz geyim[^]; i. *döşlük* (kişi və ya qadın paltarına tikilən 4. *alt koftası*; 5. *xalat* (şərqdə geyilən); 6. *paltar[^] geyim* (poeziyada). İngilis dilində: 7. *a loose outer garment worn especially in ancient times or in the East; a robe, a gown. 2. an ecclesiastical vestment: 3. a man's long sleeveless garment worn under a coat; a man's waistcoat; a sleeveless or short- sleeved undergarment for the upper part of the body; a short sleeveless jacket.* Rus dilindəki qarşılığı 1. *нижняя сорочка*; 2. *ясилет*; 3. *машинка[^] вставка (на женском платье)*; 4. *нательная фуфайка*; 5. *распашонка*; 6. *кофточка (ноч-*

ная и пид); 7. халат (восточный); 8. камзол (исторический); Я одежда, одевания, наряд (61). Orijinaldakı duşegreyka sözü konteksdə məhz vest-ə uyğun (qadın üçün qolsuz alt paltar) gəlir, deməli, bu uyğunluq təxminidir.

Məlumdur ki, Azərbaycan və İngiltərə uzun müddət ayrı-ayrı iqtimai sistemlərdə yaşamış və hər biri özünəməxsus iç-timai, siyasi, inzibati qurumlar yaratmışdır. Bunların bir çoxu oxşar funksiya daşısalar da, müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərmişlər. Hazırda onların adlarını tərcümə edərkən təxmini, yaxud analoq tərcümə üsulundan istifadə olunur. Məsələn, vaxtı ilə *şəhər icrayə komitəsi* vardı, ona *sədr* başçılıq edirdi. Şübhəsiz ki, ingilis dilinə onu *Executive Committee (chairman of the Executive Committee of the town)* kimi tərcümə edirdik. Sonralar *şəhər icra hakimiyyəti* termini ortaya çıxdı, bunu da əksər hallarda *executive power of the town, city administration* kimi tərcümə edirlər. Bunlarla yanaşı *mer*, *meriya* sözləri də işlənməkdədir. Bunlar da yəqin ki, *mayor, mayoralty* sözlərinin qarşılığıdır. Lakin Azərbaycan dilindəki *mer* və *meriya* sözləri mənə etibarilə *mayor* və *mayoralty* sözlərindən fərqlənir, çünki İngiltərə və digər qərb dövlətlərində *mer* seçkili bir vəzifədir. Ona görə də bu sözlər iki dildə formal oxşarlıq təşkil etsələr də, *mer* və *meriya* *mayor* və *mayoralty* sözlərinin analoqu, yaxud təqribi tərcüməsidir. Yaxud *drugstore* və *apteka* sözlərini müqayisə edək. Bizim anlayışımıza görə *aptekdə* ancaq *dərman* və qismən *ətriyyat* satıla bilər. *Drugstore-də* isə dərmandan başqa *qəhvə, dondurma, qəzet, jurnal, yemək şeyləri* və s. də satılır, bu da bizim *apteka* anlayışımızdan əlavə, *qəlyanaltı* edilən məkan anlayışını da ifadə edir. Belə olduğu halda tərcümə şərh, izah tələb edir. Eyni fikri rus dilindəki *князь* sözünün ingilis dilində *prince* kimi səsləndirilməsi haqqında da demək olar. *Prince, princess* kral ailəsinə məxsusluqdan irəli gəlir, *князь* isə zadəgan tituludur, irsən keçir. *Князь* sözünün *prince* kimi verilməsi yanlışdır. İngilis dilində *king, queen monarch*, onların övladları *prince, princess*, rus dilində

царь, царица, övladları *царевич, царевна*, Azərbaycan dilində *monarx şah*, onun övladları *şahzadədir*. Çox vaxt ingilis dilindəki **prince, princess** sözlərinin Azərbaycan dilinə *şahzadə* kimi tərcüməsi ilə qarşılaşırıq. Burada funksional yaxınlıq olsa da, məkan, millilik baxımından fərq var, çünki *şah* şərqə (İran, Əfqanıstan), *kral* isə qərbə məxsusdur. *Князь* sözü ingilis dilinə tərcümə olunmamalıdır, bir titul kimi, olduğu kimi saxlanmalıdır, lazım gələrsə, şərhlə təmin olunmalıdır.

Əvəzətmə (replacement). Mətnə əvəzətmə sözün müəyyən bir xüsusiyyətinin əvvəlki ifadəni əvəz etməsi kimi başa düşülür və belə bir nümunə verilir: *I have got a pencil. Do you have one?* Burada *one* əvvəl işlənmiş *pencil* sözünü əvəz edir. Bu, həm də bir kateqoriyanın (nitq hissəsinin) digəri ilə əvəzlənməsidir. Məsələn, ingilis dilindəki *glimpse* sözünə baxaq. O.Musayevin “İngiliscə-Azərbaycanca” lüğətində onun Azərbaycan dilində aşağıdakı mənaları verilir: *lyamb-sön- mə, görünüb yox olma, parlayıb sönmə. To see by glimpses - ötəri görmək: 2. bir anlığa gözün qabağına gələn mənzərə; to have a glimpse of smb. - bir kəsi ötəri görmək. Belə bir cümləyə baxaq: I saw a glimpse of him in the window - Onu pəncərədən ötəri gördüm*. Məlum olur ki, *glimpse* sözünün Azərbaycan dilində ekvivalentləri var, lakin həmin ekvivalentlər bu cümlədə onu isimlə tərcümə etməyə imkan vermir, ona görə də ismi kateqoriya feli kateqoriya ilə əvəzlənir. Yaxud ingilis dilindəki *exposure* sözünün mənalarına baxaq. İ.Qalperin lüğətində bu söz üçün aşağıdakı mənalar verilir. (O. Musayevdə bu söz buraxılıb):

Exposure \.1) выставление (под дождь, на солнце и т.н.): his face was brown from exposure to the weather - его лицо загорело от солнца и ветра: to die of exposure - погибнуть (от холода и т.н.): замерзнуть, погибнуть в пустыне, в горах и т.д.: exposure of the body to sunlight is recommended by doctors - врачи рекомендуют подвергать тело воздействию солнечных лучей: avoid exposure to cold

берегитесь переохладения; *exposure to light* мед. Облучение; *exposure to the air* мед. Выдержка на воздухе; *radiation exposure* - радиоактивное облучение; *exposure to fallout* - облучение в результате радиоактивных выпадений; *exposure of thermometer* (meteor) - установка термометра; 2) незащищенность (от опасности и т. н.); 2. разоблачение: *exposure of a crime* (of a plot) раскрытие преступления (заговора); 3. полслсение (в отношении стран света); местоположение; **house with a southern exposure** - дом фасадом юг, **a room with a northern exposure** - комната с окнами на север; 4. обнажение; **the exposure of the bone showed the depth of the wound** кость было обнажено, и было видно насколько глубока рана; 5. фото, кино выдержка, экспозиция; 6. геол. обнажение *luiu* выход пластов: *exposure case* .мед. - пострадавший от атмосферных условий: - *exposure suit* аварийный плавучий костюм (для летчика); *exposure test* спец. - испытание на действие внешней среды; - *meter* фото экспонометр.

Bu sözün işləndiyi cümlələr kontekstdən asılı olaraq, leksik əvəzətmə vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunur. Bunun üçün elə burda verilən misralara müraciət etmək kifayətdir: *His face was brown from exposure to weather* - Açıq havada gəzməkdən (qalmaqdan) sifəti qaralmıdı; *He died of exposure* - O, soyuqdan (günvur mada) öldü, və s.

Neologizmlərin tərcüməsi. Neologizmlər tərcüməçilər üçün həmişə problem yaradır, Neologizmlər yeni yaranmış sözlər, yaxud yeni mənada işlənən köhnə və məcazi mənalı sözlər də ola bilər. Mənası qaranlıq, anlaşılmaz olduğundan, qəribə səsləndiyindən neologizmlər diqqəti tez cəlb edir. Neologizmlərə daxil olan sözlərin bir qrupu yeni mənalı köhnə sözlərdir. Neologizmlərə bundan əlavə yeni yaranmış, törəmə, ixtisarlar, omonimlər, xüsusi isimdən, insan adlarından törənmiş sözlər, məcazi mənalı sözlər (*samizdaty nomenklatura*^ *apparatçik*, *Addidas*, *sari*, *Levi*, *Wrangler*),

akronimlər (*UNESCO, UNICEF*) və s. daxildir. Kompyuter və kommunikasiya texnologiyalarının son illərdə sürətli inkişafı bu sahələrdə termin səciyyəli neologizmlərin dilimizə axımına səbəb olmuşdur.

Terminlərin tərcüməsində iki meyl var: dildə müvafiq termin yaratmaq, termini olduğu kimi saxlamaq. Məsələn, *kompyuter* çıxandan sonra biz onun adını eynilə saxladığımız, türklər isə onun üçün öz terminlərini (*bilgisayar*) təqdim etdilər.

Neologizm tərcümə dilinə təqdim edildikdə onun mənası açıqlanmalıdır, əks təqdirdə anlaşılmaqlıq yarada bilər. Məsələn, 1996-cı ildə Portuqaliyanın paytaxtı Lisabon şəhərində ATƏT üzvü olan ölkə başçılarının zirvə toplantısı olmuşdu və orda Qarabağ münaqişəsini nizamlamaq barədə prinsiplər hazırlanmışdı. Ermənistandan başqa bütün dövlətlər bu prinsiplərin qəbul edilməsinə səs vermişdi. Həmin dövrdə bəzi adamlar bunu böyük qələbə kimi afişə edirdi, icra hakimiyyəti başçılarından biri *sammit* sözünü *şəhər* mənasında başa düşdüyündən çıxışında belə bir cümlə işlətmışdi: *Lisabonun sammit şəhərində,,,(S%)*. Sonralar onun bu cümləsi savadsızlıq nümunəsi kimi lağa qoyulurdu. Əvvəlki bölmədə *неперестройка, гласность, ускорение* terminləri haqqında “The Morning Star” qəzetinin açıqlamasına toxunmuşduq. Neologizmlər əsasən aşağıdakı üsullarla tərcümə olunur.

1. *Analoq üsulu*. Bu üsulda məxəz söz və onun hədəf ekvivalenti arasında təxmini yaxınlıq olur: *şəhər icra hakimiyyəti - mayoralty*, *şəhər icra hakimiyyətinin başçısı - m³;^or, canlıq, gödəkçə - vest*;

2. *Transkripsiya, yaxud transliterasiya üsulu*: *sammit - summit, killer - killer, manipulyasiya - manipulation, sanksiya - sanction*.

Ancaq təqdim olunmamışdan qabaq bu neologizmlərin izahı verilməlidir, məsələn, *sammit - dövlət başçılarının toplantısı, zirvə toplantısı, killer-muzdlu qatil, pul müqabilində*

kimi isə öldürən şəxs, manipulation -manipulyasiya, fırıldaq, kələk;

3. *Kalka üsulu: brain-drain - beyin axını, street people - küçə adamları, paper tiger - yalançı əjdaha* və s.

Konnotativ (emotiv, ekspressiv, üslubi-connotative, emotive, expressive -stylistic) mənə. Konnotativ mənə müstəqil mənə deyil. Sözün mənələrindən danışarkən qeyd olunmuşdu ki, referensial mənə sözü müəyyən bir əşya, predmet, hərəkət və şəirəyə aid edir, denotasiya onu kontekstdə konkretləşdirir.

Ümumiyyətlə danışdıqda mənə haqqında üç konsepsiya var: Birincisi *words-things sözlər-əşyalar* adlanır. Bu konsepsiyaya görə söz əşyanı adlandırır (names), yaxud ona aid olur (refersy). *London, Bili, Braun* və s. adlar buna bariz misaldır. Bu sözlər mağazada mala yapışdırılmış yarlıq kimidir, ancaq elə sözlər də var ki, nəyə aid olduğu bilinmir. Məsələn, *to ask, to find* felləri, *difficult, popular* kimi sifətlər, *consistency, tradition* kimi isimlərin nəyə aid olduğu bilinmir. Əslində, sözlərin bir çoxunu heç cür nəyə isə aid etmək olmur.

İkinci konsepsiya *words-concepts-things (söz-konsept- əşya)* əlaqələri üzərində qurulur. Bu konsepsiya sözlə əşyanın birbaşa əlaqəsini inkar edir, bu cür əlaqə ancaq bizim beynimiz, şüurumuz vasitəsilə yaradıla bilər. Çünki hər bir söz əlaqəli bir məfhumdur. Bu əlaqə *semiotik üçbucaq (semiotic triangle)* adlanır və üçbucaq şəklində təsvir edilir.

Thought

Symbol A Referent

Bu modeldə ən çətin şey *məfhumun (concept)* müəyyənləşdirilməsidir. Məsələn, *tradition* sözünün ifadə etdiyi məfhumun başa düşülməsi asan deyil. Şübhəsiz ki, bəzi sözlərin ifadə etdiyi məfhumu təsəvvür etmək mümkündür, lakin bunun özü də müəyyən qədər fərdi xarakter daşıyır. Məsələn, mənim anlamımdakı *stol* ilə sizin anlamımdakı *stol* arasında fərq ola bilər.

Blumfeld *Language* osorindo belo bir fikir irəli sürür ki, mənə nitqin işləndiyi situasiyam öyrənməkdən əldə edilir. Onun fikrincə *stimulus* (s) kimisə danışdırır (r) və bu nitq müəyyən cavab {*response*} doğurur. Onun təqdim etdiyi model belədir; S-rs-R

Blumfeld belə misal nümayiş etdirir: *Jill is hungry^ he sees an apple (S) and asks Jack to get it for her (r)*; bu linqvistik stimül (s) Cekı təhrık edir ki, almanı (R) götürsün. Blumfeld iddia edir ki, *you can tell what the meaning of r.,s must be by observing the events that accompanied it*{5).

Məsələ burasındadır ki, mənasını bilmək istədiyimiz sözün referenti fiziki-maddi şəkildə mövcud olmadıqda, yaxud hadisələr gözlənilən istiqamətdə inkişaf etmədikdə sözün mənasını müəyyənləşdirmək çətinləşir. Konnotativ mənə **müslə'i'l** mənə deyil, konnotasiya referensial mənənin do-ğurdı ^ I assosiasiyalardır, ancaq bu o demək deyil ki, bütün referensial mənəli sözlər konnotasiyaya malikdir. Konnotasiya doğuran, demək olar ki, ancaq konkret predmet adları olan sözlərdir, özü də bu hadisə bütün dillər üçün ümumi deyil, bir çox dillərdə eyni referensial mənəli söz eyni konnotasiya yarada bilməz. Məsələn, *qaranquş* bizim dilimizdə *baharın golişi*) *baharın müjdəçisi* kimi assosiasiyalar doğurur. *Іюль* *İyul* ayları İngiltərədə ən gözəl, insanların çox sevdiyi aylardır, lakin Ərəbistanda bu aylar ilin ən isti aylarıdır. *Aslan* Azərbaycan dilində *mərdlik*, *cəsurluqla* bağlı assosiasiyalar, rus dilində *küknar* (ёлка), ingilis dilində *holly* (*pirkal-həmişəyaşıl kol bitkisi*), *mistletoe* (*bağambürc-bitki*) yeni il assosiasiyası yaradır, yeni il qabağı evlər bu bitkilərlə bəzədilir. Sözlərin yaratdığı konnotasiyaları bilməmək çox vaxt tərcümədə yanlışlığa səbəb olur. Məsələn, “Koroğlu” eposunda *dəli* söz *güclü*, *cəsür*, *igid* kimi konnotativ mənə daşıyır, lakin A. Xotsko bu sözün konnotativ mənasını başa düşmədiyindən Koroğlunun dəlillərini *the banditti of Kurrouglu* kimi tərcümə etmişdir.

Konnotasiya həmişə emosional və obrazlı xarakter daşıyır. Çox vaxt müxtəlif xalqlarda müxtəlif şəkildə işləndiyindən konnotasiyanın rolu eyni şeyi müxtəlif əşyalar sinfinə aid etməkdən ibarətdir. Məsələn, rus dilindəki *бран* (*kəpək*) əsasən heyvan yemi (*cattle-forage*) mənasında işlənir, lakin İngiltərədə bəzi adamlar belə hesab edirlər ki, kəpəyin tərkibində çoxlu toxuma (*fibre*) var, ona görə də sıyığa əlavə edib yeyirlər. Yaxud *драчена* milli rus xörəyidir, kənd yerlərində daha çox bişirilir, amma ona oxşar olan *custard-a sweet yellow sauce made from milk, sugar, eggs and flour, usually served hot with cooked fruit, puddings, etc; сметана* (*qaymaq*) süd məhsuludur, lakin çox vaxt ingilis dilinə onu *sour cream* kimi tərcümə edirlər ki, bu da ingilis dilində əslində *xarab olmuş (turşumuş) ərzaqdır*. *l^Sözlərin tərcümədə uyuşqanlığı*. Dillərin özündə bir-birinə uyuşan və uyuşmayan sözlər var. Bunlardan ən çox uyuşmayan oksimoronlardır. Sözbirləşmələri iki prinsip əsasında qurulur: *mərkəzaqçma (centripetal) və mərkəzdənqçma (centrifugal)*. Birincidə sözlər maqnit kimi bir-birini çəkir (*qtd saat*), ikincidə isə sözlər bir-birini kənara itələyir (*alçaq göydələni*), çünki onların mənasında bir təzad var. Buna görə də məxəz dildəki sözün mənasını hədəf dildə verərkən həmin sözün distributiv xüsusiyyətlərinin verilməsinə ehtiyac yoxdur, çünki məqsəd həmin sözün distributiv xüsusiyyətlərini deyil, mənasını hədəf dildə verməkdir. Bununla belə sözlərin uyuşması orijinalın tərcüməyə yaxınlığına böyük təsir göstərir. Çox vaxt elə hallara rast gəlinir ki, distributiv xüsusiyyətləri fərqli olduğundan məxəz dildəki sözün yaxın qarşılığını tərcümədə verə bilmirik. Həm məxəz, həm də hədəf dildə sözün özünəməxsus birləşmə əmələ gətirmək imkanı var. Məsələn, ingilis dilindəki *hopeful* sözünün Azərbaycan dilindəki mənalarına və distributiv xüsusiyyətlərinə baxaq: *hopeful - L ümidverici, ümidli, ümid verən; to he I feel hopeful about the future-gələcəyə ümidli (ümidi) olmaq; / feel hopeful of his successes-mən onun uğuruna ümid bəslə*

yirəm; to be hopeful of a remedy-dərmana ümid bağlamaq; 2. çox ümidlər verən; nikbin; he seems to be quite a hopeful pupil-o, ÇOX ümidverici şagirdə bənzəyir; hopeful art student- ümidverici gənc rəssam; hopeful prognosis-nikbin proq- noz{Sl).

Misallardan göründüyü kimi ingilis dilində *hopeful* sifət olduğundan təyin və ismi xəbərin bir hissəsi kimi distributiv xüsusiyyətləri var. Azərbaycan dilində tərcümədə isə təkə sifət kimi yox, isim kimi də işlənmişdir. Bunun kimi digər misallar da göstərmək olar. Məsələn, *happy* sözünün birləşmələrinə baxaq: *happy news^ a happy events a happy voice - şad xəbər, xoş hadisə, sevinc dolu səs.*

Azərbaycan dilinin özündə **şükür, şükrən, naşükür** sözlərinin distributiv xüsusiyyətlərinə baxaq: *Allaha şükür; filankəs naşükür adamdır* deyildiyi halda ancaq *filankəs şükrən adamdır* deyilmir, baxmayaraq ki, *naşükür* və *şükrən* ikisi də sifətdir.

Ayrı bir misal: İngilislər bəzi müəssisə rəhbərləri haqqında danışarkən onları *sincere* və *successful* kimi xarakterizə edirlər. Bu sözlərin Azərbaycan dilində tərcüməsi *səmimi* və *müvəffəqiyyətlidir*. İnsan haqqında *səmimi* demək mümkündür, *müvəffəqiyyətli* isə yox. Rəhbər haqqında *bacarıqlı, işində müvəffəqiyyət, uğur qazanmış* demək olar.

İngilis dilində *zveqma* (*zeugma*) adlı bir üslubi priyom var. Burda bir fel bir neçə uyuşmaz sözü birləşdirir, həmin fel birləşdirdiyi sözlərlə eyni qrammatik, müxtəlif semantik əlaqələrdə bulunur. Məsələn:

*Whether the Nymph
Shall stain her Honour or her new brocade,
Or lose her heart or necklace at a ball (Pope)
Bu pəri balların birində
ya şərəfini ləkələyəcək
ya təzə zərxərə donunu,
Ya ürəyini itirəcək, ya da boyunbağısını.*

(sətri tərcümə)

... And May's mother always stood on her gentility^ and Dot*s mother never stood on anything, but her active little feet,

... Meyin anası həmişə kübarlığını saxlayırdı, Dotun anası isə heç nəyin üstündə dayanmırdı, ancaq balaca oynaq ayaqlarının üstündə dururdu.

İngilis dilindəki bu misallarda qeyri-adi heç nə yoxdur, to **stand** feli iki məna nümayiş etdirir, halbuki onun qrammatik əlaqədə olduğu obyektlər arasında heç bir semantik əlaqə yoxdur. Azərbaycan dilinə oxşar tərcümə etmək mümkündür, lakin gülməli çıxır: *kübariğtmı saxlamaq, özünü ayaq üstə saxlamaq*. Əslində belə cümlələr dil mövzusunda lətifədən başqa bir şey deyil. Buna ən yaxşı nümunə rus dilində belə bir misal göstərilir: *Шли три студента, один в кино, другой-в сером костюме, а третий-в хорошом настроение!*(60) *Üç tələbə gedirdi, biri kinoya, biri boz kostyumda, üçüncüsü şən əhval ruhiyyədə.*

Sözlərin cümlədə belə uyuşmazlığı tərcümədə problemlər yaradır. Buna görə də ekvivalent axtarışında sözün distributiv xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır.

Xüsusi adlar, institusional və mədəniyyət terminlərinin tərcüməsi (translation of proper names, institusional and cultural terms). Xüsusi adlar, institusional və mədəniyyət terminləri bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bununla belə onları beş qrupa bölmək olar: xüsusi isimlər, tarixi isntitusal terminlər, beynəlmiləl institusional terminlər, milli institusional terminlər, mədəniyyət terminləri.

Xüsusi isimlər və mədəniyyət terminləri insanlar, predmetlər, müəyyən bir etnik qrupa məxsus proseslərə aiddir, onların arasında əsas fərq bundan ibarətdir ki, xüsusi isimlər tək, əlahiddə götürülmüş insan, predmet və sair şəklində, mədəniyyət terminləri isə sinif şəklində *{class of entities}* mövcuddur. Nəzəri baxımdan ayrı-ayrı şəxslərin və predmetlərin adları dildən kənarıdır, onları lüğətdə yox, ensiklopediyalarda axtarmaq lazımdır, onların nə mənası, nə də konno-

tasiyası var, buna görə də onlar tərcümə olunmazdır və tərcümə edilməməlidir. Prinsip bundan ibarətdir ki, xüsusi adların əksəriyyətinin artıq qəbul edilmiş tərcümə variantı var, ancaq onlar metaforalaşanda, şübhəsiz ki, şərhə ehtiyacları var. Məsələn, *Hacı Qam* xəsislik rəmzidir, kiməsə *ay Hacı Qam!* deyilirsə və bu cümlə ingilissə tərcümə olunacaqsa, onda şərhəsiz ötürmək mümkün deyil.

Tarixi şəxsiyyətlərin adlarının tərcüməsi artıq bu cür müəyyən olunmuşdur: Monarxların mənalı (*translatable*) xristian adları olduqda və onlar məşhur olduqda, onların titulları və adları Avropanın əsas ölkələrinin hamısında qarşılıqlı şəkildə tərcümə olunur. Bu ənənə rus və Azərbaycan dillərinə də keçmişdir. Məsələn, *Richard the Lion Hearted* - *Richard Coeur de Lion* - *Ричард Лёвиное Сердце* - *Şirürək Riçard*. Ancaq ingilis kralı *Lewis*-in fransızca adı *Löw-ləşdi*-rilmiş, *Fmucois* ingilis dilində *Fmncis*-ə çevrilmişdir. İncildə adları çəkilən şəxslərin adları ingilis, fransız, rus dillərində həmin dillərin imlasına uyğunlaşdırılmış, Azərbaycan dilində isə onların ərəb variantları əsas götürülmüşdür. Bir sıra klassik yazıçı və filosofların adı dəyişdirilmiş və müəyyən qədər neytrallaşdırılmışdır. Məsələn: *Plato-Platon-Əflatun*, *Aristotle-Aristotel-Ərəstu*, *Cicero-Ciceron* və s.

Bədii ədəbiyyatda personaj adları mənalı olduqda tərcümədə çətinlik yaranır. Bir tərəfdən deyilir: ad tərcümə olunmur. Ancaq bədii ədəbiyyatda bir sıra mənalı adlara rast gəlinir ki, bunları olduğu kimi saxlamaq oxucuya müəyyən mətləbləri anlamağa imkan vermir. Məsələn, Şeridanın *Sc-hool for Scandles* əsərinin personajları *Miss Teasling*, *Mr Surface*, Henri Fildinqin *Tom Jones the Foundling* əsərində *Mr, Alhvorthy*, *Mr. Allmighty*, Dikensin *David Copperfield* əsərində *Mrs. Murdstone* və s. buna misaldır. İngilis dilində onlar *telling name* rus dilində *кричащее имя* üslubiy- yatda isə antonomasiya adlanır.

Ad nədir? adlı bir məqalədə R.Deyvis yazır ki, öz personajları üçün ad seçməkdə yazıçılar valideynlərə nisbətən da-

ha böyük üstünlüyə malik olurlar, çünki onlann hər personajın xarakterinə uyğun ad seçmək imkanları var(9). (Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında Çin şahzadəsinin nağilində deyildiyi kimi):

Çin qızı söylədi iki növcəvan
Başqa bir şəhərə oldular rəvan
Onların birisi *Xeyir*^ birisi *Şərdiy*
Hərəsi adı tək işlər görərdi.

Bayron “Don Juan” əsərində bu cür mənalı adlar işlədir və hər birisinin izahını da verir:

Sir John Pottledeef the mighty drinker There
was the sage *Miss Reading* And the two fair
co-heiresses *Giltbedding* There was *Dick*
Dubious, the metaphysician,
Who loved philosophy and a good dinner.
Angle, the soi-distant mathematician;
Sir Henry Silvercup, the great race-winner.

Bu cür nümunələr rus ədəbiyyatında (*Вралман, Молча-линг Коробочка, Собакевич*), Azərbaycan ədəbiyyatında (*Yatdıqaldıyev, Kefli İsgəndər, Küpəgirən qarı. Danabaş kəndi*) istənilən qədərdir. Belə adların işləndiyi əsərləri tərcümə edərkən həmin adların mənası və yaxud konnotasiyası şərh olunmalı, adlar isə olduğu kimi qalmalıdır. Ad milli koloritin daşıyıcısıdır. İnsanın adından əksər hallarda onun hansı millətin nümayəndəsi olduğu bilinir. Bədii əsərdə adları dəyişmək onlann sahiblərini millilikdən məhrum etmək deməkdir. Buna ən yaxşı nümunələrdən biri N.A.Nekrasovun “*Кому на Руси жить хорошо?*” poemasının proloqudur:

*В каком году-рассчитывай,
В какой земле-угадывай,
На столбовой дороженьке
Сошлись семь музиков:
Семь временнообязанных.
Потянутой губернии,*

*Уезда Терпигорева,
Пустопорожней волости,
Из смелных деревень:
ЗаплатовОу Дырявима,
Разутова, Знобитина,
Горелова, Неелова- Неуражайка тож,
Сошлись -и заспоросили:
Кому эюивется весело,
Волыготно на Русу?
Поemanı vaxtı ilə şair R.Rza tərcümə etmişdir:
Hansı ildə - hesab elə!
Hansı yerdə -fikirləş, tap!
Yeddi mujik, yeddi nəfər- Müvəqqəti öhdəlilər
El yolunda rast gəldilər;
Toqqabərkit əyaləti,
Dərdətabla qəzasının,
Sərgərdanlar volostundan;
Yaxın qonşu yeddi kənddən:
Yamaqlılar, Cındırlılar,
Lütüryanlar, Vicəlilər,
Yanıqlılar, Acqarınlar,
Bargörməzhr obasından Yeddi mujik, yeddi
kəndli Rastlaşdılar, Öcəşdilər:
Kimin günü-güzəranı Firavandır Rus elində?*

Göründüyü kimi, bir *volost*, *quberniya* sözləri mətnin tərcümə əsəri olduğunu göstərir, qalan bütün adlar elə milliləşib ki, heç kəs onları rus toponimi kimi qəbul etməz. N.A Nekrasovun bu toponimlərinin hamısı antonomasiyadır, hər birisinin öz hekayəsi, öz açımı var. Bunu həmişə etmək mümkündürmü? Axı

ad tərcümə olunmur. Bu məsələyə əsərin janrından və reseptor-dan asılı olaraq yanaşmaq lazımdır. Bizim fikrimizcə, nəsr və poeziya tərcüməsində şərh, izah yolu ilə oxucuya müəyyən məlumat vermək olar, səhnədə oynanılacaq pyeslərin tərcüməsində isə şərhdən istifadə etmək mümkün deyil, çünki tamaşanı saxlayıb personajların adının mənasını izah etmək qeyri-mümkündür.

Coğrafi adlar da insan adları kimidir, əksəriyyətinin konnotasiyası və sətiraltı mənası yoxdur. Bir çox coğrafi adlar tərcümə dilinin fonoloji və morfoloji qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn, *Praque - Praqa, Warsaw - Varşava, Vietna - Vyana, Geneva - Cenevrə, London - London (Londra), Baku - Bakı.*

Küçə və meydan adları adətən tərcümə olunmur; *Red Square, Wenceslas Square, Constitution Square* kimiləri is- tisnahq təşkil edir, ancaq onlar da ünvan kimi işləndikdə tərcümə edilmir.

İctimai və dövlət binalarının adları qismən tərcümə olunur. Məsələn, *White House - Ağ ev, Pentagon - Pentaqon* (beşbucaq yox).

Herr, Fran, Mı% MrSy Signoray Senior, Madame, Mademoiselle, MusyOy Pan, Don, Dona, госнодин, госпожа, cənab, xanım və sair müraciət formalarına münasibət müxtəlifdir. Bunlara münasibətdə konkret hallardan çıxış etmək lazımdır. Əgər müvafiq və hamı tərəfindən qəbul edilən ekvivalentlər varsa, zadəgan və peşə titulları tərcümə olunandır. Məsələn, *qraf, hersoq, markiz, professor, doktor* və s.

Əgər məxəz dilin mədəniyyəti ilə bağlılığı varsa, firma, özəl müəssisələr, məktəblər, universitetlər, xəstəxanalar və şairənin adları tərcümə olunmur. Lakin qeyri-rəsmi sənədlərdə çox məşhurlarının adları tərcümə oluna da bilər: *Banca Nazionale dlitalia-National Bank of Italy-İtaliya Milli Bankı*. Ümumiyyətlə, belə adlar tanıma məqsədi güdür, tərcümədə də bu məqsəddən çıxış edir. Hədəf dilin oxucusu onlara is

tinad etmək istəyirsə, onda məxəz dildəki varianta müraciət etməlidir.

Qəzetf jurnal və digər dövrü mətbuat nümunələrinin adları transkripsiya, yaxud transliterasiya yolu ilə verilir, çox vaxt onların mənası hədəf dildə mötərizədə göstərilir. Məsələn, *Respublika qəzeti (The Republic), Xalq qəzeti (The People's newspaper), Gündəlik Xəbərlər (The Daily News)*.

Məşhur sənət əsərlərinin adları tanındıqları ölkələrdə tərcümə olunmur. Əsərin adı populyar deyilsə, unudulubsa, transkripsiya olunur. Rəsmlərin adları (əgər tərcümə olunmuş adları yoxsa) transkripsiya (translilerasiya), eləcə də tərcümə olunur. Adları tərcümə olunmamış əsərlərin adları transkripsiya, yaxud transliterasiyada verilir və tərcümə ilə müşayət olunur. Mono Liza kimi bəzi rəsm əsərlərinin orijinalda iki adı var {*La Cicoconda-La Jaconde*}.

Musiqi əsərlərinin adlarının transliterasiyası və tərcüməsi məsləhətdir. Əgər sabit tərcümə ekvivalentləri yoxsa, *köhnəlmüş institusional terminlər (absolete institutional terms)* transkripsiya, yaxud transliterasiya olunmalıdır. Bu sözlər müəyyən bir tarixi dövrün koloritini yaradır. Riçard Kobb (*Richard Cobb*) göstərir ki, həmin sözləri tərcümə edəndə gülünc səslənir(19). Belələrinə fransız dilindən aşağıdakıları nümunə göstərir: *gardes - scelles - keepers of the seals ~ möhür saxlayan, sunsenlottes - poor citizens - yoxsul vətəndaşlar, procureur-general-attorney- general baş prokuror*. Eləcə də *Ancient Rome-y Köhnə Roma* kimi yox, *Qədim Roma* kimi tərcümə etməliyik. R. Kobb göstərir ki, alınma sözlər mətnin özündə şərh olunmalıdır: *the gabelle - the hated salt tax - hamının nifrət etdiyi duz vergisi, the aides - excise tax on drinks, tobacco - içki, siqaret* və s. tətbiq edilən aksiz vergisi; *the don gratuit - free gift - pulsuz hədiyyə, le secret du roi - the king's secret diplomacy - kralın gizli diplomatiyası* və s.

Əksər *beynəlxalq institusional terminlərin (international institutional terms)* müxtəlif beynəlxalq təşkilatların tərcü-

moçi qrupları torofindon edilmiş rəsmi tərcümələri var. Bunların çoxu kalka üsulu ilə edilmiş tərcümələrdir. Məsələn, *International Labour Organization (ILO)- Beynəlxalq Əmək Təşkilatı*, *OH Producing and Exporting Countries (OPEC) -Neft İstehsal və İxrac edən Ölkələr*, *Örganization for Security and Cooperation in Europe (OSCE)-Awopada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT)*. Bir çox belə terminlərin beynəlxalq akronimləri var. Akronimlərdə heca əmələ gətirməyindən asılı olmayaraq sözlərin ilk hərfləri götürülür, məsələn, *комсомол - коммунистическая молодець*.

Milli institusional terminlər (national institutional terms) siyasət, maliyyə, inzibati və sosial sahələri əhatə edir. Bunların tərcüməsi üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilir.

7. *Transkripsiya və transliterasiya üsulu-Federal Communications Commission-Federal Kommunikasiyalar Kommissiyası.*

2. *Hərfi tərcümə üsulu (literal translation) - Senate ~ Senat, President - Prezident, chamber - kamera (musiqi).*

3. *Kalka üsulu (through-translation, loan, caique) ~ General Assembly - Baş Məclis. People's Army - Xalq Ordusu.*

4. *Rəsmi tərcümə (recognized translation)-Bundestagy Duma, Верховная Рада, Milli Məclis, Böyük Millət Məclisi, Seym, Cirqə və s. parlament, Vermaxt, Pentaqon isə müdafiə nazirliyi mənasındadır.*

5. *Milli (cultural) ekvivalent- Prime minister- baş nazir, chairman of board - idarə heyətinin sədri, church council - kilsə şurası, trade association peşə birliyi. Technological University -Texniki Universitet.*

6. *Tərcümə yarlığı (translation label) məxəz dildəki söz üçün hədəf dildə təxmini ekvivalent, yaxud yeni termin, yeni ifadədir. Belələri adətən əvvəlcə ayrılmaq üçün dırnaqda yazılır, sonralar isə dırnaqsız yazılır. Bu o deməkdir ki, hədəf dil artıq onu bir ekvivalent kimi qəbul etmişdir; məsələn,*

gastarbeiter (aim)- *guest worker-mühacir, fəhlə, gəlm,* self-administration-özünüidare və s.

7. *Tərcümə kupletləri (translation couplets)*. Bu üsul işləndiyi zaman instilusal lərin İranskripsiya (transliterasiya) edilir və ardınca tərcümə ilə müşayiət olunur. Bu tərcümə hərfi, milli ekvivalent, yaxud tərcümə yarlığından ibarət olur. Məxəz mətdəki termin hədəf mətdə axıradək saxlanılır. Məsələn, *knesset-israil parlamenti, Folketing-Danimarka parlamenti*. Bəzən tərcümədən sonra orijinalın transliterasiyası, yaxud transkripsiyası mötərizədə verilir. Buna tərcümə kupleti də demək olar. Məsələn, *Parliamentary Commissioner for Administration (ombudsman)*.

8. *Tərcümə triplet i (translation triplet - tərcümə üçlüyü)*. Burada siyasi çalarlı termin, məsələn, *Schandmauer* (almanca) hərfi tərcümə oluna (*wall of shame-utanc gətirən divar*) bilər. Bundan sonra onun transliterasiyası (transliterasiyası), sonra isə denotasiyası verilə bilər (*Berlin Wall*).

9. *Alınma (loan through) tərcümə*. Çox işlənen mühüm milli institusal terminlər hərfən tərcümə olunur. Məsələn, *National Assembly - Milli Məclis, Security Council - Təhlükəsizlik Şurası, State Council - Dövlət Şurası, House of Lords - Lordlar Palatası*.

10. *Terminin atılması (deletion)*. Hədəf dilin mədəniyyətində o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etməyən termin soyadın əvvəlində atılır, bu şərtlə ki, həmin terminə əsas mətdə toxunulmuş olsun, məsələn: *Advocate Henry-vəkil Henri*, sonra isə sadəcə *Henri* kimi işlətmək mümkündür.

11. *Təbiiləşmə (naturalization)*. Tərcümə prosesində məxəz mətdəki adlar hədəf dilin tələbinə uyğunlaşdırılaraq təbiiləşdirilir; məsələn, *Aristotle -Ərəstun, Plato-Əflatun, the Thames-Təmza, Edinborough-Edinburq* və s.

12. *Akronimlər (acronyms)*. Avropa təcrübəsində belədir ki, məxəz dildəki akronim saxlanılır və tərcümə ilə müşayiət olunur. Lakin bizim təcrübədə akronimlər əvvəlcə açıqlanır, sonra isə akronim kimi verilir. Məsələn, *SDP-*

Sosial Demokrat Partiyası, XDP-Xristian Demokrat Partiyası. Avropada locrübo ona görö ebdır ki, onlarda coğrafi vo modoni yaxınlıq, dil bilgisi akronimbri tanımağa imkan verir, Mosobn, İngiltorodə *KG* akronimi var (*Knight of the Order of Garter-İngiltərədə ən yüksək cəngavərlik ordeni*). Şübhəsiz ki, bunun açıqlamasını verməsək, oxucu üçün müəmma kimi qalacaq.

13. *Metanomiya (melonymy)*. Metanomiyanın adətən institusional terminlərlə əlaqəsi olmur, lakin müəyyən bir qurumun adı onun rəhbərliyini bildirmək üçün şəxsbndirib (*personified*) bilər, eyni sözləri o cür qurumların yerləşdiyi küçə haqqında da demək olar. Məsələn, *the Pentagon* dedikdə *ABŞ-m müdafiə nazirliyi*, *Downing Street 10* dedikdə *İngiltərə baş nazirinin iqamətgahı* nəzərdə tutulur.

14. Tərcüməçi müəyyən institusional terminlə əlaqədar əlavə məlumatı üç yolla nəzərə çatdırır, yaxud verə bilər: mətnin özündə, çıxışda (footnote) və sözlükdə (*glossary*). Bunlardan ən yaxşısı məlumatı çıxışda verməkdir. Alternativ variant həmin termini mötərizədə bir sözlə, yaxud parafraz vasitəsilə verməkdir.

İzahat meyarı (reference criteria). Milli (yerli) institusional terminlərin tərcüməsi haqqında fikirlər fərqli və ziddiyyətlidir. Bunların hər birində müsbət və mənfi cəhətlər var, ona görə də hər biri götür-qoy edilməlidir:

1. Müəyyən sahədə mütəxəssis olan oxucu istəyir ki, məxəz dildəki institusional termin tərcümədə olduğu kimi qalsın, qeyri mütəxəssis oxucu həmin terminin hədəf dildə onun anlama biləcəyi dərəcədə açıqlanmasını istəyir. Təhsilli, lakin o sahədən başı çıxmayan şəxs isə həmin termin üçün tərcümə yarlığı, yaxud müvafiq ekvivalent tələb edir.

2. İnstitusional termin hədəf dildəki oxucu üçün çox əhəmiyyətliyə, mümkün qədər həmin termin tərcümə olunmalıdır, məsələn: *the USA State Departament - ABŞ-ın Dövlət Departamenti (ABŞ-m Xarici İşlər Nazirliyi)*, *Foreign Office - İngiltərənin Xar içi İşlər Nazirliyi*. Əgər hə-

min termin orla əhəmiyyətliyə, onda tərcümə kupletində olduğu kimi onun transliterasiyası (İranskripsiyası) verilir. Əgər az əhəmiyyətliyə, milli koloriti yoxsa, yaxud üçüncü bir ölkəyə aidsə, onda tərcümə olunur, məsələn: *the Gallery of Stags-Maral Qalereyası, the Daima-İkinci Dünya Müharibəsindən qabaq Yaponiyada parlament.*

3. Məna aydınlığına görə instilusalional terminlər bir-birindən fərqlənir. Məsələn, partiya adları tərcümə olunur, akronimləşdirilir: *Labour Party - Əmək Partiyası (Leyboristlər partiyası), Conservative Party - Mühafizəkarlar Partiyası.*

Semantik cəhətdən anlaşılıq instilusalional terminlər asanlıqla tərcümə olunur, məsələn: *People's Police - Xalq Polisi (Almaniyada)*

4. Kultural ekvivalentlik oxucunun tələbinə uyğun seçilməli, yerli, milli kolorit nəzərə alınmalıdır. Məsələn, *Open University, house of culture. Kombinat, kibbutz, adult evening classes, polyclinic* kimi kultural terminlərin mahiyyəti açılmazsa, hədəf dilin oxucusuna onların mənası qaranlıq qalar.

5. Kultural terminin məxəz dildə yığcam, ahəngdar (concision and euphony) olması onun həmin şəkildə tərcüməsini çətinləşdirir. Belə terminlər hədəf dilin tələblərinə uyğun İransliterasiya (transkripsiya) olunur, ləbiiləşdirilir, lakin termindən sonra, yaxud çıxışda onun mənası açıqlanır. Məsələn, *samizdat* - rus dilindən gəlmədir, mənasını Oxford lüğəti (34) belə verir: *the clandestine copying and distribution of literature banned by the state, especially formerly in the communist countries of eastern Europe.* Çətin və uzun instilusalional terminlər əvvəlcə tərcümə olunmalı, sonra isə akronimləşdirilməlidir (*samizdat* belələrindəndir).

6. İdeoloji koloritli instilusalional terminlərin tərcüməsi zamanı hədəf dildə oxucunun ideoloji mənsubiyyəti, termin-dəki koqnitivlik və ideoloji yönüm nəzərə alınmalıdır. Məsələn, alman dilində *Berlin divan* üçün iki termin - keçmiş

ADR-də *Schutzwall*, ARR-də isə *Schandmauer* işlədilirdi. Biri onu qoruyucu, digəri isə utanc gətirən divar kimi təqdim edir. Məxəz və tərcümə dillərində kultural ekvivalentli- yin dərəcəsi yüksək olduqda hərfi tərcüməyə geniş yer verilir. Bu hala xüsusilə rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə çox rast gəlinir: *Министерство Юстиции - Ədliyyə Nazirliyi. Министерство Торговли - Ticarət Nazirliyi, Министерство Обороны - Müdafiə Nazirliyi və s.*

7. Bir sıra terminlərdə funksiya sözün təsviri, yaxud tərkibindən daha əhəmiyyətli olur. Məsələn, ingilis dilində *Black Rod* termini var. /?ö</_sözünün *çubuq, tənək, şüvül, qamçı, cəza, çubuq cəzası, çubuqla döymə, sünbə, tilov, qarmaq* kimi mənalara var (17). *Black* sözünün mənasına toxunmağı lazım bilmirik. *Black Rod* iQrimum LbngrHan Dictionary of English Language and Culture lüğəti belə izah edir: *the title of one of the officials who takes part in the ceremony for opening the British Parliament each year. He wears special old-fashioned clothes, and his job is to go to the House of Commons and tell its members to come to the House of Lords so that they can hear the Queen's speechQl).* И.Р. Гал- иеринин Большой Англо-Русский Словарь-ında həmin termin üçün *Церемоний-мейстер с черной булавой* mənası verilir(61). Göründüyü kimi, bu lüğət həmin terminin mənasının natamam, ingilis lüğəti isə *Black Rod-wn* yerinə yetirdiyi funksiyanın tam təsvirini vermişdir. Bizim parlamentdə belə vəzifəni yerinə yetirən məmur, qulluqçu, iki palata yoxdur; ona görə də *Black Rod* üçün uyğun termin yaratmalı (məsələn, *parlament kuryeri, parlament xəbərçisi* və s.), onu şərhə təmin etməli, yaxud da transliterasiyasını verib izah etməliyik. Yaxud *Yellow Pages, White Paper, Green Paper* kimi kultural terminlərə baxaq. *Yellow Pages* səhifələri sarı rəngdə olan telefon kitabıdır, burda telefon nömrələri və ünvanlar yazılır. *White Paper* - yeni qanun parlamentə təqdim olunmamışdan əvvəl onun mahiyyəti və hökumətin planları barədə hökumətin məruzəsidir. *Green Paper* - müəy

yən bir məsələ ilə bağlı ümumi müzakirə üçün hökumətin təqdim etdiyi təkliflərdir. Bu dörd institusional terminin hamısının tərcüməsi zamanı diqqəti onların formasına, tərkibinə yox, funksiyalarına yönəltmək lazımdır.

8. Bəzi institusional terminləri olduğu kimi saxlamaq və müəyyən izahatla təmin etmək lazımdır. Məsələn, *Bun- destrat* Almaniya parlamentində *yuxarı palata*, *Bundestaq* Almaniya parlamentində *aşağı palata*.

9. İki rəsmi dili olmuş ölkələrdə əksər institusional terminlərin, eləcə də şəhər və küçə adlarının hər iki dildə ekvivalenti olur. Məsələn, *Bakı - Баку, ул. Первомайская - Bir May küçəsi, Şəmkir - Шемкур* və s.

10. Milli çalarlı institusional terminlər tərcümə olunmur; məsələn, *Furer, Duché, Ayətulla, apartheid, soviet*.

11. Tərcüməçi seçdiyi ekvivalentin münasibliyinə, düzlüyünə tam əmin deyilsə, institusional termini transliterasiya (transkripsiya) etmək daha yaxşıdır. Lokal xarakterli institusional terminləri isə beynəlmilləşdirmək yaxşı olar; məsələn, *the War Office - Müdafiə Nazirliyi, the Treasury - Maliyyə Nazirliyi* və s.

12. Əcnəbi institusional terminlərin tərcüməsi zamanı üç növ xətdən yayınmaq lazımdır: 1) terminin mövcud rəsmi tərcüməsi olduqda yeni tərcümə variantı təqdim etməmək, çünki *the United States of America*-nın Azərbaycan dilində *Amerika Birləşmiş Ştatları* kimi rəsmi tərcüməsi var, onu türklərdəki kimi *Amerika Bitişik Dövlətləri* kimi təqdim etməyə lüzum yoxdur; 2) deyilən terminlər üçün ifrat milli (yerli) koloritli ekvivalent işlətməməli; *the House of Lords* terminini *Ali Məclis, Böyük Millət Məclisi* və sair kimi tərcümə etmək olmaz; 3) “mənasız” sözbəsöz tərcümədən yayınmalı, məsələn; *MIRV (Multiple Individual Targetable Re-entry Vehicle), MIRB (многоэлементная боевая часть баллистической ракеты с индивидуальным наведением каждого элемента на заданную цель), MIRB (ballestik raketin istənilən yerə ayrılıqda tuşlandırıla bilən coxelementli*

döyüş başlığı) *dQy^m\m* tərcüməsinə diqqət yetirək. Göründüyü kimi, bu terminin açımını verdik və onun orijinaldakı akronimini saxladıq.

13. İnstitusional terminlər xüsusilə pluralist cəmiyyətlərdə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də milli hökumətlər öz mütərcimlərinə göstəriş verməlidirlər ki, belə terminləri tərcümə edərkən asanlıqla başa düşülən və qəbul edilən variantlar seçsinlər. Məsələn, rus dilindən belə bir institusional termin almışıq: *Исполнительный аппарат президента - prezidentin icra aparatı*. Vaxtilə bəzi mütərcimlər bunu *Prezident's executive apparatus* kimi tərcümə etmişdilər. Ancaq bu xaricdə düzgün qəbul olunmadı. Bu aparatın başçısı vəzifəsini ABŞ-da *head of staff* adlandırırlar. Ola bilsin ki, bu vəzifə sahibinin yerinə yetirdiyi funksiyadan çıxış edib müxtəlif dillər üçün müxtəlif adlar vermək daha məqsədəuyğundur.

Qeyri-institusional mədəniyyət terminlərinin tərcüməsi o qədər də problem yaratmır. Bununla belə, burda da problemlər var. Mütərcimin vəzifəsi *nüfuz və var-dövlət qazanmış, lakin mənşəyi, keçmişi qaranlıq, sonralar əyri yolla var-dövlət qazanmış, görməmiş adam* mənası bildirən *yeni azərbaycanlılar^ новые русские* kimi alçaldıcı sözləri dilə yaxın buraxma- maqdır. Lokal sözlərə daha çox yer verilməlidir. Məsələn: *desert (səhra)* əvəzinə rus dilindən tərcümə zamanı *steppe, tundra* kimi ekvivalentlərdən istifadə etmək daha münasibdir.

Beynəlmiləl sözlər, yaxud tərcüməçinin yalançı dostları

Yalançı dostlar (*international words or the false friends of translators*) terminini ilk dəfə fransız alimləri M. Koessler və J. Derocquigny 1928-ci ildə *faux amis du traducteur* şəklində işlətməşlər, bu ifadə sonralar kalka yolu ilə başqa dillərə də keçmişdir. Xalqlar arasında mədəni, iqtisadi, siyasi, ticarət və s. əlaqələrin artması dillərdə böyük miqdarda beynəlmiləl sözlərin toplanmasına gətirib çıxarmışdır. Beynəl-

milol sözlər bir neçə dildə qrafik və bəzi hallarda semantik cəhətdən oxşardır və əsasən alınma sözlər qrupuna daxildir. Məsələn, *accumulator-aKyMjiHmop-akumlyator*, *alpha-ajib(j)a-alfa*, *ampere-aMnep-ampere*, *atlas-amnac-atlas*, *buUdog-öyjibdoe-buldoq*, *caravan-karavan-karvan*, *chaos-xaos-xaos*, *demagogue-dəməzoz-demaqoq*, *dynamo-dmuaMO-dinamo*, *electric-e.neKmpuK-elektrik*, *element-eneMeum-element*, *energy-enepem-enerji*, *Jilm-(l)UJibM- fdm. minimum-MUHUMyM-minimum* və s. kimi çoxlu sözlər ingilis, rus və Azərbaycan dillərində qrafik və semantik cəhətdən oxşardır.

Beynəlmiləl sözlərin tərcüməsi zamanı təcrübəsiz mütərcimlər çox vaxt sözün işlənməsi qaydalarına əhəmiyyət vermir, sözlərin formaca oxşarlığına uyaraq onları hərfən tərcümə edir və beləliklə hədəf dilin qaydalarını pozurlar. Bu cəhət özünü sözlərin uyahğında (combinability) daha çox göstərir. İki dildə formaca oxşar sözlər çox vaxt məna, məzmun baxımından uyğunluq təşkil etmir. Məsələn:

substantive activity (horhn)-substantiv aktivlik-i^slindo) əsas fəaliyyət;

substantive proposal {horhn)-substantiv ra/c///?-(əslində) konkret təklif;

dynamic program (hərfən)-t/möw/A: proqram-{^md^} çevik programdır.

Bu misallar o demək deyil ki, beynəlmiləl sözlər hərfən tərcümə oluna bilməz. Əgər tərcüməçi belə qənaətə gəliyə ki, hərfi ekvivalent ən doğru variantdır, onda buna yol verilir. Məsələn, *bionic computer-öuoHUK KOMWomep, communal - KOMMyta.1.*

Hərfilek səhvlər də doğura bilər. Texniki tərcümə sahəsində tanınmış mütəxəssis A.L.Pumyanski göstərir ki, səhvlərin baş verməsinə aşağıdakılar səbəb ola bilər: 1) mütərcim beynəlmiləl söz, yaxud qrammatik formanın monosemantik olduğuna inandıqda; 2) sözlər qrafik baxımından qarışdırıldıqda; 3) yanlış analoq seçdikdə; 4) sözü malik olduğu faktik mənasından daha konkret məna ilə tərcümə et

dikdə; 5) lazımı mənanı seçə bilmədikdə; 6. texniki mətnlərin ifadə formalarına bələd olmadığıda(71).

Birinci iki səbəb mütərcimin beynəlmiləl sözlərin xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olmaması ilə bağlıdır.

Beynəlmiləl sözlərin mənalərində aşağıdakı fərqləri görmək olar.

1) məxəz dildəki söz hədəf dildəki sözə bütün mənalarda düz gəlmir, bir-iki mənada uyğun gəlir. Məsələn, ingilis dilindəki *satellite* sözü Azərbaycan dilində ancaq *satellit* sözünə uyğun gəlir: *satellit (oyuncaq) dövlət*. Ancaq ingilis dilindəki *satellite* sözünün *peyk, süni peyk, svita, məyyəət (böyük bir şəxsin müşayiətçiləri), əlaltı, həmfikir, tərəfdar, satellit ölkə, peyk şəhər, xromosom* kimi mənalara da var.

2) Məxəz sözün bir neçə mənası olduğu halda onlardan ancaq birinin hədəf dildə qarşılığı var. Məsələn, ingilis dilindəki *auditorium* sözünün: 1) *a room for the gathering of an audience, as in a school, library, etc.* 2) *a building or hall for speeches, concerts, etc.*(32) mənalara var. Azərbaycan dilində isə onun: 1) *ali məktəbdə dərs otağı*; 2) *mühazirə, məruzə dinləyənlər toplusunun adı* (45) mənalara var. Azərbaycan dilində *oxucu auditoriyasının* ingilis dilində qarşılığı *the readership, the reading audience, the readers*-6\X. Hətta *Kitabın yaxşı oxucu auditoriyası* var cümləsi *The book has a good market* kimi tərcümə olunur.

3) Görünüşcə oxşar olan bəzi sözlər çox vaxt əsas mənalara görə fərqlənir. Mütərcim belə sözlərlə ehtiyatlı davranmalı, əks təqdirdə yanlışlıq, xəta baş verə bilər. Məsələn, *communal-kommunal* yox, *ictimai, aspirant, aspirant* yox, *iddiaçı, fabric-fabrik* yox, *toxunma mal, toxuculuq məmulatı, adequate pressure - adekvat təzyiq* yox, *təzyiqin düzgün seçilməsi* kimi verilməlidir.

Mütərcimin işini yaxşılaşdırmaq üçün ikidilli lüğətləri yenidən nəzərdən keçirmək, hansı mənanın hansı şəkildə lüğətdə öz əksini tapmasını dəqiqləşdirmək lazımdır.

Frazeologiyanın tərcümə yolları

Frazeologiya dedikdə atalar sözü, zərbiməsəllər, sabit sözbirləşmələri və müxtəlif yazıçı və şəxsiyyətlərin zərbimə- sələ çevrilmiş deyimləri (*proverbs, sayings, catch words and epigrams and quotations*) başa düşülür. Frazeoloji vahidlərin sərbəst söz birləşməsindən fərqi odur ki, onların komponentləri öz lüğəti mənasında, ayrılıqda işlənmiş, bir vahid şəkildə çıxış edir. Frazeoloji birləşmələrə struktur-semantik, semantik, leksik, sintaktik sabitlik xasdır. Frazeoloji birləşmələr müəyyən lüğəti mənaya malik olur, lakin bu mənə kontekstdə müəyyən modifikasiyalara uğrayır. Lüğəti mənə geniş və mücərrəd olduğundan onlar müxtəlif kontekstlərdə işləyə bilər, ancaq heç vaxt lüğəti mənə ilə kontekstual mənə arasında əlaqə qırılmaz.

Frazeologiya tərcümədə ən çox çətinlik törədən dil kateqoriyasıdır. Bu da onunla bağlıdır ki, bütün dillərin frazeoloji lüğətləri, ikidilli frazeoloji lüğətlər hələ tam şəkildə işlənilmiş və hazırlanmamış, ya da yox dərəcəsindədir. Frazeologiyanın tərcüməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. İndiyədək ən çox sabitləşmiş üsullar aşağıdakılardır.

1. *Ekvivalent (equivalent) üsulu*. Bu yolla tərcümə zamanı məxəz dildəki frazeoloji vahidin ifadə etdiyi mənə və obrazlılıq hədəf dildə tam üst-üstə düşməlidir, məsələn: *as cold as ice-buz kimi soyuq; as hungry as a wolf- qurd kimi ac; as bright as day-gün kimi aydın; the day of doom (judgement)-məhşər günü; light minded-ağıldan yüngül, the voice of conscience-vicdanın səsi; wait and see-gözlə və gör (nə olacaq)*. Demək lazımdır ki, müxtəlif dillərdə həm obrazlılıq, həm də mənənin üst-üstə düşdüyü frazeoloji vahidlər o qədər də çox deyil.

2. *Analoq (analogue) üsulu*. Bu tərcümə üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məxəz və hədəf dillərdə frazeoloji vahidlər mənəca, məzmunca bir-birinə uyğun olur, lakin obrazlılıq dəyişir. Məsələn: *a drop in the bucket-dəryada bir damla; birds offine feather flock together-su axar, çüxuru ta-*

par; *Queen Anne is dead-sənin gətirdiyin xəbər köhnəlib; it is an ill wind that blows nobody good-şər deməsən, xeyir gəlməz (nem xılda bez doopa).*

3. *Təsviri (descriptive) Usui* Hədəf dildə müvafiq ekvivalenti və analoqu olmadığından bir sıra frazeoloji vahidlər təsviri yolla tərcümə edilir, məsələn: *to cross the floor of the house - bir siyasi partiyadan digərinə keçmək, to accept the Chiltern Hundreds-parlament üzvü səlahiyyətini üzərindən götürmək, {Chiltern Hundreds-the job of representing a particular government area in Buckinghamshire in Britain which no longer exists. Members of Parliament apply for the Chiltern Hundreds when they want to stop working before the next general election}', to fiddle while Rome burns-ölkənin ağır günündə xırda-xuruş işlərlə məşğul olmaq.*

4. *Antonim (antonymic) tərcümə.* Bu üsuldən istifadə zamanı məxəz dildəki inkar hədəf dildə təsdiqlə verilir və əksinə, məsələn: *don't count your chickens before they are hatched-cücəni payızda sayarlar; to go to the limit-həddini (ölçünü) bilməmək; misfortune never comes alone-bədbəxtlik gələndə xaral ilə gələr; let sleeping dogs lie-yatmışları oyatma; one can't make an omelette without breaking eggs-qay- qanaq bişirmək üçün yumurtanı qırmaq lazımdır və s.*

Kalka (calque) üsulu. Kalka üsülündən o zaman istifadə olunur ki, mütərcim məxəz frazeoloji vahiddəki obrazlılığı saxlamağa çalışır, ya da digər tərcümə üsulları ilə onu vermək mümkün deyil, məsələn: *balın sahibi arıdır-the owner of the honey is the bee; an egg today is better than a hen tomorrow-bugünkü yumurta sabahkı toyuqdan yaxşıdır-a bird in the hand is worth two in the bush-soğan olsun, nəgd olsun; ağıl para ilə satılmaz-wisdom is not sold for money* və s.

Kombinə (combined) üsulu. Bu üsuldən o zaman istifadə olunur ki, hədəf dildəki analoq məxəz dildəki frazeoloji vahidin mənasını tam verə bilmir, yaxud tamamilə fərqli zaman və məkan koloriti yaranır. Belə halda əvvəl kalka tərcümə, sonra isə təsviri tərcümə və müqayisə üçün hədəf dil-

doki analoq verilir, mosolon: *to carry coal to Newcastle-Nyukasla kömür aparmaq*, yəni kömürün bol olduğu yero kömür aparmaq. Müqayisə üçün; *Naxçıvana duz aparmaq*; *exatb в Тулу со своим самоваром*; *needs must when the devil drives (he must needs whom the devil drives)-vəziyyət tələb edəndə məcbursan-npitxoöumçH когда черт зонум-ac özünü qılınca çapar* və s.

Frazeoloji vahidin tərcüməsi zamanı ayrı-ayrı hallarda kalka üsulunun tam, yaxud qismən işlədilməsi mümkündür. Ancaq hərfi tərcümə yolverilməzdir, çünki hərfi tərcümə frazeoloji vahidin mənasını təhrif edir, ya da məxəz dilin normalarına uyğun olmur, məsələn: *gözüm səndən su içmir* tipli frazeoloji vahidləri necə tərcümə etmək olar? Bizim fık- rimizcə, onu müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif cür tərcümə etmək olar. Belə bir müqayisə aparaq: anq bir uşağa ağır bir yükü daşımaq tapşırılır. Həmin prosesdə iştirak edənlərdən biri uşağın çəlimsizliyini görüb deyir: *Bundan gözüüm su içmir, ba- carmaz-I am afraid that he cannot do it*. Yaxud kimsə danışır, qarşı tərəf ona inanmır, belə hesab edir ki, deyilənlər yalandır. Mütərcim yazır: *I am not sure that he is telling the truth*.

Bu göstərilən üsullar frazeoloji vahidlərin tərcümə metodlarını heç də tamamilə əhatə etmir. Onların tərcüməsində kontekstin rolu böyükdür, kontekst okkazional (təsadüfi)- situativ ekvivalent üçün şərait yaradır. Bu o deməkdir ki, eyni frazeoloji vahid bir kontekstdə bir cür, digərində isə ayrı cür tərcümə olunur. Məsələn, *There is no use crying over the spilt milk (hərfən: süd dağılandan sonra onun üçün ağlamağın xeyri yoxdur)* frazeoloji vahid *ölinü diriltmək olmaz, iş-işdən keçəndən sonra heyfsilənməyə dəyməz* kimi tərcümə oluna bilər. J.Qolsuorsinin *The Forsyte Saga (The Man of Property)* əsərində belə bir epizod var: Soums evə qayıdır, arvadı İreni evdə tapmır, ancaq xəbəri var ki, arvadının sevgilisi memar Bosni qəza nəticəsində həlak olub. Soums parka gedir, görür ki, arvadı kədərli halda skamyada

oturub, ona müraciətlə deyir: *The milk is spilt, let*s go home.* Belə situasiyada şübhəsiz ki, mütərcim *öləni diriltmək olmaz, olacağa çarə yoxdur* və sair kimi variantlardan birini seçə bilər.

Frazeoloji vahidin tərcüməsində hərfi və məcazi mənalar üst-üstə düşə bilər. Belə frazeoloji vahidin tərcüməsində kalka üsulundan istifadə olunur, məsələn: *to lay down the arms-silahi yerə qoymaq, to hit below the belt- qurşaqdan aşağı zərbə endirmək*, və s.

Frazeoloji vahidin tərcüməsində ən mürəkkəb hal müəllifin bilərəkdən onun komponentlərini lüğəti mənada işlətdiyi məqamlardır. Məsələn, Bayronun “Don Juan” poemasında iki belə hala rast gəlmişik. Bayron ruslarla türklərin savaşını təsvir edərkən yazır:

*The Turks, though hating the hog,
Still tried to save their bacon.*

İngilis dilində frazeoloji vahid belədir: *to save one*s bacon-qaçıb canını qurtarmaq (hər fən: özünə məxsus donuz ətinə xilas etmək): though hating the hog* ifadəsini əlavə etməklə şair *bacon* sözünün öz lüğəti mənasında işlənməsinə, beləliklə frazeoloji vahidin parçalanmasına, ondakı frazeo- logizmin itirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu sözləri ilə Bayron həm də türkləri təhqir etmişdir. Eyni əsərdə ayrı bir məqam: Gəmi qəzaya uğrayandan sonra dalğalar Don Juanı sahilə atır, dəniz quldurunun qızı onu tapır, bir mağarada rahatlayır. Şair oxucuya müraciətlə yazır:

*Now, my dear reader, I leave Don Juan safe, but not sound.
For the poor fellow was mortally wounded.*

{indi isə, əziz oxucu, Don Juanı tərk edirəm, sağ, amma salamat yox, çünki yazıq ölümcül yaralanmışdı}). Frazeoloji vahid belədir: *safe and sound - sağ-salamat*. Burada da *mortally wounded (ölümcül yaralanmışdı)* ifadəsini əlavə etməklə şair həm frazeoloji vahidi parçalamış, həm də onun

komponentlərinin lüğəti mənada işlənməsinə şərait yaratmışdır.

Frazeoloji birləşmələrin böyük bir hissəsini atalar sözü və zərb məsəllər təşkil edir. Onlar xalqın zəkasının məhsuludur. Bunlardan ən barizi Dədə Qorqudun deyimləridir. Həmin deyimlərdən ancaq “Kitabi-Dədə Qorqudun” proloqudakılan, onlann rus dilinə (akademik V.V.Bartold), ingilis dilinə (Faruk Sümer, Ahmet Uysal, Warren Walker və Jefri Luis) tərcümələrini veririk.

Dədə Qorqud soylamış:

Allah-allah diməyincə işlər onmaz.

Qadir tənri verməyincə ər bayımaz.

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.

Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.

Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz.

Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa,

Yığar-dərər; tələb eylər, nəсібindən artuğun yeyə bilməz.

Ulaşuban sular taşsa, dəniz tolmaz.

Təkəbbürük eyləyəni tənri sevməz.

Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz.

*Yad oğlu saqlamaqla oğul olmaz,-böyüyəndə salur-gidər,
gördüm diməz...*

Kül tərəcik olmaz. [Güyəgü oğul olmaz].

Qara eşşək başına üyən ursan qatır olmaz.

Qaravaşa don geyürsən, qadın olmaz.

Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz.

Əskü panbuq bez olmaz.

Qarı düşməni dost olmaz.

Qarağuca qıymayınca yol alınmaz.

Qara polad uz qılıcı çalmayınca qırım dönməz.

Ər, malına qıymayınca adı çıqmaz.

Qız anadan görməyincə ögit almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.

Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir.

*Dövlətin oğul qopsa, ocağının gözidir.
Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa.
Baba malından nə fəidə, başda dövlət olmasa...
Dədə Qorqud bir dəxi soylamış:
Sarəb yür ürkən Qazlıq ata namərd yigit yenə bilməz; binincə
binməsə, yek!*

*Çalub-kəsər uz qılıncdan müxənnətlər çalınca, çalınca yek!
Çala bilən yigidə oqla qılıncdan bir çomaq yek!
Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yek!
At yemindən acı otlar [bitincə] bitməsə yek.
Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa, yek.
Ata adını yürütmiyən xoyrad oğul
ata belindən enincə enməsə, yek.
ana rəhminə düşüncə, toğmasa yek.*

*Ata adın yüridəndə dövlətlil oğul yek.
Gerçəklərin üç otuz yaşını toldırsa yek.
Dədə Qorqud soylamış:
Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür.
Kənəz yerlər çəmənlərin qulan bilür.
Ayrı-ayrı yollar izin dəvə bilür.
Yedi dərə qoxuların dilkü bilür.
Dünlə kərvan keçdigin turğay bilür.
Oğul kimdən oldığın ana bilür.
Ərin ağzın yeynisin at bilür.
Ağır yüklər zəhmin qatır bilür.
Nə yerdə sırılır varsa, çəkən bilür.
Gəfil başın ağrısın beynü bilür.
Qolça qopiz götürüb eldən-elə, bəgdən-bəgə ozan gəzər.
Ər comərdin, ər nakəsin ozan bilür.
El evin ün üzdə çalıb ayldan ozan bilür.
Azıb gələn qəzayı tənri savsın, xanım, hey!
Dədə Qorqud genə soylamış, görəlīm, xanım, nə soylamış:
Ağuz açıb ögər olsam, üstimizdə tanrı görklü*

*Tənri dosti, din sərvarı, Məhəmməd görklü Məhəmmədin sağ
yanında namaz qılan Əbubəkr siddiq görkü!*

*Axır separə başıdır, əmmə görklü Hecəsinləyin düz oqınca,
yasin görkü.*

Qılnc çaldı, din açdı, şahı mərdan Əli görkü.

*Əlinin oğulları-peyğəmbər nəvalələri - Kərbala yazısında
yəzidilər əlində şəhid oldı - Həsənlə Hüseyin iki qardaş bilə -
görkü.*

Yazılıb - düzilib gögdən endi tənri elmi Quran görkü.

Ol Quranı yazı - düzdü üləmələr ögrənincə göydi - biçdi,

Alimlər sərvarı Osman Uff an oğlu, görkü.

Alçaq yerdə yapılbudur tənri evi Məkkə görkü.

Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə, sidqi bitim hacı görkü.

Sağış günində ayna görkü, ayna günü oğıyanda qütbə görkü.

Qulaq urıb dinləyəndə ümmət görkü.

Minarədə banlayanda fəqih görkü.

Dizin basu oturanda halal görkü.

Döümindən ağarsa, baba görkü.

Ağ südin toya əmzirsə, ana görkü.

Yanaşub yola girəndə qara buğır görkü.

Sevgili qardaş görkü.

Ban al - ala ev yananda digilsə gərdək görkü.

Uzınca tənəji görkü. Oğul görkü.

*Qamusuna bənəmədi cümlə aləmləri yaradan allah - tənri
görkü.*

Faruk Sümerin tərcüməsi:

Among his wise sayings were those which follow:

Nothing goes well without mentioning the name of Allah.

No one can prosper without the will of Almighty Allah.

*Nothing happens if it was not already written down in the
beginning.*

No one dies before his appointed hour.

*The dead cannot come back to life.
The departed soul does not return.
A young man may gather mountains of wealth.
He can dispose of only as much as his appointed share.
The sea cannot be filled though the roaring rivers all flow into
it.*

*Allah does not love the haughty or help him to prosper.
An adopted son cannot be like a real one; when he grows up,
he goes away and shows no gratitude.*

No hill can be made of ash.

The son-in-law cannot be a substitute for a son.

*The black donkey does not become a mule by wearing a
bridle.*

*A slave woman does not become a lady by putting on
expensive clothes.*

Snow will melt before summer, no matter how thick it is.

Lush grass shall wither before fall.

Old cotton is of no use for making good cloth.

An old enemy cannot be a friend.

Distances cannot be covered without spurring the horse.

*The opponent will not retire in defeat unless the steel sword is
drawn.*

Fame cannot be gained without generosity.

*A girl cannot become a lady unless she has good breeding
from her mother.*

*A son cannot be generous unless he sees generosity in his own
father.*

The son is the work of the father; he is apple of his eye.

A worthy son is the fire of one's hearth.

*What can the son do if his father dies without leaving him any
wealth?*

What good is the wealth of the father if the son is unlucky!

*Oh, my khan, may Allah preserve you from those who bring
bad luck.*

Dede Korkut spoke on another occasion:

A treacherous young man cannot mount a well-bred horse when it is running: it is better that he does not try.

It is better that the mean and the base do not use the sharp sword.

For the brave a stick is as good as a sword and an arrow.

Dark homes unfrequented by visitors might better fall down.

Grass that is no good for the horse might better never grow. Bitter waters that are no good for man might better not spring.

The seed of an unworthy son that does not perpetuate his father's name had better not drop into his mother's womb; if it is dropped there, he might better not be born.

The son should be a worthy one, carrying on the fame of the father.

Those who lie should be thrust out of this world, but may men of truth live forever.

Only the deer know where the grasslands are.

Only the wild donkey knows where the green grass is.

Only the camel knows where the different trails.

Only the fox knows the scent of the seven streams.

Only the lark knows when the caravan passes in the night.

Only the mother knows who the father of her son is.

Only the horse knows whether his rider is light or heavy. Only the mule knows how heavy its load is.

Only the patient knows where the pain is.

Only the brain feels the ache of the foolish head.

Only the minstrel with his big lute goes from land to land and from prince to prince.

Only he knows who is stingy and who is generous.

Let us see, my khan, what Dede Korkut said on this occasion:

There are things worthy of praise: the magnificent Allah above us;

His Excellency Mohammad the friend of Allah and chief of religion;

Abu Bakr the loyal, praying on the right-hand side of Mohammad:

the chapter of the Koran known as the Tidings: the Ya Sin, which should be read without missing a syllable: AH, the chief of the gallant, who used his sword successfully in the cause of religion:

Hassan and Hussein, the sons of AH and the grandchildren of Mohammad, who were martyred at the hands of the Yazidis on the plain of Kerbela;

the Koran, which descended from the Heavens;

Othman, the son of Affan. patron of the learned, who caused the Koran to be written down and arranged:

Mecca, the house of Allah, that was built on a low plain;

the faithful pilgrim who returns from Mecca ;

the Day of the Last Judgement, should it fall on a Friday, the hutbe read on Friday:

the congregation that listens to the hutbe;

the muezzin, who cries from the minaret:

the kneeling lawful wife;

the white-haired father;

the mother, who gives suck to her child;

the male camel that paces silently;

the dear brother;

the nuptial chamber set up by the side of the red tent; the son; matchless Allah, the creator of all the universe.

Jefri Luisin tərçüməsi:

The lake cannot be a hill, the son-in-law cannot be a son. 'Though you throw a bridle over the black ass's head he does not become a mule; though you dress a captive girl in a robe she does not become a lady.

'Though the snow falls in huge flakes it does not last till summer; the fleecy green grass does not last till autumn.

'Worn cotton does not become cloth; the old enemy does not become a friend.

'If you do not mount the horse, the journey will not be done; if you do not wield the pure black steel sword, the enemy will not turn back; if a man does not spend his wealth, his fame will not go forth.

'A daughter does not take advice except from her mother's example; a son does not become hospitable except from his father's example.

'A son is all a father needs; he is one of his two eyes.

'If a man has a lucky son he is an arrow in his quiver; if he has an unlucky son he is a cinder of his hearth.

"What should the son do if his father dies and no wealth remains? But what profit in a father's wealth if there be no luck on his head? God save you, my Khan, from the evil of the unlucky.

'When going over broken ground the unmanly cannot ride the Kazilik horse; if he does ride him it were better that he did not.

'Better that none should wield the pure sword which strikes and cuts than that the unmanly should wield it.

'To the warrior who knows how to wield it, a dub is better than arrow and sword.

'The black tents to which no guest comes were better destroyed,

'Better that the bitter grass the horses will not eat did not grow; better that the bitter water man will not drink did not well forth.

'Better that the loutish son who does not maintain the good name of his father should never come down from his father's loins; if he falls into his mother's womb, better that

he be not born. Best is the fortunate son when he maintains his father's good name.

'Better that there should be no falsehood in the world; better that the truth should live thrice thirty years and ten. May your life be full thrice thirty years and ten; may God bring you no evil, may your felicity be perpetual. O my Khan!'

Again Dede Korkut declaimed; let us see, my Khan, what he declaimed.

'The deer as it wanders knows the pasturelands of the earth. The wild ass knows the meadows of the blue-green land. The camel knows the tracks of all the different roads. The fox knows the scents of seven valleys. The lark knows that the caravan moves off by night. The mother knows who sired the son. The horse knows the heavy man and the light man. The mule knows the weariness of the heavy loads. The sufferer knows where the pains are. The brain knows the ache of the heedless head. The bard roams from land to land, from prince to prince, carrying his arm-long lute; the bard knows the generous man and the stingy man. Let him who plays and recites before you be a bard. May God ward off the ill-chance that comes raging, O my Khan.'

Yet again did Dede Korkut declaim; let us see, my Khan, what he declaimed,

'When I open my mouth and give praise, the God above us is beautiful, Muhammad the Friend of God, the Prince of the Faith, is beautiful. Abu Bakr the Veracious, who prayed at the right hand of Muhammad, is beautiful. The Sura of the Tidings, which begins the last portion, is beautiful. The Sura Ya Sin, when recited correctly, syllable by syllable, is beautiful. Ali, who wielded the sword and gave victory to the Faith, is beautiful. Hasan and Huseyn, the sons of Ali, two brothers together, the choice gifts of the Prophet, who were martyred on the plain of Kerbela at the hands of the Yezidis, are

beautiful. The Koran, the knowledge of God, which was written and set in order and came down from heaven, is beautiful. Othman son of Affan, Prince of Scholars, who wrote down the Koran and set it in order, and who then, when the Ulema had learned it, burned it and cut it, is beautiful. Built in the lowlands, God's house of Mecca is beautiful. The pilgrim, who has faithfully discharged his duty when he reaches Mecca safely and returns in good health, is beautiful. Friday on the Day of Reckoning is beautiful. The sermon that is delivered on Friday is beautiful. The congregation that gives ear and listens is beautiful. The wise man who calls from the minaret is beautiful. The lawful wife when she kneels and sits is beautiful. The father when his temples go grey is beautiful. The mother who gives her white milk in full measure is beautiful. The black camel-stallion when he approaches and takes the road is beautiful. The dear brother is beautiful. The marriage-bower when it is set up by the mottled tent is beautiful, and beautiful its long ropes. The son is beautiful. God who created all the worlds and resembles none is beautiful.

V.V Bartoldun tərçüməsi:

Оед Коркут говорил: "Если не помолиться богу, дело не удастся: ^сли не подает всемогущий бог, человеку не разбогатеть. Если не предопределено от века, раба (божьего) беда не постигнет; без того, что бы настал смертный час, никто не умрет. Умершему человеку не ожить, вышедшей (из тела) душе не вернуться. Накопив богатство до вершины черной горы, джигит всё собирает, копит, ищет, (хоть) больше своей доли ему не ссесть. Как бы не разделились и разлились воды, моря им не наполнить. Гордых людей бог не любит; человеку, высоко поднимающему грудь, счастья не будет. Воспитав чужого сына, сына не получишь; когда он вырастет, он

полонит (коня) и уедет, не скажет, что видел (воспитавших его). Глине с холмом не сравниться. Если накинуть уздечку на голову черногого осла, он мулом не станет; если надеть платье на служанку, она барыней не станет. Как бы густо ни выпал снег, до весны ему не остаться: цветущему зеленому лугу до осени не остаться. Старый хлопок тканью не станет, старый враг другом не станет. Не сгубив коня, дороги не пройти; без ударов черным булатным мечом избиения не отворотить. Не сгубив своего имущества, человеку не прославить себя (щедростью). Дочь без примера матери наставления не примет, сын без примера отца угощения не устроит. Сын для матери всё, что ей нужно; он для неё, как один из двух её глаз; если сын вырастет на радость, он - глаз её очага. Но что делать сыну, если после смерти отца не осталось имущества. (Ну и) что за польза от имущества отца, если нет царя в голове? "

Еще говорил дед Коркут: "На трудных путях не умеющему ездить на кавказкам коне негодному джигиту лучше на коня не садиться; ударяющим, режущим мечом трусам лучше ударов не наносить; для джигита, умеющего бить, лучше меча со стрелой палица. Черным домам, куда не приходит гость, лучше обрушиться. Горьким травам, которых не ест конь, лучше бы не вырасти: горьким водам, которых не пьет человек, лучше бы не течь; грубому сыну, от кого нет славы имени отца, лучше бы не выйти из спинного хребта отца, не войти в чрево матери, не родиться на свет. Прославляющим имя отца, данным на радость сыном, хорошо быть. Лживым речам лучше бы на этом свете не появляться; правдивым людям лучше бы жить трижды тридцать десятилетий; да не пошлет на вас бог беды, да будет прочно ваше счастье, хан мой!"

Говорит дед Коркут - Посмотрим, хаи мои, что он говорил. Питаясь травой, местные пастбища знает дичь; луга ровных мест знает онагр; следы далеких, далеких путей знает верблюд; запах семи долин знает лисица, чередование дневного света и ночи знает эюаворонок; от кого родился сын, знает мать; рот и нос человека знает конь; бремя тяселых вьюков знает мул; в каком месте он обмотан, знает узел; боль головы, поплатившейся за беспечность, знает нос; с кобзой в руке, от народа к народу, от бека к беку идет певец; кто из муэ/сей отважен, кто негоден, знает певец. В день праздника пусть, ударяя об струны, играет (тебе) певец; блуэисдающую (по свету и невзначай) приходящую беду да отвлратит бог, хан мой! ”

Ей и. говорит дед Корку т-посмотрим, хан мой, что он говорил. “Если, раскрыв уста, стану славить, богу над нами слава. Другу бога, глава веры, Мухаммеду слава! Творящему молитву по правую руку Мухаммеда, Абу Бекру правдивому слава! Начинаящему последнюю часть Корана, амма слава! Если по складам разбирая, правильно прочитать ее, суре Ясин слава! Ударами меча проловэ/сивицему (путь) вере, царю мужей Алию слава! Сыновьям Алиям, внукам пророка, в степи Кербелая погибшим от руки приверженцев Иезида, Хасану и Хусейну, обоим братьям в месте слава! Написанным, расположенным в порядке спустившемуся с неба, познанию божьему- Корану слава! Тот Коран написавшему, располоо/сивицему в порядке, чтобы научились ученые, пылавшему в огне, (все) распределившему, Осману, сыну Аффана, слава! В низком месте построенному дому божьему - Мекке слава! Здоровым вышедшему в путь, благополучно вернувшемуся, исполненному правдивости поломнику слава! В счете дней пятнице слава! Читаемой в пятницу хутбе слава! Приложив ухо внимающей (хутбе) общине слава!

Поющему на минарете муеззину слава! Поседевищему от кругооборота (времени) отцу слава! Досыта дающей сосать (ребенку) свое белое молоко матери слава! Приблизившись вступающей на путь (к жениху) невесте слава! Принесенному любимым братьям, поставленному брачному шатру слава! Свидетелю (заклучения брака) слава! Сыну слава! Ни с чем несравниному создателю всех миров- богу слава!

Göründüyü kimi, bu proloqdakı deyimlərin hardan götürüldüyü göstərilməsə, onların hər biri atalar sözü kimi qələmə, əksəriyyəti modifikasiyaya uğrayaraq neytrallaşdınlıq, istənilən kontekstə uyğunlaşdınlıq bilər. Məhz buna görə də onlar ayn- ayrı dillərə müxtəlif mütərcimlər tərəfindən ilkin kontekstual məna saxlanılmaqla fərqli şəkildə tərcümə olunmuşdur.

Tərcümə və Leksikoqrafiya 6-

Hər bir dilin lüğət tərkibi o qədər böyük, o qədər rəngarəngdir ki, heç bir tərcüməçi, heç bir dil daşıyıcısı bu sözləri və onların hamısının mənasını bilə bilməz. Çox vaxt mətn və sözün kontekstual mənası tərcüməçini lüğətə müraciət etməyə sövq edir. Lüğətlər tərcüməçiyə mətni başa düşməkdə çox böyük xidmət göstərir. Ona görə də leksikoqrafiya tərcümə ilə sıx bağlıdır. Leksikoqrafiyanın məqsədi lüğət tərtib etməyin nəzəri əsaslarını hazırlamaq və onun əsasında lüğət tərtib etməkdir. Müxtəlif lüğət növləri var: ikidilli, üçdilli, çoxdilli lüğətlər. Bunlara tərcümə lüğəti də deyilir. Birdilli izahlı lüğətlər tərcüməçiyə sözün mənasını açmağa çox böyük yardım göstərir. Bunların bəziləri müəyyən predmetlərin şəklini də verir, bu da tərcüməçiyə elə bil ki, müəyyən bir reallığa daxil olmaq, onu dərk etmək imkanı verir. Məsələn, Oxford Advanced Learner's Dictionary *shoe (ayaqqabı)* başlığı altında *lace-upy hafer, court sltoCy stilettOy sandaly booty Wellington (rubber boot)y clogy flin-*

flopy slipperj moccasin^ trainer (sneaker^ tennis shoe), football boot, cowboy boot kimi ayaqqabı növlərini sadalayır. Yaxud *boats and ships* (qayıqlar və gəmilər) adı altında *oil tanker, liner, container ship, tug (tugboat), barge, trawler, raft, rover-craft, hydrofoil, ferry, motorboat, cabin cruiser, rubber dinghy, sailing dinghy, punt, yacht (sailboat), catamaran, canal boat, rowing boat (rowboat), canoe, kayak (canoe)* kimi qayıq və gəmi növlərinin adlarını və şəkillərini vermişdir ki, bu da tərcüməçiyə mətni tam anlamağa imkan yaradır.

Tərcüməçi nə qədər bilsə, nə qədər zəngin lüğət ehtiyatına malik olsa, yenə elə hallara rast gəlir ki, söz heç bir lüğətdə tapılmır. Bu cür sözlər *mənası tapılmaz sözlər (un/indable M'ords)* adlanır. Həmin sözlər qrupuna aşağıdakılar daxildir:

1. Neologizmlər, o cümlədən tam yeni neologizmlər, təzə düzəldilmiş sözlər, formalar, mürəkkəb isimlər, yeni terminlər, yeni məna və anlam kəsb etmiş söz və frazalar, akkronimlər, eponimlər (şəxs adından törəmə sözlər). Hər il minlərlə belələri dövri mətbuatda peyda olur, sonra da dilin lüğət tərkibinə daxil olmadan yoxa çıxır. Məsələn, vaxtilə H.Nəzərli *Uff* əvəzinə *qaldırım maşım, növbə* əvəzinə *dəyiş* sözlərini işlətməmişdi, ancaq sonra yaranmış lüğətlər bu kimi sözləri əks etdirmir.

2. Dialekt, slenq, jarqon, tabu kimi danışiq dilində işlənən, lakin yazılı dilə keçməmiş sözlər.

3. Üçüncü, yaxud hədəf dil vasitəsilə məxəz mətnə keçən sözlər.

4. Yeni və köhnəlmiş coğrafi adlar (xüsusilə Ermənistan və Gürcüstan ərazisində dəyişdirilmiş toponimlər, küçələrin köhnə adları və s.).

5. Kiçik kənd, şəhər, qəsəbə, çay, dərə adları.

6. Müxtəlif şəxs adları.

7. Ayamalar, təxəllüs, rəmzlər.

8. Yeni, yaxud çox da mühüm olmayan qurumların adı.

9. İmla səhvi, səhv köçürülmə, qeyri-dəqiq transliterasiya.

10. Məxəz, tərcümə və üçüncü dildən gələn arxaizmlər.

11. Mütərcimə tanış olmayan konnotasiya, söz və şəxs adlarının rəmzi mənası.

12. Kod sözlər.

13. Müəllif neologizmləri (eqologizmlər).

14. Nitqdə işlənilməyən, daha çox lüğətlərdə rast gəlinən sözlər.

Deyilən sözlərin mənalananm lüğət, ensiklopediya, dövrü mətbuat, xəritə, atlas və şəirədə axtarmaq olar. Bundan əlavə, ekspertlər, müəllif özü də bu işdə köməkçi ola bilər.

Lüğətlər öz istiqamət və mövzularına görə də fərqlənir. İngiltərədə lüğətçilik çox inkişaf edib, lüğətlər sözlərin etimologiyasını, işlənmə yerini, işlənmə tezliyini göstərir. Sinonimlər, antonimlər, frazeoloji vahidlər, qafiyə əmələ gətirən sözlər, beynəlmiləl sözlər, ixtisarlar, dialekt, slenq, jarqon və s. kimi lüğətlər də mövcuddur.

Mütərcim üçün, xüsusilə müəyyən elm, texnika və digər sahələrlə bağlı mətnlərin mütərcimi üçün terminlər lüğətinin böyük əhəmiyyəti var. Hər bir elm sahəsi öz terminləri ilə digərlərindən seçilir. Bu sahədə həm ikidilli, həm də izahlı lüğətlər mövcuddur.

Mütərcimin köməyinə gələn ən mötəbər lüğətlərdən biri də ensiklopediyalardır. Onlar mətnləri, mənbələri dəqiqləşdirməyə imkan verir, mətnin dərkinə kömək edir. Mütərcim bunların hamısından istifadə edir, çünki yalnız bir lüğətlə kifayətlənmək mümkün deyil, tam, kamil lüğət yoxdur. Leksikoqraf ancaq rastlaşdığı mənanı, sözü qeydə alır. Sözü semantik strukturunda çatışmayan mənanın əlavə edilməsi *interpolyasiya* (*interpolation*) hadisəsi adlanır. Bütün növ lüğətlərdən istifadə mütərcimə sözü lüğətdəki çatışmayan mənasını bərpa etməyə imkan verir.

Məsələn, *Hasan oxumağa başladı* cümləsində *başlamaq* kontekstdən təcrid olunmuş halda götürülsə, aşağıdakı tərcümə variantları alınar: *Hasan began to sing*; *Hasan began to study*; *Hasan began to read*; *Hasan began to go to school*;

Hasan began the prayer və s. Bu o deməkdir ki, *başlamaq* sözündə çatışmayan məna var, yəni onun semantik strukturu tam deyil, ona nəşə əlavə olunmalıdır ki, məna tamamlansın.

Tərcümənin qrammatik çətinlikləri

Kommunikativlik bütün dillərə xas olsa da, dillərin hamısı qrammatik (morfoloji və sintaktik) baxımdan eyni deyil. Müxtəlif dil ailələrinə məxsus dillər sintaktik və morfoloji kateqoriyalar baxımından fərqli səciyyə daşıyır. İngilis və Azərbaycan dilləri bu nöqtəyi-nəzərdən heç də istisna deyil. Bu iki dildə nitq hissələrinin sayı, ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalar müəyyən qədər fərqlidir. Ancaq belə fərqlərin olması heç də o demək deyil ki, bu dillərdən bir-birinə tərcümə etmək qeyri-mümkündür. Bu dillərdən bir-birinə tərcümə etmək üçün onları mükəmməl bilmək lazımdır.

İngilis dili analitik dildir. Söz sırası sabitdir, isimin eyni halında :olan sözün mübtədə, yaxud tamamlıq olması onun formal əlaməti (şəkilçi) ilə deyil, cümlədəki yeri ilə müəyyənləşir. Məsələn, *The Hon killed the boy - The boy killed the /ion.*

İngilis dilində qaydadan çox müstəsna var. Bunu nəzərə alan ingilis leksikoqrafları ismin cəmini, felin qaydasızlı- ğını, hansı xüsusi ismin artıqla ilə işləndiyini hökmən göstərirlər. Məsələn: *ox-oxen, man-men, woman-women, child- children; go-went-gone, put-put-put.*

İngilis və Azərbaycan dillərinin hər ikisində qrammatik cins kateqoriyası yoxdur, təbii cinsin özünə də yanaşma müxtəlifdir. Felin zamanları, onların sayı, uzlaşma kimi məsələlərdə də fərqlər var. Məsələn, ingilis dilində felin zaman formaları Azərbaycan dili ilə müqayisədə çoxdur və tərcümə zamanı dəqiqlik tələb edir. Bütün bunlar tərcümə prosesində müəyyən qrammatik transformasiyaların baş verməsini zəruriləşdirir.

Əvvəldə qeyd etdik ki, intralinqvistik məna, yaxud qrammatik məna tərcümədə çətinlik doğurmur, dili öyrənən təkcə sözü

yox, onun qrammatik strukturunu, mənasım da öyrənir. Buna görə də mütərcimi maraqlandıran mətnin leksikası, üslubu ilə bağlı məsələlərdir, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən də məhz bu məsələlər daha vacibdir. Ancaq istər-istəməz Azərbaycan dilindən də ingilis dilinə tərcümə etməli oluruq. Bu zaman çətinlik doğuran qrammatik kateqoriyalar aşağıdakılardır:

Müəyyən artiklin işlənməsi (əsasən xüsusi isimlərlə), cins kateqoriyası, ismin tək və cəmi, felin zamanlan, felin şəkilləri.

Müəyyən və geyri-müəyyən artiklin işlənməsi haqqında müxtəlif qrammatika kitablarında kifayət gədar məlumat var, bunlar ümumi isimlərə aid olduqda ümumi bir prinsiptən çıxış edilir. Lakin ingilis dilində xüsusi isimlərə aid olduqda həmişə çətinliklər yaranır, çünki burda qaydalardan çox müstəsna var. Məsələn, Longmanın *Grammar of Spoken and Written English* kitabında göstərilir ki, isimdə müəyyənləşdirici xüsusiyyət olmadıqda artiklsiz, müəyyənləşdirici element olduqda müəyyən artikl ilə işlədilir: *Tom, Alan, the National Australia Bank, the Indian Ocean, the Congress Library* və s.

Bir ictimai funksiya daşıyan şəxs və qurum adlan (*the Queen, the President, lakin Congress, Parliament*)^ ictimai bina və qurum adlan (*the Library of Congress, the British Library, the University of Oxford, the Act on Human Rights*): partiya adlan (*the Labour Party, the Republican Party*); millət adları (*the Swede, the Russian, the English*) müəyyən artikl ilə işlədilir. Cəmdə işlədilən coğrafi adlar (*the British Isles, the Great Smoky Mountains*): dəniz, çay, okean, kanal, mehmanxana, restoran, kinoteatr, muzey, kitabxana, gəmi, qəzet adlan müəyyən artikl ilə işlənir. Ümumi isim kimi işlənən xüsusi isimlər də var: Məsələn, ailənin üzvü, müəyyən bir müəssisənin məhsulu (*a Jones, the Joneses, two Cadillacs*): bir kəs kiməsə oxşadıldıqda (*a Genghis Khan, a Napoleon*).

Bu sadalanan hallarda müəyyən qayda var, lakin bəzən müəyyən artiklin işlənməsinə izahat tapmaq mümkün deyil.

məsələn; *the Hague, the Ukraine, the Kremlin* və s. Bu cür xüsusi isimləri tərcümə etdikdə hökmən izahlı lüğətlərə baxmaq lazımdır, orda həmin isimlərin işlənmə qaydası göstərilir.

Cins kateqoriyası Azərbaycan və ingilis dillərinin hər ikisində leksik səciyyə daşıyır, yəni sözün formasından onun hansı cinsə aid olduğu bilinmir. Rus dilində isə əksinədir, я, я, ь hərfləri ilə bitən isimlər qadın cinsi (*книга, молня, день*), о, ё IIƏ bitənlər (*озеро, руз/сьё, печение*) orta cins, qalan hərflərlə bitənlər (*город, поток, мусор* və s.) kişi cinsinə aiddir. Burada da müstəsna var, lakin çox deyil, məsələn *мужчина* (*kişi*) ismi *a* ilə bitir, qaydaya görə qadın cinsinə məxsusdur.

Azərbaycan dilində cins leksik yolla ifadə olunur: *oğlan-qız, qoyun-qoç, erkək-dişi, toyuq-xoruz* və s. İngilis dilində də belədir, lakin nadir hallarda şəkilçi vasitəsilə kişi cinsinə məxsus olan isimdən qadın cinsinə məxsus isim düzəldilir, məsələn: *lion-lioness, tiger-tigress* və s.

Müasir ingilis dilində ikinci şəxsin həm tək, həm də cəmi üçün *you* əvəzliyi işlənir. Rus və Azərbaycan dillərində bu söz *sən, siz, мы, вы* əvəzliliklərinin ifadə etdiyi mənanın olduğu kimi verməyə imkan verir. Məlumdur ki, rus və Azərbaycan dillərində bu sözlər yaxınlıq, rəsmiyyət ifadə edir, ingilis dilində isə *you* bu iki mətni ifadə edə bilmir.

Cins kateqoriyasına görə şəxs əvəzlilikləri arasında fərqlər var, belə ki, üçüncü şəxsin təkində hər cins üçün ayrıca əvəzlik var: *he, she, it*. Hər üçü *o* kimi tərcümə olunsa, cümlədə qan-şıqlıq yaranar, məsələn: *she gave him her* ÄooAr-(hərfən) *o onun kitabını ona verdi*.

Bundan əlavə, ingilis dilində güclü heyvanlar *kişi*, gücsüzlər *qadın* cinsi kimi, gəmi, vətən-qadın cinsi, *dövlət-orta* cins kimi nəzərdə tutulur.

ismin tək və cəmi də müəyyən çətinliklər yaradır. Belə ki, ingilis dilində məzmunca toplum, formaca tək, eynilə də tək və cəmi formaca bir-birindən fərqlənən latın mənşəli sözlər var ki, onlar mütərcimi çaşdırır, *mosoXorwpolitics, dynamics, status-*

stata, *data-datum*, *addenda-addendum* və s. Bu cür isimlərin tək və cəmi bir qayda olaraq izahlı lüğətdə verilir.

Felin zamanları da ingilis və Azərbaycan dillərində fərqlidir, belə ki, fəlsəfi zaman hər iki dildə eyni olsa da, qrammatik zamanlar eyni deyil, ingilis dilində dörd zaman forması var: qeyri-müəyyən zaman, davamedici zaman, bitmiş zaman və gələcəkli keçmiş. Bunlarla müqayisədə Azərbaycan dilində indiki, keçmiş və gələcək zamanlar var. Gələcəkli keçmiş zaman anlayışı, həmçinin budaq cümlə ilə baş cümlə arasında zamanca uzlaşma yoxdur. Məsələn:

He said that he would come-Dedi ki, gələcək.

He says that he will come-Deyir ki, gələcək.

Yaxud keçmiş zamana baxaq.-

Of dünən gəlib-He came yesterday.

Of bugün gəlib-He has come today.

Of qırx il əvvəl gəlib-He came 40 years ago.

Ancaq bu deyilənlər o demək deyil ki, bu iki dildən bir-birinə tərcümə edərkən məxəz cümlədəki zamanı hədəf dildə ifadə etmək mümkün deyil.

Felin şəkilləri də (*mood*) tərcümədə müəyyən çətinlik törədir, ona görə də dilin öyrənilməsi prosesində buna ciddi fikir vermək lazımdır. Fel şəkilçiləri içərisində *conditional* və *subjunctive* ən çətin qavranılanıdır. Bunlan bir-birindən fərqləndirməyə və işlətməyə diqqət yetirmək gərəkdir.

Məna növlərindən danışdıqda intralinqvistik mənanın adını çəkdik və dedik ki, bu, *qrammatik mənadır*. Hər bir dilin özünə məxsus qrammatik quruluşu olduğu üçün bu mənanın tərcümədə transformasiyası çətinlik doğurmur. Bu zaman biz məxəz və hədəf dillərdə morfoloji kateqoriyalara toxunduq.

Məsələ burasındadır ki, intralinqvistik mənaya toxunduqda sintaktik mənaya da toxunmamaq olmaz. Bu məna cümlə ilə, onun strukturu ilə bağlıdır, yəni eyni məna müxtəlif sintaktik strukturlarla ifadə oluna bilər.

Dilçilikdə geniş yayılmış fikir bundan ibarətdir ki, iki növ sintaktik struktur var: üst struktur (*surface structure*) və alt struktur (*deep structure*). Buna *üst qat*, *alt qat* da deyilir. Bu konsepsiya N. Xomski və onun tərəfdarların əsərlərində öz geniş şərhini tapmışdır. N. Xomskiyə görə, alt qat cümlənin semantikasını, anlamını, üst qat isə onun səslənməsini, onun fonetik cəhətini müəyyən edir. Başqa sözlə, cümlənin alt qatı cümlənin ifadə etdiyi semantik, məntiqi əlaqələrinin məcmuu, üst qat isə onun nitqdə kəsb etdiyi konkret formadır.

N.Xomskinin strukturalizmini E.Nida tərcüməyə tətbiq edərək belə bir qənaətə gəlir ki, mütərcim tərcümə prosesində üst qatdan yox, alt qatdan çıxış edir, yəni məxəz cümlədəki üst qatı öyrənəndən sonra alt qata enir və alt qatın ifadə etdiyi mənanı hədəf mətnə anlamca ona yaxın bir mənada, formaca yeni bir üst qatda ifadə edir. Məsələn: *the student passed the examination: the examination was passed by the student: the student having passed the examination: the examination having been passed by the student: the examination passed by the student: the student who passed the examination* və s. kimi konstruksiyalar fərqli üst qata, təxminən eyni alt qata malikdir, çünki onlann hamısında eyni icraçı, eyni hərəkət, eyni fəaliyyət obyektini ifadə olunmuşdur.

Bu misaldan belə nəticə çıxır ki, üst və alt qatlarda sintaktik əlaqələrin xarakteri fərqlidir, üst qatın sintaksisində tabelilik, tabelisizlik, predikativ əlaqələr var. Bunlan daha da incələyib tabelilik əlaqəsini idarə, uzlaşma və yanaşma, tabelisizlik əlaqələrini isə bağlayıcılı, bağlayıcısız və s. kimi əlaqələrə ayırmaq olar. Üst qatda sintaktik əlaqənin növünü müəyyənləşdirərkən əsas meyar həmin əlaqənin formal ifadə üsuludur.

Alt qatda sintaktik əlaqələr ifadə formalanna görə deyil, semantikasını ilə xarakterizə olunur. Belə demək olar ki, bu əlaqələr bütün dillər üçün eynidir, ancaq ayn-ayn dillərdə üst strukturda onlann ifadə forması fərqlidir. Bizim fikrimizcə, *hərəkət- icraçı* (*the student is reading*), *hərəkət və hərəkətin obyektini*

(*the student is reading a book*), *hərəkət və hərəkətin ünvanlandığı şəxs* (*the student gave the book to his brother*), *təyin- edici əlaqə: substansiya ilə onun arasındakı əlaqə* (*the student is clever; a clever student; (he) speaks loudly; a loud talk*) və s. alt qatdakı sintaktik əlaqələrə aiddir. Bu alt qatdakı sintaktik əlaqələr daxilində digər əlaqə növləri də (temporal, lokal, səbəb-nəticə və s.) var.

Bir də xatırladıq ki, alt qatdakı sintaktik əlaqə müxtəlif üst qatlarda özünü göstərə bilər. Məsələn: *Tom gave Jane a book* və *A book was given to Jane by Tom* müxtəlif üst struktura malikdir, ancaq onlarn alt qatdakı sintaktik əlaqələri eynidir: *hərəkət-icraçı-obyekt-ünvan*. Eləcə də *Having passed the examination the student left* və *When the student passed the examination, he left* cümlələri fərqli üst, eyni alt qata malikdir. *The fact that he was late made my blood boil* və *The fact of his being late made my blood boil* kimi cümlələr ənənəvi qrammatikada *qrammatik sinonim* adlanır.

Tərcümə və üslub

Məlumdur ki, mətnlər funksiyalarına görə üslublara bölünür və hər üslubun özünəməxsus cəhətləri var. Bundan əlavə, hər bir yazann ritm və melodikası, sintaksisi, leksikası, işlətdiyi obrazlar sistemi, üstünlük verdiyi üslubi priyomlar, ədəbi dillə danışıq dilindən hansı nisbətdə istifadəsi kimi xüsusiyyətləri var(9).

Üslub tərcümə üçün vacibdir. Bunu A.Taytler, T.Savoridən tutmuş son tədqiqatçılara qədər hamısı vurğulayır. Öz fikirlərini A.Taytlerin tərcümə prinsipləri əsasında qurmuş T.Savorinin tərcümənin üslubu haqqında tezi və anti-tezi belədir: tərcüməçi müəllifin üslubunu saxlamalıdır; tərcüməçinin öz üslubu olmalıdır(29). Əlbəttə, müəllifin üslubunu fərqləndirmək üçün İ.Qalperin tərəfindən irəli sürülən amillərdən çıxış etməklə mü- tərcim orijinalın üslubuna adekvat üslub yarada bilməz, çünki

hər bir yazıçı öz dilinin üslubi imkanlarından çıxış edərək əsərini yazır. Bu o deməkdir ki, yazıçının istifadə etdiyi bədii material fərqlidir. Mütərcim isə hədəf dilin imkanlarından çıxış edir. Üslubi kateqoriyalar təxminən bütün dillərdə eyni mahiyyət daşısa da, həmin kateqoriyalar konkret hallarda məxəz və hədəf mətnlərdə həmişə üst-üstə düşmür, məsələn: kalambur (söz oyunu) həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində var: *Seven days without water makes one weak - Seven days without water makes one week*. Burada *makes one weak-insam zəiflədir*, *makes one week-Z?/r həftə edir* kimi tərcümə olunur. Bu iki tərcümədə mənaca və formaca üst-üstə düşən omonim, yaxud omofon sözlər olmadığı üçün eyni kalamburun eźmi kalamburla tərcüməsi mümkün deyil.

Eləcədə M. Arazın “*O kəsin ki yoxsa əgər vətən daşı.*

Olmaz ondan o ölkənin vətəndaşı.^

beytinin tərcüməsinə baxaq: *vətən daşı - the stone (rock) of the motherland: vətəndaşı - the citizen of a country*. Bütövlükdə belə bir sətiri tərcümə verə bilərik:

If a man has not his own patch of land in his own country He cannot be the citizen of that country.

Göründüyü kimi, mənalı hər sözün tərcüməsi mümkündür, lakin məxəz mətndəki hər bir üslubi priyomu eynilə çevirmək mümkün deyil. Labüd itkilər məhz belə hallarda baş verir. Ümumiyyətlə, mətnin dərki üçün onun təhlili lazımdır. İ.R.Qalperin belə təhlili üslubi təhlil adlandır(8) və o, beş mərhələdə apanılır: 1) taksonomik mərhələ (mətnin funksiyası, üslubu müəyyənləşdirilir); 2) məzmunun dərki mərhələsi (mətn diqqətlə oxunulur); 3) semantik mərhələ (mətnin leksikası mənə baxımından nəzərdən keçirilir); 4) üslubi mərhələ (mətndəki bütün üslubi elementlər araşdırılır); 5) funksional mərhələ (əvvəlki mərhələlərdəki fikirlər sintez edilir və mətn dəyərləndirilir). Kristian Nord isə tərcümə üçün mətni mətnxarici (extratextual) və mətndaxili (intratextual) amillər baxımından təhlil edir.

Bəzən mətnin üslubunu onun forması ilə eyniləşdirirlər. Burda müəyyən həqiqət var, çünki hər bir mətnin funksiyasından asılı olaraq ayn-ayn dillərdə onun özünəməxsus formaları olur. Məsələn, Azərbaycan dilində arayışın öz forması, diplomun öz forması, qəzəlin öz forması, qoşmanın öz forması və s. var. Bu cür mətnlər tərcümə edildikdə hədəf dildə ona müvafiq standart forma seçilməlidir.

Mətnə, xüsusilə bədii mətnə üslubi elementlər daha çoxdur və onlar mətnin səslənməsinə, sözün mənasına, cümlənin anlamına, mətnin məzmununa çox böyük təsir göstərir. Buna görə də onların hər biri haqqında aynılıqda danışmaq lazımdır.

Səs simvolizmi Fonetik tədqiqatlarda hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir prinsip var: ayn-ayn səslərin semantik mənası yoxdur. Filan səsin mənası nədir deyə soruşmağın mənası da yoxdur. Dildə ən kiçik mənalı vahid morfemdir. Ancaq belə bir ənənə də var ki, ayn-ayn sözlər xarici aləmin müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirir, yaxud simvoluna çevrilir. Belə halda deyilir ki, ayn-ayn səslərin də mənası ola bilər. Bu hadisə *səs simvolizmi*, yaxud onomatopiya (onomatopoeia) adlanır. Səs simvolizmi uşaq nitqinə, bədii ədəbiyyata, xüsusilə də poeziyaya xas olan bir xüsusiyyətdir. Azərbaycan ədəbiyyatında S. Vurğunun “Muğan” poeması (*car çəkir çarxların çaxnaşığı səsi, car çəkir qışqırır nəhəng motorlar...*), S. Rüstəmin “Çapayev” şeri (*çinqil daşlı çayları Çapayev çapa-çapa...*), ingilis ədəbiyyatında E.A.Ponun *The Bells* (Zənglər) şeri buna bariz nümunədir.

E.A.Ponun “The Bells” şeri dörd hissədən ibarətdir, hər hissənin özünə məxsus tonallığı var: Kırşənin gümüş zmqırovları (zəngləri) çalınır, şənlikdir; qızıl zənglər çalınır, toydur; dəmir zənglər çalınır, zənglər haray salır, nəşə təhlükə var; sonra isə bürünc zənglər çalınır, matəmdir, kimsə dünyasını dəyişib. Şer simvolik olaraq insan həyatını əks etdirir (insanın dünyaya gəlişi, məhəbbəti, faciəsi və ölümü). Şer başdan-başa səslərin təkrar üzərində qurulmuşdur. Onun rus dilinə tərcüməsi o qədər

uğurlu alınmışdı ki, (tərcüməçi K.Balmont) S.V. Raxmaninov ona xor, orkestr və solistlər üçün musiqi poeması yazmışdır. Həmin şeiri və tərcüməsini təqdim edirik:

The bells

I

*Hear the sledges with the bells- Silver bells!
What a world of merriment their melody foretells!
How they tinkle, tinkle, tinkle,
In the icy air of the night!
While the stars that oversprinkle All the heavens seem
to twinkle With a crystalline delight;
Keeping time, time, time,
In a sort of Runic rhyme,
To the tintinnabulation that so musically wells
From the bells, bells, bells, bells.
Bells, bells, bells —
From the jingling and the tinkling of the bells.*

II

*Hear the mellow wedding bells —
Golden bells!
What a world of happiness their harmony foretells!
Through the balmy air of night How they ring out their
delight!—
From the molten-golden notes,
And all in tune.
What a liquid ditty floats
To the turtle-dove that listens, while she gloats
On the moon!
Oh, from out the sounding cells.
What a gush of euphony voluminously wells!*

How it swells!
How it dwells
On the Future!-how it tells
Of the rapture that impels
To the swinging and the ringing Of the bells, bells, bells—
Of the bells, bells, bells, bells.
Bells, bells, bells —
To the rhyming and the chiming of the bells!

III

Hear the loud alarum bells—
Brazen bells!
What a tale of terror, now, their turbulency tells!
In the startled ear of night
How they scream out their affright!
Too much horrified to speak,
They can only shriek, shriek,
Out of tune.
In a clamorous appealing to the mercy of the fire.
In a mad expostulation with the deaf and frantic fire.
Leaping higher, higher, higher.
With a desperate desire.
And a resolute endeavor Now—now to sit, or never.
By the side of the pale-faced moon.
Oh, the bells, bells, bells!
What a tale their terror tells Of Despair!
How they clang, and clash, and roar!
What a horror they outpour On the bosom of the
palpitating air!
Yet the ear, it fully knows.
By the twanging And the clanging.

*How the danger ebbs and flows;
Yet the ear distinctly tells.
In the jangling And the wrangling.
How the danger sinks and swells.
By the sinking or the swelling in the anger of the bells- Of the
bells.-
Of the bells, bells, bells, bells.
Bells, bells, bells-
In the clamor and the clangor of the bells!*

IV

*Hear the tolling of the bells - Iron bells!
What a world of solemn thought their monody compels! In the
silence of the night.
How we shiver with affright
At the melancholy menace of their tone!
For every sound that floats From the rust within their throats
Is a groan.
And the people—ah, the people- They that dwell up in the
steeple,
All alone.
And who tolling, tolling, tolling.
In that muffled monotone.
Feel a glory in so rolling On the human heart a stone—
They are neither man nor woman—
They are neither brute nor human—
They are Ghouls: —
And their king it is who tolls: —
And he rolls, rolls, rolls.
Rolls
A pdBan from the bells!*

^

*And his merry bosom swells With the pðЭan of
 the bells!
 And he dances, and he yells;
 Keeping time, time, time.
 In a sort of Runic rhyme.
 To the pddsan of the bells —
 Of the bells: —
 Keeping time, time, time.
 In a sort of Runic rhyme.
 To the throbbing of the bells —
 Of the bells, bells, bells —
 To the sobbing of the bells;
 Keeping time, time, time.
 As he knells, knells, knells.
 In a happy Runic rhyme.
 To the rolling of the bells —
 Of the bells, bells, bells: —
 To the tolling of the bells —
 Of the bells, bells, bells, bells.
 Bells, bells, bells —
 To the moaning and the groaning of the bells.*

Колокольчики и колокола

*Слышишь, сани мчатся в ряд.
 Мчатся в ряд.
 Колокольчики звенят.
 Серебристым легким звоном слух наш томят.
 Этим пеньем и гуденьем о забвенье говорят О,
 как звонко, звонко, звонко.
 Точно звучный смех ребенка,
 В ясном воздухе ночном Говорят они о том,
 Что за днями заблуждения Наступает
 возроэсдеиье.*

Что волшебное наслаждение - наслаждение нелепым сном.

Сани мчатся, мчатся в ряд,

Колокольчики звенят.

Звезды слушают, как сани, убеесии, говорят,

И, внимая им, горят,

И мечтая, и блистая, в небе духами парят;

И изменчивым сияньем.

Молчаливым обаяньем.

Вместе с звоном, вместе с пеньем о забвенье говорят.

и

Слышишь к свадьбе зов святой.

Золотой!

Сколько неленого блаженства в этой песне молодой!

*Сквозь спокойный воздух ночи Словно смотрят чьи-то
очи И блестят.*

Из волны певучих звуков на луну они глядят.

Из призывных дивных келий.

Полны сказочных веселий.

Нарастая, упадая, брызги светлые летят.

*Вновь потухнут, вновь блестят И роняют светлый
взгляд*

*На грядущее, где дремлет безмятеэ!сность неэ/сных
снов.*

Возвещааемых согласьем золотых колоколов!

III

Слышишь: воющий набат.

Точно стонет медный ад!

*Эти звуки, в дикой муке, сказку ужасов твердят. Точно
молят им помочь.*

*Крик кидают прямо в ночь.
Прямо в уши темной ночи Каждый звук.
То длиннее, то короче,
Выюшкает свой испуг,—
И испуг их так велик.
Так безумен каждый крик.
Что разорванные звоны, не способные звучать. Могут
только биться, виться и кричать, кричать,
кричать!
Только плакать, о пощаде И к пылающей громаде Вопли
скорби обращать!
Л меж тем огонь безумный,
И глухой и многошумный. Все горит.
То из окон, то по крыше.
Мчится выше, выше, выше И как будто говорит:
Я хочу
Выше мчаться, разгораться, встречу лунному лучу. Иль
умру, иль тотчас-тотчас вплоть до месяца
взлечу!
О набат, набат, набат.
Если б ты вернул назад
Этот ужас, это пламя, эту искру, этот взгляд. Этот
первый взгляд огня,
О котором ты вещаешь с плачем, с воплем и звеня! А
теперь нам нет спасенья.
Всюду пламя и кипенье.
Всюду страх и возмущенье!
Твой призыв.
Диких звуков несогласность Возвещает нам опасность.
То растет беда глухая, то спадает, как прилив!*

*Слух наш чутко ловит волны в перемене звуковой, Вновь
спадает, вновь рыдает медно-стонущий прибой!*

IV

*Похоронный слышен звон,
Долгий звон!*

Горькой скорби слышны звуки, горькой жизни кончен сон.

Звук железный возвещает о печали похорон!

И невольно мы дроэ/сим.

От забав своих спешим

И рыдаем, вспоминаем, что и мы глаза смелсги.

Неизменно-монотонный,

Этот возглас отдаленный.

Похоронный тьялский звон.

Точно стон.

Скорбный, гневный И плачевный.

Вырастает в долгий гул.

Возвещает, что страдалец непробудным сном уснул.

В колокольных кельях ржавых Он для правых и неправых

Грозно вторит об одном:

Что на сердце будет камень, что глаза сомкнутся

сном.

Факел траурный горит,

С колокольни кто-то крикнул, кто-то громко

говорит,

Кто-то черный там стоит,

И хохочет, и гремит,

И гудит, гудит, гудит,

К колокольне припадает,

Гулкий колокол качает.

*Гулкий колокол рыдает,
Стонет в воздухе немом
И протяэюно возвещает о покое гробовом.*

Əgər mütərcim bu atmosferi tərcümədə yarada bilməyəcəksə, onda bu şeirin tərcüməsinə lüzüm yoxdur. Buna daha bir misal Azərbaycan qoşmalarında dodaqdəyməz ola bilər. Burada qoşma elə deyilir ki, onda bir dəfə olsun belə dodaq samiti iştirak etmir, əvvəldən axıra qədər dodaqlar bir-birinə toxunmur:

ÇATA-ÇAT

*El yeridi, yalnız qaldın səhrada.
Çək əsrətin, çal çatığın çata-çat.
Hərcayılar səni saldı irəğa,
Həsət əlin yar əlinə çata-çat.*

*Qışda dağlar ağ geyinər, yaz - qara.
Sağ əlinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara.
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat.*

*Ələsgərin xətti çıxdı çal indi,
"He"yi "ye"yə, "daV"ı *'re"yə çal indi,
Hərcayinin kəlləsindən çal indi,
Çal çəngəlin, çək ciyərin çata-çat.*

Aşıq Ələsgər

Dil dönməz deyilən qoşma növü də var. Burada sözlər elə seçilir ki, qoşmaboyu dil düz dayanır, o tərəf-bu tərəfə dönmür:
BAX, BAX

*Əxi, biya. biya, biqu.
Biqu, biqof, ağa. bax, bax.
Həyyi, həqqü hakim sənsən,*

Həyyə bax, bu bağa bax, bax.

*Gözüm sağı, sübh ayağı
Geyək ağı, gəzək bağı.
Hamı sevib bu sayacağı,
Qaymağa, həm yağa bax, bax.*

*Əziz ayə, müəmmayə.
Gərək sayə bu məvayə.
Səbəb sənsən bu qovğayə.
Böyük ağa, sağa bax, bax.*

Aşiq Ələsgər

Bədii əsərdə melodikliyi artıran fonetik vasitələrdən biri də **alliterasiyadır**. O, şerdə qafiyə ilə birlikdə işləndikdə mətnin axıcılığı, ritmikliyi daha da artır. Mütərcimin bacarığı onu duymaq və adekvat şəkildə transformasiya etməkdir: **true is the tale I tell of my travels.** (J. Chaucer)

Şeir tərcüməsi üçün mütərcimin *qafiyə, vəzn və şerin növləri* haqqında bilgisi olması vacibdir.

Azərbaycan və ingilis şerlərində dil strukturundakı fərqlərə baxmayaraq qafiyə baxımından oxşarlıq var. Hər iki poeziyada *oğlan (male), qız (female), qırıq (broken), qulaq (ear), göz (eye), daxili (internal)* qafiyə kimi növlər mövcuddur, ingilis şeirinin *bəyaz (blank, unrhymed), qafiyəli və sərbəst (vers lib- re)* növləri də işlənir.

Bəyaz şerdə qafiyə yoxdur, vəzn var, yamb pentametrində yazılır. Şekspir dram əsərlərində bundan geniş istifadə edib. Sərbəst şerdə sabit vəzn yoxdur, sətirlər müxtəlif ölçüdədir, dəqiq bir model yoxdur. *Qafiyəli şerə* klassik şer də deyilir, burda vəzn, misralarda heca bərabərliyi, müəyyən qafiyə sistemi və bənd var. Vəzn şer üçün vacib bir elementdir. S. Koleric oğluna yazdığı bir şerdə həm ingilis şerinin vəznlərinin səciyyəsinə verir, həm də şairlik üçün onu bilməyin vacibliyini vurğulayır.

METRICAL FEET

Lesson for a Boy

Trochee trips from long to short; Xorey
From long in solemn sort
Slow Spondee stalls; strong foot! yet ill abl Spondi
Ever to come up with Dactyl trisyllable. Daktil
lambics march from short to long; Yamb
With a leap and a bound the swift Anapaets throng; Anapest
One syllable long, with one short at each side.
Amphibrachys hastes with a stately stride; Amfibrax First and
last being long, middle short, Amphimacer

Amfimaxer

Strikes his thundering hoofs like a proud high-bred Racer.
If Derwent be innocent, steady and wise.
And delight in the things of earth, water, and skies;
Tender warmth at his heart, with these metres to show it. With
sound sense in his brains, may make Derwent a poet, - May
crown him with fame, and must win him the love

Of his father on earth and his Father above.

My dear, dear child!

Could you stand upon Skiddaw, you would not from its

whole ridge

See a man who so loves you as your fond S. T. COLERIDGE.

Burada vəznin modifikasiyalan olan pirik və ritmik inversiyanın adlan çəkilmir. Pirik iki vurğusuz hecamn müəyyən bir vəznə müdaxiləsi, ritmik inversiya isə yamb təqtinin xorey vəzninə, yaxud xorey təqtinin yamb vəzninə müdaxiləsidir.

Bunlan bilmək təkcə şair üçün yox, mütərcim üçün də vacibdir, çünki vəzn şerin səslənməsini təmin edən başlıca amildir.

Sözün mənası ilə bağlı üslubi priyomlar çoxsaylı və çoxcəhətlidir.

Əvvəla, sözlər öz işlənmə yerlərinə görə neytral, danışiq və ədəbi dil təbəqəsinə məxsus ola bilər. Danışıq və ədəbi dilin daha işlək hissəsi standart leksikanı, daha kənarında qalan hissəsi xüsusi danışiq və xüsusi ədəbi leksikası təşkil edir. Bu təbəqələrə daxil olan leksikanın üslubi çalan ancaq qarşılaşdırma zamanı üzə çıxır. Məsələn, ingilis dilində *woman* sözünün *lady*, *bird* (slang), *bride*, *dame*, *damsel* (old use), *daughter*, *dowager*, *female*, *girl*, *girlfriend*, *hag* (derogatory), *harridan* (derogatory), *housewife*, *hoyden*, *hussy* (derogatory), *lass*, *madam*, *madame*, *maid*, *maiden* (old use), *matriarch*, *matron*, *mistress*, *mother*, *termagant* (derogatory), *virago* (derogatory), *virgin*, *spouse*, *nurse*, *sister*, *nymph*, *wanton*, *fairsex*, *weak sex*. *better half* kimi sinonimləri var. Bunların hamısında *female* başlanğıcı olsa da, onların hər biri müəyyən üslubi təbəqəyə aiddir və müəyyən üslubi çalarlara malikdir. Mütərcim bunların arasındakı fərqləri sezməli və hədəf dildə hər birinə münasib ekvivalent axtarmalıdır.

Söz mənalının qarşılıqlı təsiri nəticəsində müxtəlif üslubi priyomlar yaranır. Metafora, metanomiya, ironiya, epitet, təşbeh, periffaz, oksimoron, ontonomasiya (mənalı adlar) və s. buna misaldır. Hər bir konkret halda mütərcim mətni təhlil etməli, sözün məna çalannı, məcazlaşmasını və s. aşkarlamalıdır ki, müvafiq tərcümə hərəkətini həyata keçirə bilsin.

Ayn bir qrup üslubi priyomlar sintaksislə bağlıdır. Sintaksis yeni məna yaratmır, nəyisə vurğulayır, nəyisə melodikləşdirir, nəyədə diqqəti cəlb etdirir və s. Üslubi təhlil kompleks şəkildə aparılmalıdır. Bu məqsədlə Kolerecin bir şeirinə müraciət edək:

The Knight's Tomb

*Where is the grave of Sir Arthur O*Kellyn?
Where may the grave of that good man be? - By the
side of a springy on the breast of Helvellyn,
Under the twigs of a young birch tree!
The oak that in summer was sweet to hear,
And rustled its leaves in the fall of the year,*

*And whistled and roared in the winter alone,
Is gone, - and the brich in its stead, is grown,-
The Knight^s bones are dust.
And his good sword rust;- His soul is with the
saints, I trust*

Sətri tərcüməsi:

Cəngavərin qəbri
*Ser Artur O 'Kellinin qəbri hardadır?
O yaxşı insanın qəbri harda ola bilər?
Bir bulaq kənarında, Helvillin dağının döşündə,
Cavan bir tozağacının budaqları altında!
O palıd ki, yayda nəğməsinə dinləmək şirin idi.
Payızda yarpaqlarını xışıldadardı.
Qışda gah canavartək ular, gah da şirtək nərildəyərdi.
Artıq yoxdur, tozağacı yerindədir, boy atmış-
Cəngavərin sümükləri çürüyüb torpağa qarışmış.
Haqq işi uğrunda döyüşən qılınçı paslanmış; -
Şübhəsiz, ruhu da müqəddəslərə qovuşmuş.*

Artur O'Kellin *Artur və dəyirmi stol cəngavərləri* haqqında dastanlarda adlan çəkilən cəngavərlərdən biridir. Helvilin göllər diyarı Kamberlenddo bir dağ zirvəsidir.

Şeirin iki misrası sualdan ibarətdir. Sualın ünsi)ə't prosesində funksiyası nə haqdasə cavab almaqdır. Biri sual verir, digər tərəf sualı cavablandır. Lakin burada sualı da, cavabı da bir nəfər verir, yəni sual öz qrammatik funksiyasından kənara çıxır, tam ayrı məqsəd daşıyır. Müəllif sualı iki dəfə müxtəlif şəkildə təkrar etməklə oxucunu maraqlandırır, oxucu cavabın nə olacağını gözləyir, onun intizan artır. Bu cür suallar əsasən təhkiyyədə ortaya çıxan sual *{question in the narrative}*, sual ilə cavab birlikdə *tərdid (suspense)* adlanır.

Sualdan məlum olur ki, Artur O'Kellin o vaxtkı oxuculann yaxşı tanıdığı bir şəxsdir. Ona görə də ikinci sualda o, yaxşı insan *{good man}* kimi təqdim olunur. Bundan sonra suallara ca-

vab gəlir. Buradakı *dağın döşü, palıd ağacının şirin nəğməsi, onun öz yarpaqlarını xışıldatması, qışda canavartək ulaması, şirtək nərildəməsi, haqq, ədalət uğrunda vuruşan qılınıc* kimi ifadələr müxtəlif üslubi priyomlara nümunədir və motndəki bədiiliyi təmin edir. Bunlardan əlavə, şer sərbəst şerdir, çünki burda dəqiq bir vəzn yoxdur, misralardakı hecalann sayı müxtəlifdir, qafiyə sistemi *abab ccdd eee-d^r*. Bu, o deməkdir ki, standart bənd növü də yoxdur. .

Mütərcim məxəz mətndə nəyin hansı məqsədlə işləndiyini bilməlidir. Məsələn, ingilis dilindəki sabit söz sırası müəyyən məqsəd üçün tez-tez pozulur. Şekspirin 130-cu sonetində dörd misraya diqqət yetirək:

I have seen roses damask'd, red and white,
But *no such roses see I* in her cheeks.
In some perfumes *is there* more delight
Than in the breath that from my mistress reeks.

Adi cümlədə belə deyilməli idi: *But I do not see such roses in her cheeks*. Şair qafiyələnməni təmin etmək üçün *{cheeks- reeks}* bu inversiyaya əl atmışdır. Şübhəsiz ki, bu sonetin tərcüməçiləri (T.Əyyubov, S.Mustafa) üçün göstərilən inversiyanın özü yox, onun effekti daha vacib olmuşdur.

Məxəz mətndə işlənmiş bütün üslubi priyomların hədəf mətndə transformasiyasından danışmaq mümkün deyil. Ümumiyyətlə müqayisəli üslubiyyat bütün bunlara aydınlıq gətirmiş olar.

Bəzən formanı üslub kimi qəbul edirlər. Alman filosofu Johann Winckelmann göstərir ki, forma ancaq məna, məzmun kəsb etdikdə üsluba çevrilə bilər. Forma seçimi təsadüfi xarakter daşımır. Məsələn, qadın geyiminə baxın: qısa və uzun (mini və maxi) yubkalar. Bunların hərəsinin öz məqsədi var. Qısa paltar cavan qızın düz, qüsursuz qıçlarının gözəlliyini nümayiş etdirməyə imkan verirsə, həmin paltar qıçlarında raxit, yaxud digər qüsuru olan şəxsin eyiblərini daha da qabanlaşdırır. Bu

na görə də belə qüsuru olanlar uzun paltar geyməyə üstünlük verirlər. Yaxud saç düzümlərinə baxın: kimsə saçı alnının, kimsə üzünün, kimsə qulaqlarının üstünə salmaqla onları kiçildir. Kimsə boynunu örtür ki, boğazının uzunluğu nəzərə çarpmasın və s.

Formasız məzmun yoxdur, hər hansı bir məzmun müəyyən bir formada təzahür edir. Formaların əksəriyyəti millidir, ona görə bir sıra ədəbi janrların tərcüməsi çətinliklidir. Avropa xalqlarının əksəriyyətində genetik və coğrafi yaxınlıq müştərək janrlardan istifadəyə gətirmiş, bu da öz növbəsində tərcümə işinə kömək etmişdir. Coğrafi və genetik uzaqlıq bu işi çətinləşdirir. Avropada həttəsualə şərh forması yaranmışdır ki, onların tərcüməsi haqqında danışmağa belə dəyməz. Məsələn, keçən əsrin iyirminci illərində Avropa ədəbiyyatında dadaizm meydana gəldi. Bu cərəyanın nümayəndələri qəbul olunmuş ideyaları rədd edir, qəribə və gözlənilməz formalar, obrazlar təqdim etməklə cəmiyyəti təəcübləndirmək məqsədi güdürdülər. Bədii ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada bu öz əksini üçbucaq, romb, beşulduz, xaç şəkilli və digər qəribə formalı şərhərin yaranmasına gətirdi. Luis Karolun (Lewis Carroll) "Alice in Wonderland and through the Looking Glass" əsərindən bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

*And hundreds of voices joined in the chours:
'Then fill up the glasses as quick as you can.
And sprinkle the table with buttons and bran;
Put cats in the coffee, and mice in the tea - And
welcome Queen Alice with thirty times three! "*

Then followed a confused noise of cheering, and Alice thought to herself, "Thirty times three makes ninety. I wonder if anyone's coming?" In a minute there was silence again, and the same shrill voice sang another verse:

*" 'O Looking-glass creatures, ' quoth Alice, 'draw near!
T is an honor to see me, a favor to hear;
'T is a privilidge high to have dinner and tea*

*Along with the Red Queen, the White Queen, and me!"
Then came the chorus again:
"Then fill up the glasses with treacle and ink,
Or anything else that is pleasant to drink;
Mix sand with the cider, and wool with wine -
And welcome Queen Alice with ninety times nine! "*

Burda süfrəyə düymə və kəpək çilənməsi, qəhvəyə pişik, çaya siçan salınması, qədəhlərin şəkər, bəhməz və mürəkkəblə doldurulması, qumun sidr (alma şərabı), yunun şərəblə qanşdınlıq içilməsi ideyası qəribə deyilmi?

Yaxud:

*"Tom promised to tell me your history, you know", said Alice
"and why it is you hate-C and D, " she added in a whisper, half
afraid that it would be offended again.*

*"Mine is a long and a sad tale! " said the Mouse, turning to
Alice, and sighing.*

*"It is a long tail, certainly, " said Alice, looking down with
wonder at the Mouse's tail; "but why do you call it sad? " And she
kept on puzzling about it while the Mouse was speaking, so that
her idea of the tale was something like this:*

*"Fury said to
a mouse. That
he met in the
house,
'Let us
both go
to law:*

*I will
Prosecute you.
Come,
I 'll take
no denial:
We must*

have a
trial;
For
really
this
mourning
I've
nothing to
do.
Said the
mouse to the
cur,
'Such a
trial,
dear sir,
With
no Jury or
judge,
would be
wasting our
breath.
I'll be
judge,
'I'll be jury.
Said
cunning old
Fury:
I'll try
the whole
cause,
and
condem
n you to
death.

Yazıçı sözoyunundan (tail-tale) istifadə etmiş və siçanın hekayətini onun quyruğu şəklində, əyri-üyrü bir formaya salaraq oxucuya təqdim etmişdir.

Şərq poeziyasının qərb dillərinə tərcüməsinin özünün də çətinlikləri əsasən janrla bağlıdır. Məsələn, Ə. Sabirin bir bəhri təbilinə fikir verin:

Ey fələk, zülmün əyandır, bu necə dövri-zamandır ki, işim ahü fəğandır, məni yandırma amandır, gözümlün aşki rəvandır, ürəyim dopdolu qandır, hamı qəmdən bu yamandır ki, neçə əhli-qələmlər, buraxıb canıma qəmlər, qarışub dərd bəhəmlər, ürəyim indi vərəmlər, qəzetə, jurnala bu küfrşiyəmlər necə cürətlə rəqəmlər yazıb, islamə sitəmlər eləyirlər ki, gərək aləmi-islamda, hər ölkədə, hər şəhərdə, dinaru dirəmlər saçılib, məktəbi-nisvan açılıb, qız balalar məktəbə hazır olalar, elmdə mahir olalar, fəzldə bahir olalar, başdan-ayağə geyələr don, gedələr məktəbə on-on, dutalar şiveyi-bidət, oxuyub nəhvlə hikmət, alalar dərsi-təbabət, bilələr cümalə kitabət, edələr yazmağa adət, itə ismət, bata iffət... aman, ey vah! Ay Allah! Bu qövm oldu nə gümrəh! Bu nə şiveyi-ikrah! Bu nə zümreyi-bədxah! Salıb aləmə pərxaş, bular lal ola ey kaş, düşə başlarına daş! Xudaya, bu nə güftar, nə rəftar, nə murdar, nə biar, fəna karə bizi sövq eləmək fikrinə amadə olublar! Qıza lazımdır əgər bilmək: o da ev işi, paltar tikişi, köhnə yumaq, yun daramaq, don yamamaq, səhnü sərani süpürüb, kasəni, qabı üfürüb, küftə, kələm dolması, mət halvası, ət bozbaşı, ya lobyalı aş, bir dəxi təndir lavaşı eyləməyindəndir ibarət ki, əgər bunları da bilməsə eyb eyləməz, ancaq qıza ən lazımalı bir, iki, üç məsələni bilməyidir, bilsə olur əmrə kifayət: biri oldur ki, gəlin getdiyi evdə bacarıb qaynataya, qaynanaya çımxıra bilsin ki, ona söz deməyə etmiyə bir kimsə də cürət, biri də qaynı ilə sahibi mabeyninə bir hadisəyi-təfriqədir kim_ ona dair edə hiylət ki. beş-üç gündə çox ildən qazanılmış bu qədər mehrü məhəbbət ola təbdili-ədəvət: biri, həm axırı, ən ümdəsi damdabacanın, həm xoxunun, xortdanın adların bilməkdə gərək səy edə övrət, nə qədər fəidəsi var bu işin gər ola diqqət ki.

əgər ağlaya, yainki dəcəllik edə bir tiyl, nəhayət anası söyləsə bu adlan filfovr edər övladını rahat və qalar əqli səlamət, başı çəkməz də məlamət...

Budur abmi-nisvan!

Budur hali-müsəlman!

Gərəkdir edə məhdud

Öz övladım insan!

Sən, əmma, həb qanma!

İnanmırsan, inanma!

Fərəhlən əmələndən.

Utanmırsan, utanma!..

Ən çətin tərcümə olunan əsərlərin mükəmməli Qurani-Kərimdir. Özünün və tərcüməsinin maraq doğuracağını, dünyada *Quran* tərcüməsi ənənələrinin yarandığını nəzərə alaraq onun Azərbaycan dilinə ən yaxşı tərcüməçisi V.Məmmədəliyevin öz tərcüməsinə yazdığı müqəddiməni ixtisarla təqdim edirik.

“*Quran* sözünün mənası «oxumaq», «tələffüz etmək», daha doğrusu Allahdan Məhəmməd əleyhissələmə nazil olan sözlərin oxunması, tələffüz edilməsi deməkdir. Qurana, həmçinin müşəf (səhifələnmiş kitab, lülə halında bükülmüş kağız), zikr (xəbərdarlıq, xatırlatmaq, öyüd-nəsihət), fərqa (haqla nahaqqı ayırd edən) və s. də deyilir.

Peyğəmbər əleyhissələmədən rəvayət olunuz bir hədisdə bu barədə deyilir: “*Quranın* zahiri və batini (daxili məzmunu) vardır. Batinin bir batini, ondan sonra isə yeddiyə qədər batini vardır”.

Böyük türk şairi Cəlaləddin Rumi bu hədisi nəzmə çəkərək yazmışdır: *Quran* sözünün (mənasının) zahiri olduğunu zənn etmə. Zahirin altında çox çətin anlaşılan bir batin vardır. O batinin altında daha bir batin, sonra isə üçüncü batin mövcuddur ki, orada bütün ağllar özünü itirib çaşbaş qalar...» Qurani-Kərim səc-qafiyəli nəsr şəklində nazil olmuşdur. Qurandakı kəlmələr və ifadələr, söz sırası, sövti tərkib, səs uyuşması baxımından bir-birinə elə qaynaq edilmişdir ki, orada bir sözün ye-

rini dəyişmək, bir sözü, yaxud bir hecanı belə atmaq qeyri-mümkündür. Qurani-Kərimdə tələffüz edilən səslər, işlədilən sözlər, ifadə və tərkiblər klassik ərəb dilində işlənən səs, söz, ifadə və tərkiblərdən ibarət olmasına baxmayaraq, Allah kəlamı içində onlann seçilişi, düzülüşi, ardıcılığı, lakonikliyi və tutumu o qədər qeyri-adidir ki, həmin dövrdə söylənmiş xütbələrə, yazılmış şerlərə əsla bənzəmir, oxunanda insana əsrarəngiz təsir bağışlayır, dinlənəndə isə qulaqda tamam başqa cür, yeni ahənglə səslənir. Xüsusilə Quran avazla oxunduqda bu səslər və sözlər üzvi surətdə bir-birinə qovuşub ilahi bir həmahənglik yaradır.

İslam aləmində Qurani-Kərimlə bağlı ən çətin məsələlərdən biri də onun təfsiri və tərcüməsi məsələsidir.

Məlumdur ki, Allah kəlamının ayələrinin hər biri bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar nazil olmuşdur. Hər ayənin öz nazil olma səbəbi vardır. Quranda işlənən qısa ayələrin, ayn-ayn sözlərin hər biri özlüyündə geniş mənə tutumuna malik olduğu, bu və ya digər dini, şərti məsələyə, tarixi hadisəyə, müəyyən bir əhvalata işarə etdiyi üçün onun nazil olma səbəbini bilmədən, mahiyyətinə varmadan Allahın kəlamını doğru-düzgün başa düşmək olmaz. Quran Peyğəmbərimizə nazil olduğu, Allahın əmrilə Cəbrail tərəfindən yalnız ona oxunub izah edildiyi üçün, təbii ki, onun ən doğru, ən düzgün mənasını bilən də məhz Peyğəmbər özü olmuşdur. “Qurani-Kərimin mənasını yalnız Məhəmməd əleyhissəlam anlayar” hədisi bunu açıq-aydın bildirir. Əshabələrin əksəriyyəti öz ana dilini-ərəb dilini çox gözəl bildiklərinə, gecə-gündüz peyğəmbər nurundan ziyalandıqlarına baxmayaraq, yenə də Qurani-Kərimin bir çox ayələrinin dəqiq mənasını anlaya bilməz, onları Məhəmməd əleyhissəlamdan soruşub öyrənərdilər. Peyğəmbərimiz onlann hər birinə öz əqli səviyyəsinə müvafiq olaraq Allah kəlamınn mənalannı izah edərdi.

Məhəmməd əleyhissəlamın vəfatından sonra Əli ibn Əbu Talib, Abdullah ibn Abbas, Mücahid, Qətaadə, Müqatil, İbn Cü-

beyr kimi yaxın əshabələr bu işi davam etdirmiş, Allah kəlamını Peyğəmbərdən eşidib bildikləri, ondan rəvayət olunan hədislər əsasında təfsir etmiş, mənasını ümmətə çatdırmışlar. Əli ibn Əbu Talibin “Nəhcül-bəlağə”si Qurani-Kərimi anlamaq, ilkin islamdakı şəri və ictimai-iqtisadi məsələləri öyrənmək üçün əvəzsiz qaynaqdır.

Sonrakı dövrlərdə Qurani-Kərimə müxtəlif məzhəb və istiqamətlərdə saysız-hesabsız təfsirlər yazılmış, ayələrin zahiri və rəmzi mənalara açılmışdır.

Quran təfsiri islam aləmində ən çətin elm hesab olunur. Təfsirə yalnız elmdə müctəhidlik mərtəbəsinə yetişən alim cürət edə bilər. Qurani-Kərimi təfsir etməyə girişən müctəhid iyirmi ana (əsas) elmi və ondan ayrılaraq altmış qolu mükəmməl bilməlidir ki, bunların da məcmusu səksən elm təşkil edir. Həmin elmlərə dərinləndirən yiyələnməyən şəxsin etdiyi Quran təfsiri ya-nıncıq, naqisdir ki, bu da böyük günah sayılır.

Qurani-Kərimə orta əsrlərdə yazılmış məşhur təfsirlər içərisində Təbərinin, Əbu Həyyanm, Fəxrəddin Razinin, Beyzavi- nin təfsirlərini, Zəməxşərinin “Kəşşaf”, Cəlaləddin Məhəlli və Cəlaləddin Süyutmin “Təfsirəl-Cələleyn”, Şeyx Təbərsinin “Məcməəl-bəyan” əsərlərini, eləcə də “Təfsiri-Əbis-Səud”, “Təfsiri-Səfi” və başqaların göstərmək olar. Qurani-Kərimin sufi təfsirinə, rəmzi yozumuna həsr edilmiş əsərlər içərisində Mühyiddin ibn Ərəbinin məşhur təfsiri, həmçinin Cəlaləddin Ruminin Allah kəlamının batinini, daxili mahiyyətini anlamaq üçün əvəzsiz qaynaq olan “Məsnəvi”si xüsusi yer tutur.

Müasir dövrümüzdə ərəb məmləkətlərində, İranda, Türkiyədə, Pakistanda və başqa müsəlman ölkələrində Qurani-Kərimə elmin son nailiyyətlərinə əsaslanan bir çox mükəmməl təfsirlər yazılmış və yazılmaqdadır ki, onları burada bir-bir sadalamağa və haqqında danışmağa imkan yoxdur.

Bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, Qurani-Kərimin ilk təfsirini sağlığında hədislərlə özü verən və vəfatından sonra dövrə,

bilən Peyğəmbər əleyhissəlam Quran təfsirində nəqlə, yəni hədislərə əsaslanmağı tövsiyə etmiş, yalnız ağıla, sərbəst mühakiməyə və rəmzi yozumlara istinad edən təfsirlərin xətdən xali olmayacağını, beləliklə də sahibinə günah qazandıracağını xəbər vermişdi. Odur ki, bu işdə çox ehtiyatlı olmaq, yüz ölçüb, bir biçmək, Quranın öz təbirilə desək, “elmdə qüvvətli, möhkəm olduğunu” bildikdən, əhli-xibrə tərəfindən etiraf olunduğunu yəqin etdikdən sonra təfsirə girişmək lazımdır. Peyğəmbər əleyhissəlamm bu müqəddəs tövsiyəsi qulaqlarda sığa edilərək indinin özünə qədər islam aləmində nəqlə istinad edən, bu və ya digər ayənin izahında nəqlə əsasən fikir və mülahizə yürüdünlən təfsirlərə üstünlük verilir.

Qurani-Kərimin hər hansı bir dilə tərcüməsinə gəldikdə isə, bu, olduqca çətin, müşkül məsələdir. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, Quranın ərəb dilində təfsiri, sözün geniş mənasında, Allah kəlamının eyni bir dildə başqa sözlərlə izahlı tərcüməsinə, şərhini vermək deməkdir. Lakin bu təfsirlər nə qədər mükəmməl, fəsaht və bəlağətlə yazılsa da, Qurani- Kərimin mətni ilə müqayisədə çox zəif, sönük görünür. Ümumiyyətlə, hər hansı bir əsərin başqa dilə tərcüməsi, nə qədər qüvvətli olsa da, əslin yerini verə bilməz, o ki qaldı Allah kəlamı ola!

Hər hansı bir mütərcim Qurani-Kərimi başqa dilə tərcümə edərkən onu öz biliyi dairəsində, özü başa düşdüyü kimi tərcümə edir. Qurandakı sözlərin mənası isə o qədər dərin, o qədər kontekstualdır ki, onları çox zaman bir sözlə vermək mümkün olmur. İstər-istəməz əlavə sözlərə və ya mütərizədə verilən izahatlara ehtiyac duyulur. Bəzən bu və ya digər sözün dəqiq mənası bilinmir, ərəb təfsirlərinin özündə müxtəlif kəlmələrlə ifadə olunur. Mütərcim bütün gücünü sərf edir ki, Quran ayələrini başqa dilə, məhz Allah-təalanm istədiyi kimi dəqiq çatdırsın. Lakin təəssüf ki, bu çox zaman mümkün olmur və tərcüməçi istər-istəməz ayənin dəqiq tərcüməsindən daha çox onun anlamını, ümumi məzmununu oxucuya çatdırmalı olur. Məhz buna

görə də bəzi görkəmli müsəlman alimləri haqlı olaraq Qurani-Kərimi heç bir dilə, hətta ərəbcənin özünə belə çevirməyin mümkün olmadığını göstərmiş və onun tərcüməsini məsləhət görməmişlər. Odur ki, Quranın digər dilə tərcüməsi dedikdə, onu mütləq mənada deyil, şərti mənada başa düşmək lazımdır. Burada əsas məqsəd ərəb dilini bilməyənləri Quran ayələrinin ümumi məzmunu ilə tanış etmək, onlarda Allah kəlamının mətni haqqında anlayış, təsəvvür yaratmaqdır. Qurani-Kərimin həqiqi mənasını anlamaq, bilmək istəyənlər məşhur din alimlərinin əsərlərini dərinləndirib oxuyub öyrənməlidirlər. Bu əsərlərin də əsasını yenə Quran və yalnız Quran təşkil edir. Sözümlərin məğzi bundan ibarətdir ki, Qurani-Kərim peyğəmbər əleyhissəlama ərəb dilində nazil olduğu üçün ərəbcə oxunmalı, moizə vaxtı, dini ayinlərin icrası zamanı onun ayələri ərəbcə deyilməli, sonra onlarn ümumi məzmunu, müəssər olan mənası ərəbcə bilməyənlərə izah edilməlidir. Allah kəlamının başqa dillərə olan tərcümələrinə heç vaxt Quran deyilməz, onlara yalnız və yalnız Quranın tərcüməsi və ya anlamı adı verilir. Bu tərcümələrin hamısı Qurani-Kərimin əslilə müqayisədə qızılqul olmayan yerdə onun ətrini gülabdan almaq kimi bir şeydir. Quranın özgə dilə tərcüməsi bir yana dursun, ərəb dilinin özündə olan hər hansı başqa bir çox fəşahətli və bəlağətli kəlam, sədə yazılmış qafiyəli nəsr nümunəsi onu oxuyan və dinləyən üçün Allah kəlamının əsrarəngiz ahəngini, müqəddəs harmoniyasını, fəvqəlbəşər gözəlliyini əvəz edə bilməz. Göründüyü kimi, Qurani-Kərimin bütün hikməti ərəb dilində olduğu kimi, onun sehrlilə təsir qüvvəsi də yalnız ərəb dilindədir.

Bütün bunları nəzərə alan Peyğəmbər əleyhissəlam Qurani-Kərimi özünün ən böyük möcüzəsi adlandırmış, onun dünya durduqca duracağını söyləmişdir. Məlumdur ki, hər peyğəmbərə onun peyğəmbərliyinin doğruluğunu təsdiq etmək üçün Allah-təala tərəfindən bir və bir neçə möcüzə verilmişdir. Məsələn, Musa əsasını yerə atanda əjdahaya dönər, əlini qoynuna qoyub çıxartdıqdan sonra o, parlaq nur saçıb baxanlan heyrətə

gətirəmiş. İsa peyğəmbər cüzam xəstəliyinə tutulanları sağaldar, nəfəsi ilə ölümləri dirildəmiş. Məhəmməd əleyhissəlam barmağının hərəkəti ilə ayı iki bölərmiş. Bütün bu möcüzələr həmin peyğəmbərlər həyatdan köçdükdən sonra kəsilər, rəvayət şəklində nəsil-dən-nəslə keçərmiş. Məhəmməd əleyhissəlam son peyğəmbər olduğuna görə ona dünyanın axınna, qiyamət gününə qədər qalacaq bir möcüzə verilməli idi. Həmin möcüzə Qurani-Kərimdir. Məhz bu möcüzənin nəticəsidir ki, bütün böyük ərəb şair və nasirləri Quranın gözəlliyi qarşısında öz heyrətlərini gizlədə bilməyib, onun fəvqəlbəşər Kitab, ilahi kəlam olduğunu etiraf etmişlər. Məhz bu möcüzənin nəticəsidir ki, milyonlarla insan hər gün məsciddə, evdə, yaxud radio və televiziya ilə Qurani-Kərimin oxunmasına diqqətlə qulaq asır, onu dinləməkdən doymur. Quran onlara daim təzə və yeni görünür.

Qurani-Kərimin özgə dilə tərcüməsi ilə əlaqədar yuxanda deyilən çətinliklərlə yanaşı. Məhəmməd əleyhissəlam bütün bəşəriyyətə peyğəmbər göndərildiyinə. Quran dünya mədəniyyətinin ən möhtəşəm abidələrindən biri olduğuna görə başqa dillərə tərcümə olunmalı və yayılmalıdır. Bu çox nəcib və lazımlı bir işdir. Təsadüfi deyildir ki, islam dininin bir çox başbilənləri, o cümlədən imam Buxari Qurani-Kərimin başqa dilə tərcüməsini caiz bilmişdir.

Peyğəmbər əleyhissəlam öz sağlığında Allahın hökmlərini, buyruqları təbliğ etmək üçün yaxın əshabələrinə əcnəbi dilləri öyrənməyi tövsiyə edirdi. O, Zeyd ibn Sabitə Qurani-Kərimi qeyri-ərəb səmi xalqlara anlatmaq, onların arasında yaymaq məqsədilə ibrani və siryani dillərini öyrənməyi buyurmuşdu. Səlmani-Farsi islam tarixində ilk dəfə ərəb dilini bilməyən iranlılar üçün Fatihə surəsini fars dilinə izahlı tərcümə etmişdi. Göründüyü kimi, Qurani-Kərimin tərcüməsi işinə islamın lap ilk dövrlərində təşəbbüs göstərilmişdi.

Qurani-Kərim qədimdən bəri türk və fars dillərinə tərcümə edilmişdir. Quranın elm aləminə məlum olan ilk türkcə tərcüməsi

edilən bu tərcümənin bir nüsxəsi Sankt-Peterburq Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında, digər nüsxəsi isə Mançestrdəki Rilandz kitabxanasında saxlanılır. Allah kəlamının oğuz ləhcəsində olan natamam bir tərcüməsi Britaniya muzeyində, 1338- ci ildə Elxanilər üçün həmin ləhcədə Şirazda yazılmış başqa bir nüsxəsi isə Türkiyədədir. Hazırda türk dilində Quranın yüzə yaxın tərcüməsi və təfsiri mövcuddur.

Avropada Qurani-Kərimin tərcüməsinə orta əsrlərdən bəri böyük maraq göstərilmiş və indinin özündə də göstərilməkdədir. Quran 1141-ci ildə latın, 1513-cü ildə italyan, 1616-cı ildə alman, 1647-ci ildə fransız, 1648-ci ildə ingilis dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu gün həmin dillərdə Quranın otuza qədər tərcüməsi vardır.

Rusiyada Qurani-Kərimin tərcüməsinə XVIII əsrdə Böyük Pyotrun təşəbbüsü ilə başlanmışdır. Dövrünün görkəmli mədəniyyət xadimi P.Posnikov 1647-ci ildə Dyu Riyeinin fransız dilinə tərcüməsindən istifadə edərək Quranı ruscaya çevirmiş, 1716-cı ildə onu Peterburqda nəşr etdirmişdir. XVIII əsrin ikinci yansında yaşayıb yaratmış rus ədibi M.İ.Veryovkin də həmin fransız tərcüməsindən istifadə edərək, 1790-cı ildə Quranı rus dilinə çevirib dərc etdirmişdir. Dahi rus şairi A.S.Puşkin özünün “Qurana nəzirə” adlı şer silsiləsini M.İ.Veryovkinin bu tərcüməsinə əsasən qələmə almışdır. Həmin tərcümədən iki il sonra, 1792-ci ildə Peterburqda A.V.Kolmakovun tərcüməsi nəşr olunmuşdur. Bu nəşr də Qurani-Kərimin əslindən deyil, ingilis dilinə tərcüməsindən istifadə edilərək ruscaya çevrilmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında K.Nikolayevin yenə orijinaldan deyil, A.B.Bibersteyn-Kazimirskinin fransız dilinə etdiyi tərcümədən çevirdiyi Quran bir neçə dəfə (1864, 1865, 1876. 1880, 1901) Moskvada nəşr olunmuşdur. Qurani-Kərim rus dilinə orijinaldan ilk dəfə general D.N.Boquslavski tərəfindən 1871- ci ildə tərcümə edilmiş, lakin əlyazması şəklində qalmışdır. Daha sonra isə məşhur rus şərqsünası və missioneri Q.S.Sablukov

tərəfindən 1878-ci ildə tərcümə edilib buraxılmışdır. Böyük rus mütəfəkkiri N.Q.Çemişevskinin Saratov seminariyasında müəllimi olmuş Q.S.Sablukovun bu tərcüməsi Quranın ərəbcə mətni ilə birlikdə 1894-cü və 1907-ci illərdə daha iki dəfə nəşr edilmişdir. V.Belyayev və P.Qryazneviçin akademik İ.Y.Kraçkovskinin rus dilinə etdiyi Quran tərcüməsinin birinci nəşrinə (Moskva, 1963) yazdıqları ön sözdə yuxarıdakı tərcümələrdən hər birinin məziyyətləri göstərilmiş və elmi qiyməti verilmişdir.

Qurani-Kərimin rusçaya tərcümələrinin ən mükəmməli İ.Y. Kraçkovskinin tərcüməsi hesab olunur. Görkəmli şərqşünas, dünya şöhrətli alim bu nəcib işə 1921-ci ildə Petroqrada Universitetinin tələbələrinə Qurandan xüsusi kurs oxuyarkən başlamış, 1930-cu ildə onu başa çatdırmışdır. İ.Y.Kraçkovski, yəqin ki, sonralar üzərində yenidən işləmək niyyətilə sağlığında bu tərcüməni çap etdirməmişdi. Lakin ömür vəfa etmədiyindən məşhur ərəbşünas bu niyyətini yerinə yetirə bilməmiş, həmin tərcümə onun həyat yoldaşı və qədirbilən şagirdləri tərəfindən çapa hazırlanıb 1963-cü ildə Moskvada nəşr edilmişdir. Əsər ikinci dəfə 1986-cı ildə yenə Moskvada çapdan çıxmışdır.

İ.Y.Kraçkovski Qurani-Kərimi rus dilinə dəqiq hərfi tərcümə etməyi qarşısına məqsəd qoymuş və buna, əsasən, nail olmuşdur. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə zamanı ifrat dərəcədə hərfiliyə və dəqiqliyə meyl göstərilməsi nəticəsində bir sıra ayələrin mənası oxucu üçün qaranlıq qalır və mətləbin nədən ibarət olduğu anlaşılmır.

Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə orta əsrlərdən başlanmış, lakin təəssüf ki, bu tərcümələr əlyazma şəklində qalıb nəşr edilməmişdir. Quranın Azərbaycan dilində ilk tərcümə və təfsiri Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim ağaya məxsusdur.

Mir Məhəmməd Kərim ağanın tərcümə-təfsiri çox qiymətli əsər olub, həm də sözün əsl mənasında, sanballı bir tədqiqatdır.

Zaqafqaziya şeyxülislamı Məhəmməd Həsən Movlazedə Şəkəvinin 1908-ci ildə Tiflisin “Qeyrət” mətbəəsində çap olunmuş “Kitab əl-bə-yan fi təfsir əl-Quran” adlı ikicildlik tərcümə- təfsiri də öz elmi siqləti və dəqiqliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Məhəmməd Həsən Movlazedə orijinal yolla gedərək Quran ayələrinin tərcüməsini, əsasən, dırnaq içində, təfsirini isə dırnaqdan kənarı vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tərcümə-təfsir nəinki Zaqafqaziya müsəlmanları, həm də Cənubi Azərbaycan dindarları arasında çox oxunan və bəyənilən əsərlərdən biridir. Məhəmməd Həsən Movlazedənin tərcümə-təfsirinin hicri tarixi ilə 1399-cu ildə ofset üsulu ilə İranda çap edilməsi dediklərimizə canlı sübutdur. Sevindirici haldır ki, bu qiymətli əsər Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəci təşəbbüsü ilə 1990-cı ildə Bakıda yenidən nəşr edilib dindarlara çatdırılmışdır. Lakin təəssüf doğuran odur ki, həm Mir Məhəmməd Kərim ağanın, həm də Məhəmməd Həsən Movlazedənin mötəbər ərəb təfsirləri əsasında yazdıqları bu iki əsərin dili qəliz olduğuna görə onları oxuyub başa düşmək ərəb və fars dillərini bilməyən müasir Azərbaycan oxucusu üçün çox çətindir.

Hazırkı nəşrdən məqsəd Qurani-Kərimin müasir Azərbaycan ədəbi dilinə müasir tərcüməsini oxuculara təqdim etməkdir. Mütərcimlər Quran ayələrinin ana dilimizə imkan daxilində dəqiq tərcüməsinə səy göstərmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qurani-Kərimin dili çoxmənalılıq, təşbeh, məcaz, kinayə, eyham və rəmzlərlə o qədər zəngin, o qədər poetik və bədiidir ki, hər hansı bir dilə tərcümə zamanı onun həm məna dəqiqliyini, həm də üslub gözəlliyini saxlamaq əsla mümkün deyildir. Qurani-Kərimi poetik tərcümə etmək istəyən ya Allah kəlamının özündə olan qafiyə sistemini saxlamalı, ya da tərcümə etdiyi dilə uyğun bir qafiyə sistemi taparaq onun həm məna dəqiqliyini, həm də üslub gözəlliyini, poetikliyini qoruyub saxlamalıdır. Bu iki ümdə məziyyətin hər ikisinə eyni dərəcədə müvəffəq olmaq, hər ikisini bütün tərcümə boyu qoruyub saxlamaq imkan

nail olmaq mümkündürsə - forma gözəlliyi ardınca qaçıb ərəb dilini bilməyən oxucu üçün ən vacib olan mənanın arxa plana keçməsinə səbəb olar. Zahirin çox oxunaqlı görünən bədii tərcümə ərəb dilinə bələd olmadıqları üçün Qurani-Kərimin əsl gözəlliyini duymayanları Allah kəlamının özəlliyindən məhrum edir. Dəqiq hərfi tərcümə isə Qurani-Kərimi anlaşılmaz edib mütərcimi hörmətdən salar. Ümumiyyətlə, Qurani hərfi tərcümə etmək ona qarşı hörmətsizlikdən başqa bir şey deyildir. Zənnimizcə, izahlı ədəbi tərcümə ərəb dilini bilməyən oxuculara Qurani-Kərimin mənasını imkan daxilində dəqiq anlatmaq üçün ən əlverişli üsuldur.

Qurani-Kərimi türk dilinə tərcümə etmiş mütəxəssislər «tərcümə» sözündən daha çox «məalı» istilahını işlədirlər. Məalı, yəni anlam, bu və ya digər ayənin ümumi məzmununun mütərcim tərəfindən başa düşüldüyü kimi verilməsi, sonra mötərizədə və ya xüsusi izahatda onun mənasının açıqlanmasıdır. Fikrimizcə, bu Qurani-Kərimin tərcüməsi üçün çox münasibdir.

Oxuculara təqdim etdiyimiz hazırkı nəşrdə geniş şərhə imkan olmadığı üçün ayələrin tərcüməsi ilə yanaşı, lazım gələnlər yerlərdə onlara mötərizə daxilində qısa izahat verilmişdir. Bu, tərcümənin oxunuşunu zahirən müəyyən dərəcədə ağırlaşdırsa da, bir tərəfdən mətləbin başa düşülməsini xeyli asanlaşdırır, digər tərəfdən isə ayənin mənasının daha dəqiq, daha ətraflı əhatə olunmasına xidmət edir.

Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı nəzərə alınmış aşağıdakı cəhətlərə diqqəti cəlb etmək istərdik:

1. Qurani-Kərim vəz, moizə kimi nazil olduğuna, əksərən ucadan oxunduğuna görə mətn daxilində eyni bir söz - isim və ya fel bəzən bir neçə dəfə təkrar olunur. Bu, hər şeydən əvvəl dinləyicinin nəzər-diqqətini müəyyən bir fikrə cəlb etmək, onu hər hansı bir işi görməyə sövq etmək, yaxud ondan çəkəndirmək üçündür. Buna görə də tərcümə zamanı Quranın həmin üslubuna riayət edilmiş, təkrar sözlər saxlanmışdır, məsələn: De:

“Siz bizim etdiyimiz günahlar barəsində sorğu-sual olunmayacaqsınız, biz də sizin etdiyiniz günahlar barəsində sorğu-sual olunmayacağıq” (XXXIV, 25).

2. Bəzən Quran mətninin özündə cümlə tam verilmədikdə, yalnız buraxılmış hissə nəzərdə tutulduqda və onsuz ayə tam başa düşülmədikdə həmin hissə bərpa edilib mötərizə içinə alınmışdır. Mütərcimlər mötəbər ərəb təfsirlərinə əsaslanmış, onlann köməyi ilə fikrin tamamlanmasına nail olmağa çalışmışlar, məsələn: “Allah münafiq kişiləri və qadmları, müşrik kişiləri və qadmları əzaba uğratsın, mömin kişilərin və qadınların da tövbələrini qəbul buyursun deyə (əmanəti öz razılığı ilə Adəm övladına tapşırırdı)” (XXXI-II, 73).

3. Quranın hər hansı bir dilə, xüsusilə feli sifət və məsdər tərkibləri çox işlənən Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də ayələrin sıra nömrələrinin saxlanılmasıdır. Bəzi tərcümələrdə tez-tez bir neçə ayənin birləşdirilib bir yerdə verilməsinə təsadüf edilir. Belə bir vəziyyət mü- tərcimin işini, tərcümənin oxunuşunu asanlaşdırsa da, orijinalın keyfiyyətinə xələl gətirir. Bu bir tərəfdən ayələrin ardıcılığının pozulmasına, digər tərəfdən isə hər bir ayənin aynılıqda, müstəqil ifadə etdiyi mənənin təhrif olunmasına gətirib çıxardır. Bu və ya digər ayədə konkret nə deyildiyi aydın olmur. Mütərcimlər Quran ayələrinin dəqiq sıra nömrələrinin saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirmiş və demək olar ki, bu çətin məsələnin öhdəsindən gəlmişlər. Bu işdə yenə mötəbər ərəb təfsirlərinə müraciət edilmiş, ayələri bir-biri ilə əlaqələndirmək, bir-birinə bağlamaq məqsədilə lazım olan izahedici söz, ifadə və cümlələr mötərizə daxilində verilmişdir.

4. Bir sıra ayələr, söz və ifadələr məşhur ərəb alimləri tərəfindən müxtəlif cür təfsir və izah olunduğu üçün tərcümənin mətni daxilində əvvəlcə onlann ilkin mənası verilmiş, sonra mötərizələrdə digər variantlar tərcümə edilmişdir. (Məsələn, Sad surəsi, 32-35-ci ayələr). Əksər hallarda “yaxud”, “və ya” sözlərindən istifadə olunmuşdur.

5. Tərcümənin mətnini yeknəsəq etməmək, dilimizin zənginliyini nəzərə çarpdırmaq, oxucunu yormamaq məqsədilə bəzi eyni ifadələr ekvivalentliyi saxlamaq şərtilə Azərbaycan dilində müxtəlif sinonimlərlə verilmişdir. Hər hansı bir ayədə bu və ya digər sinonim variantın veriləni kontekstlə müəyyən olunmuş, onun məhz hansı mövqedə daha yaxşı səslənməsi nəzərə alınmışdır.

6. Qurani-Kərimdə çox zaman Məhəmməd əleyhissəlamın adı çəkilmədən ona müraciət olunur. Buna görə də Peyğəmbərə Allah-təala tərəfindən müraciət edildikdə, ərəb təfsirlərində olduğu kimi, “Ya Məhəmməd!”, “Ya Peyğəmbəri”, “Ya Rəsulum!” xitablarından istifadə olunmuş, qalan hallarda isə “Məhəmməd əleyhissəlam”, “Peyğəmbər əleyhissəlam” ifadələri işlədilmişdir.

7. Tərcümənin mətni içərisində verilmiş mötərizələrdəki söz, ifadə və cümlələr aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir: a) şəxs və işarə əvəzliliklərinin, eləcə də 111 şəxsdə işlədilmiş müb- tədasiz fellərin kimə, nəyə aid olması; b) elliptik, yanmıç cümlələrin tamamlanması; c) ayələrin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi; ç) qısa izahatlar. Bu və ya digər mötərizənin məhz hansı məqsədlə işlədilməsi mətn daxilində öz-özünə aydın olur.

8. Bəzi söz və ifadələrin, tarixi-coğrafi adların, şəxs adlarının qısa izahı oxucunu çətinliyə salmamaq üçün mətnin daxilindəki mötərizələrdə, müfəssəl izahı isə tərcümənin sonundakı şərhlərdə verilmişdir.

9. Surələrin adları əvvəlcə ərəb dilində olduğu kimi, sonra isə onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi verilmişdir.

10. Tərcümə əslin yerini vennədiyi. Quran məqamında işlənmə bilmədiyi üçün cüzlərə və hizblərə bölünməmişdir.

11. Qurani-Kərimin bu nəşri dilimizə orijinalın özündən tərcümə edilmişdir. Tərcümə zamanı Təbərinin, Əbu Həyyanın, Fəxrəddin Razinin, İbn Kəsirin, Beyzavinin təfsirlərindən, Zəməxşərinin “Kəşşaf”, Cəlaləddin Məhəlli və Cəlaləddin Süyuti-nun “Təfsir əl-Cəlaləyn”, J|eyx Təbərsinin “Məcməəl-bəyan”,

Məhəmməd Əli Sabununin “Səf-vət ət-təfasir”\ Əbu Talib Məkinin “Muşkilu irab əl-Quran” kitablarından, eləcə də İsmail Fərrux əfəndinin türkcə “əl-Məvakib”, Ömər Nəsuhi Bilmənin “Qurani-Kərimin türkcə məali-alisi”, Mir Məhəmməd Kərim ağanın “Kəşf əl-həqaiq ən nükət əl-ayati vəd-dəqaiq”. Məhəmməd Həsən Movlazadə Şəkəvinin “Kitab əl-bəyan fi təfsir əl-Quran” əsərlərindən, həmçinin son dövrlərdə ərəb ölkələrində Quranın çətin ayələrinin izahına həsr olunmuş bir sıra xüsusi tədqiqatlardan istifadə edilmişdir.

12. Cənnət, Cəhənnəm sözləri xüsusi isim kimi işlədildikdə böyük hərflə, təyin kimi işlədildikdə isə kiçik hərflə verilmişdir.

Z.M.Bünyadovun tərcüməyə əlavə kimi Kitabın sonunda verdiyi

şərhlərdə Tövrətdən, İncildən, Quranın müxtəlif dillərdə olan təfsirlərindən, bir sıra ərəb məxəzlərindən, Avropa alimlərinin əsərlərindən, xüsusilə İ.Y. K1*açkovskinin Quranın rusca tərcüməsinə yazdığı şərhlərdən geniş istifadə olunmuşdur(55).

Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını baxımından Abdulla Yusif Əlinin ingilis dilinə Quranın tərcüməsinə (The meaning of the Holy Quran, Maryland, USA, 1989) yazdığı müqəddiməsinin də maraq doğuracağını nəzərə alıb onu qısa ixtisarla veririk:

“Müsəlmanların danışdığı dillərin, demək olar ki, hamısında **Quranın** tərcüməsi var. Adətən tərcümə **Quranın** mətni ilə yan-yanə verilir. Əgər tərcümə dili inkişaf etmiş dil deyilsə və sözün müvafiq qarşılığı yoxsa, onda **Qurandan** ərəb sözləri olduğu kimi götürülür və tərcümədə saxlanılır. Hətta fars, yaxud türk kimi inkişaf etmiş dillərdə tərcüməyə ərəbcədən gətirilmiş dini terminlər bütün islam aləmi üçün müştərək olan bir dini leksikon yaratmışdır ki, bu da Qibləyə üz tutub səcdə edən bütün müsəlman qardaşlarının birliyini möhkəmlətməmişdir. Məfhum özü inkişaf etmiş dilin daşıyıcılarına yeni olduqda onlar həmin məfhumu ifadə edən ərəb sözünü və onunla bağlı bütün

assosiasiyalan məmnunluqla qəbul edirlər. Belə sözlərdən biri Qiblədir. Tərcümə dili inkişaf etməmiş olduqda tərcümə ərəb mətninin kələ-kötür izahatından, şərhindən başqa bir şey deyil. Bu cür tərcümlərdə nə mükəmməl bir qrammatika, nə də forma olur. Quranın urdu dilinə ilk tərcümləri məhz belələrin- dəndir. Bunlar doğrudan da kələ-kötür şərhərdən başqa bir şey deyildir. Hər bir savadlı müsəlmanın arzusu Quranı ərəb dilində oxumaqdır. Hər bir müsəlmanın arzusu ərəb mətnindəki səsi eşitməkdir. Arzum budur ki, hər bir müsəlman Quranı ərəb dilində, öz ana dilində, yaxud bildiyi ayrı dildə başa düşsün. Buna görə də yaxşı və mükəmməl tərcüməyə həmişə ehtiyac var.

Bildiyimə görə, Quran avropa dilləri olmayan fars, urdu, tamil (moplasların dili), puştu (əfqanlar danışır), benqal, malay, şərq arxipelaqının bəzi dilləri və bəzi Afrika dillərinə tərcümə olunmuşdur. Məncə, onun çin dilinə də tərcüməsi var.

Quranın urdu dilinə ən erkən tərcüməsi (1826) Şah Abdal Qadir Dəhləviyə məxsusdur. Sonralar bu dilə çoxlu tərcümlər olmuşdur, bəziləri yarımçıq qalmışdır. Tam tərcümlərdən Şah Rəfi al Din Dəhləvi, Şah Əşraf Əli Tənəvi, Maülvi Nadir Əhmədin (1912) tərcümlərinin adını çəkmək olar.

Müasir avropa dillərinin inkişaf etmədiyi bir dövrdə orda ən mükəmməl dil latın dili sayılırdı. Quran ilk dəfə 1143-cü ildə bir monastr üçün latın dilinə tərcümə olunmuş (bu fikir Abdulla Əli Yusifə məxsusdur), 1543-cü ildə isə çap olunmuşdur. Sonralar Qurfin əksər avropa və qeyri-avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur. Lakin heç bir tərcümə orijinalın gözəl üslubunu, onun simfoniyasını, məna dəqiqliyini təmin edə bilməmişdir, çünki Quranda elə bir məzmun və forma bağlılığı var ki, onu ikinci dəfə yaratmaq mümkün deyil (55).”

Tərcümənin növləri

Tərcümə verbal ünsiyyətin forması, məxəz mətnin növünə və tərcümə metodlarına görə təsnif oluna bilər.

Verbal ünsiyyətin formasına görə tərcümə *şifahi* və *yazılı* olur.

Şifahi tərcümənin *ardıcıl (consecutive)*, *sinxron (simultaneous)* və *pıçiltı ilə (whispered, chuchotage)* kimi növləri var. Şifahi tərcümə şifahi nitqin tərcüməsidir. Şifahi tərcüməçiyə Azərbaycan dilində dilmanc da deyilir.

Şifahi tərcümənin tarixi qədimdir. Yazılı tərcümənin izləri qədim Misirə gedib çıxdığı kimi, şifahi tərcümənin də ilk dəfə orda intişar tapdığı söylənilir. Şifahi tərcümə tarixdə yeni torpaqların, ölkələrin, xalq və qəbilələrin kəşfi və istilalar zamanı mühüm rol oynayıb. Məsələn, Makedoniyalı İskəndərin şərqi yürüşü, ispanların Mərkəzi və Cənubi Amerikaya gedib çıxmaları, eləcə də Hindistandan tutmuş Balkanlara qədər gedib çıxan türklər, ərəb istilacıları, şübhəsiz ki, dilmancaların xidmətindən yararlanmışlar. Hazırda da bu sahəyə maraq çoxdur. Biznes dilmənliyi, sinxron tərcümə, məhkəmə dilmənliyi, icma dilmənliyi, lal dili dilmənliyi kimi sahələr inkişaf etmişdir.

Ardıcıl tərcümə Ti dilmanc danışanın nitqinə bir neçə dəqiqə qulaq asır, qeydlər götürür, sonra isə həmin hissəni tərcümə edir. Bundan sonra yenə nitqə davam edir, dilmanc əvvəlki prosesi davam etdirir. Nitqə qurtarandan sonra, dilmanc da ondan sonra tərcüməni qurtarır. Sinxron tərcüməçilər icma və əlaqə (liaison) dilmənliyində işləyən cümləbəcüm- lə tərcüməni əsl ardıcıl tərcümə hesab etmirlər. Əsl ardıcıl tərcümədə nitq hər dəfə bitkin bir fikri ifadə edir, hər cümlədən sonra dayanmır, dilmanc da eynilə onun hərəkətlərini təkrar edir.

Pıçiltı ilə tərcümə sinxron tərcümənin bir növüdür. Ancaq dilmanc bu işi yerinə yetirdikdə tərcüməçi köşküdə yox, öz müştərisinin yanında duraraq məxəz dildə danışanın fikirlərini hədəf dildə onun qulağına pıçıldayır. Sinxron tərcümədən çoxdilli auditoriyada, pıçiltı ilə tərcümədən isə biznes və təkbətək görüşlərdə istifadə olunur.

Karlar üçün (işarələrlə) tərcümə, işarə dili adında dil yoxdur, bu qeyri-peşəkarların uydurmasıdır, işarə dili verbal nitqi işarələr vasitəsilə kar və lal adamlara çatdır. Burada məqsəd natiqin nitqini başa düşmək və onu işarələrlə dinləyəne başa salmaqdır.

Vahid işarə dili yoxdur. Müxtəlif ölkələrdə işarələr fərqli mənə ifadə edə bilər. İşarələrlə tərcümədə dilmanc hamının gözü qabağında olmalıdır ki, onu görə bilsinlər. Dilmanc natiqin nitqinə müdaxilə edib müəyyən bir şeyi aydınlaşdırma da bilər.

Sinxron tərcümə birinci dünya müharibəsi zamanı meydana gəlir. O vaxtadək mühüm beynəlxalq görüş və forumlar dünya dili olan fransız dilində aparılırdı. Birinci dünya müharibəsi zamanı bəzi yüksək rütbəli ABŞ və İngiltərə rəsmiləri fransız dilini bilmədikləri üçün danışıqlarda çətinlik yaranırdı, buna görə də onlar dilmanclardan istifadə etmək məcburiyyətində qalırdılar. Xüsusilə Nürenberq (1945-46) və Tokyo (1946-48) proseslərindən sonra sinxron tərcümədən geniş istifadə olunmağa başladı. İndi bu tərcümə növü təkcə beynəlxalq forumlarda deyil, radio və televiziya verilişlərində, mühazirələrdə, treyninglərdə, ölkə rəsmilərinin səfərləri zamanı da işlənir. Odur ki, hazırda ingilislərin konfrans dilmanlığı (*conference interpretation*) adlandırılan bu tərcümə növü öz adını doğrultmur.

Əksər sinxronçular iki-üç işlək dili bilirlər. Bunlardan biri mütərcimin ana dilidir. O, bu dilə və bu dildən tərcümə edir. İkinci dil xarici dildir. Mütərcim onu ana dili səviyyəsində bilir, bu dilə və ondan tərcümə edir. Üçüncü dil passiv dildir. Mütərcim bu dildən əvvəlki hər iki dilə tərcümə edir, lakin bu dilə tərcümə etmir.

Sinxron tərcümə zamanı mütərcim onun üçün nəzərdə tutulmuş köşkdə oturaraq qulaqcıq (*headset-nayınıUK*) vasitəsilə natiqi dinləyir və eyni zamanda tərcümə mətnini qarşısındakı mikrofona danışır. Konfrans iştirakçıları da zalda qulaqcıq vasitəsilə tərcümə mətnini dinləyir, zalda danışan natiqi görür, lakin köşkdəki mütərcimi görmürlər.

Yazılı və şifahi tərcümə arasında müəyyən fərqlər var. Nəzəriyyəçilər belə hesab edirlər ki, bu fəaliyyətin hər iki növü eyni məqsəd güdür. Bəziləri, xüsusilə dilmanclar, belə hesab edirlər ki, bunlar iki müxtəlif, hətta bir araya sığmaz sənətlərdir. Bununla belə, yazılı və şifahi tərcümə arasındakı fərqlər barədə mübahisələr də var. Belə ki, yazılı tərcümədə tərcüməçi yazılı məndən çıxış edir, onun öz tərcüməsini redaktə etməyə, cilalalamağa vaxtı olur. Dilmanc isə şifahi nitqdən çıxış edir, öz tərcüməsinə əl gəzdirməyə vaxtı olmur. Buna görə də mü- tərcim yazılı dilin qaydalanm bilməli, hədəf dildə yaxşı yazma qabiliyyətinə malik olmalıdır. Dilmanc isə yaxşı natiq olmalı, səsindən yaxşı istifadə etməyi və mikrafon qarşısında danışmağı bacarmalıdır.

Yazılı tərcüməçi terminologiyayı bilməli və dünya bilgisinə (*world knowledge, background knowledge*) malik olmalıdır. Eyni şeyləri dilmanc da bilməlidir, lakin o, bu biliklərə tərcümədən əvvəl yiyələnmişdir. Dilmanc tərcüməçiyə nisbətən daha çevik olmalıdır, çünki dilmancın fikirləşməyə vaxtı yoxdur. Bütün bunlardan əlavə, sinxron tərcümənin öz qanunları var ki, onlar tərcümənin *qızıl qanunları (golden rules)* adlanır. Dilmanc aşağıdakılan yerinə yetirməlidir:

- konfrans salonunda oturanlar və natiq arasında ünsiyyəti təmin etməlidir;
- texniki vasitələrdən maksimum istifadə etməlidir;
- əmin olmalıdır ki, natiq və zaldakılar onu yaxşı eşidir;
- eşitmədiyi, yaxud pis eşitdiyi nəyisə tərcümə etməməlidir;
- diqqətini maksimum cəmləməlidir;
- bilmədiyi ayn-ayn sözlərə vaxt ayırmaqla diqqətini əsas məsələdən yayındırmamalıdır;
- diqqətini dəqiq bölməyi, həm yaxşı dinləməyi, həm də tərcüməsinə nəzarət etməyi bacarmalıdır;
- mümkün qədər sadə, qısa cümlələr işlətməlidir;
- hər bir cümlə müəyyən bir fikri ifadə etməlidir;

- hər bir cümlə bitkin olmalıdır.
- cümlələri məntiqi səslənməlidir.

Tərcüməyə sinxron deyilsə də, əslində əsl sinxron tərcümədə eynizamanlıq yoxdur, çünki iki adam eyni vaxtda eyni şey haqqında olduğu kimi düşünə bilməz. Sinxron anlayışı nisbidir. Lakin tərcümənin sinxron ola bilməsi üçün müəyyən imkanlar var.

Belə ki, mühüm beynəlxalq çoxdilli tədbirlər əvvəlcədən planlaşdırılır. Tərcüməçilərə bir neçə ay qabaqcadan xəbər verilir ki, onlar mövzu ilə bağlı lüğətlər, məlumat kitablarına baxsınlar. Bundan əlavə, çıxış edəcək nümayəndələr öz məruzələrini əvvəlcədən təşkilat komitəsinə göndərirlər. Tərcüməçilər onlarla tanış olur, qaranlıq məqamları aydınlaşdırırlar. Əksər hallarda dövlət başçılan və digər rəsmi şəxslər öz çıxışlarının tərcüməsini sinxronistlərə verirlər. Onlar nətiqlə eyni zamanda həmin çıxışı oxuyurlar və arada heç bir zaman fərqi yaranmır. Məsələn, 1996-cı ildə BMT İstanbulda “İnsanlar və məskun- luq” mövzusunda konfrans keçirmişdi. Orda Azərbaycan rəsmilərinin çıxışları tərcümə halında əvvəlcədən sinxronistlərə verilmişdi. Yaxud, 2005-ci ildə Azərbaycan Dillər Universitetində tərcüməyə dair beynəlxalq konfransın plenar iclasında Ottava Universitetindən prof. Anni Briset çıxış etdi. Onun məruzəsi əvvəlcədən göndəriləndiyindən bu sətirlərin müəllifi onu səliqə ilə tərcümə etmiş və sinxronist isə onu köşkdən nətiqlə eyni zamanda səsləndirmişdi. Həmin çıxışın mətni “Dil və ədəbiyyat” jurnalı № 2, Bakı 2007-ci ildə çap edilmişdir.

Sinxron tərcümə təkcə mütərcimdən asılı deyil. Yaxşı nətiqləri, məntiqi nitqi, aydın cümlələri sinxron tərcümə etmək o qədər də problem yaratmır. Məsələn, 90-cı illərin axırlarında bir beynəlxalq forumda Azərbaycanın keçmiş prezidenti mərhum H.Əliyev çıxış edirdi. Onun yazılı mətni yox idi, aram-aram, aydın danışdı. Tərcümə gözəl alındı. Sonra çıxış edən baş nazirin müavini mətni kağızdan surətlə oxumağa başladı. Şübhə

siz, onu nəinki tərcümə etmək, heç məxəz dildə izləmək mümkün deyildi.

Sinxron tərcümə ilə yazılı tərcümənin orijinala sadıqlıq əmsalı eyni deyil. Məlumdur ki, dillərdə eyniliyin olmaması tərcümədə itkiyə səbəb olur. Sinxron tərcümədə bu itki daha çoxdur. Məxəz mətnə sadıqlıq əmsalı nəzəriyyəçilərə görə təxminən altmış faizdir. Sinxron tərcüməçi mövzunu bilir, öz bildiklərini natiqin çıxışından tutduqları fikirlərlə birləşdirərək natiqin ümumi məzmunu haqqında məlumat verir.

Sinxron tərcümənin bir sıra texniki cəhətləri var. Əvvəla, xüsusilə Azərbaycan dilindən tərcümə etdikdə natiqin çıxışı ilə tərcümə arasında boşluq yaranır, çünki Azərbaycan dilində xəbər cümlənin sonunda gələrək onu tamamlayır. Tərcüməçi cümləni sona qədər eşitməsə onu tərcümə edə bilməz. Buna görə də mütərcim tərcümə effekti yaratmaq üçün özündən əlavələr edərək boşluğa yol vermir. Bu cümlələr ümumi səciyyəyə daşıyır və natiqin çıxışına məzmun cəhətdən ziyan vurmur. Məsələn, tərcüməçi deyir: *Cənab sədr, mənə söz verdiyiniz üçün təşəkkür edirəm. Bu gün burada belə mötəbər bir forumda çıxış etmək mənim üçün çox xoşdur* və s.

Mütərcim cümlələri, sözləri deyil, fikri xarici dildə səsləndirir, buna görə də məxəz və tərcümə dilindəki cümlələr forma, quruluş baxımından üst-üstə düşməyə bilər. Natiqin çıxışı özünün ilkin formasında yox, mütərcimin formalaşdırdığı şəkildə dinləyicilərə ötürülür.

Məxəz mətnin yeni formada tərcümədə ötürülməsi labüddür, çünki mütərcim natiqdən geridə qalır. Mütərcim tərcüməni başlayan kimi onu necə qurtarmaq haqqında da düşünür. Bu o deməkdir ki, bu iki mətn arasında fərq olacaq.

Tərcümə dilini gözəl bilən və geniş məlumatla malik olan mütərcim məxəz mətni eyni formada asanlıqla ötürə bilər. Beləki, o, mətbuatı daim izləyir ki, cari proses və hadisələrdən xəbər tutsun, tibb, informasiya, tarix, bədii ədəbiyyat sahəsindən müəyyən məlumatı olsun.

Sinxron tərcüməçi öz fikrini qısa, sadə cümlələrlə ifadə etməyi bacarmalıdır. Natiqlər isə uzun, mürəkkəb, qanşırıq cümlələr də işlədə bilirlər. Mütərcim bu cür cümlələri qısa, sadə cümlələrə parçalayır, sonra onları özünü üçün münasib formada əlaqələndirir və səsləndirir. Məsələn, aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək:

Japan, in the light of the ruling of the international panel, and following the non-payment of the compensation by the American steel-exporters, which the US authorities have not forced them to pay, despite their legal obligations and assurances they have given, has decided to act unilaterally, which they are perfectly entitled to in the case of non-compliance with an international panel ruling - and that is the case here - by imposing punitive duties on the import of certain flat products, although long ones should remain unaffected, at least for the immediate future.

Bu cür canlı danışığı dilində olan cümlələrin nətiq tərəfindən səsləndirilməsi adi haldır. Müəyyən çətinliklərə baxmayaraq mütərcimin dilindən yox, nətiqin dilindən bu cümlələri eşidərkən zaldakılar ümumi kontekstdə söhbətin nədən getdiyini yaxşı anlayır. Burada qrammatik cəhətdən səhv də var; baş cümlənin mübtədası əsas feldən dörd sətir aralı düşüb; üçüncü və dördüncü sətirlərdə ən azı bir texniki anlaşılmazlıq var: “*which the US authorities have not forced them to pay, despite their legal obligations* ” and assurances they have given. Aydın ki, burada *them* polad ixracatçılarına aiddir, ancaq sonrakı *their legal obligations and assurances they have given* kimə aiddir? Qrammatik cəhətdən öz hüquqi öhdəlik və təminatlarını yerinə yetirən polad ixracatçılarıdır, əslində isə bu ABŞ dövləti, rəsmiləridir. Konteksti yaxşı bilən, sadəcə olaraq verilən məlumatı bir də yenidən eşidən dinləyici üçün bu, problem yaratmır. Ancaq bu məlumatı nətiqlə eyni zamanda səsləndirmək və cümlələri saf-çürük etmək tərcüməçi üçün çətinlik yaradır. Onda mütərcim nə etməlidir? O, uzun, qanşırıq cümləni bir neçə qı

sa və sadə cümləyə parçalamalıdır. Burada cümlə *salami (kolbasa)* kimi dilimlənir, doğranır. Ona görə də peşəkarlar bu prosesə *salami (salami technique) metodu, salami texnikası* deyirlər.

Bu üsulu yuxarıdakı mürəkkəb cümləyə tətbiq etsək onda gərək natiq *international panel*-[^] çatanda mütərcim tərcüməyə başlasın. Burada Yaponiya ilə başlamaq olmaz, çünki mütərcim bilmir ki, Yaponiya cümləyə necə daxil ediləcək. Yaxşı olar ki, mütərcim belə bir cümlənin tərcüməsi ilə başlasın: *The international panel has made its ruling.* Belə olduqda yuxarıdakı uzun cümlə aşağıdakı şəkildə bölünərək formalaşdımlır:

The international panel has made its ruling. Compensation has not been paid by the American steel-exporters. The US authorities have not obliged them to pay, although they have legal obligations and have given assurance in this respect. So Japan has decided to react unilaterally. It is quite entitled to do so, as the ruling of the international panel has not been respected. It will impose punitive duties on imports of some flat products. Long products should not be immediately affected.

Tərcüməçi bir cümlədən yeddisini düzəldib. Beş cümlədə yalnız bir budaq cümlə var. O biri iki cümlə daha mürəkkəbdir. Mütərcimin formalaşdırdığı mətn orijinaldan nisbətən qısaadır. Cümlələr sadələşdirilərək müxtəlif və daha anlaşqlı vasitələrlə bir-birinə bağlanmışdır. Bu mətni tərcümə etmək və onun dinləyici tərəfindən qəbulu əvvəlkinə nisbətən asandır.

Salami üsulu ilə uzun cümlələrə meyilli dillərə, məsələn, rus dilinə tərcümə etmək asandır, çünki burada budaq cümlələr daha çoxdur və onlar müxtəlif əlaqələrlə bir-birinə bağlanır.

Tərcüməçinin başlıca vəzifələrindən biri ifadə tərzinin səmərəliliyini təmin etməkdir. Vaxt onu həmişə sıxır. Natiq sözünü nə ilə qurtaracağını bilir, mütərcimə məhəl qoymadan nitqinə davam edir. Mütərcim onunla ayaqlaşmaq məcburiyyətindədir, o, natiqi həm dinləməli, həm də tərcümə etməlidir. Buna görə də o özü müxtəlif üsullar düşünməlidir ki, ən

qısa ifadə tərzini seçə bilsin. Fikri yığcam ifadə etmək üçün bütün dillərdə imkan var. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmək nisbətən asandır, çünki ingilis dili yığcam dildir. Bir sıra dillərdə çoxsözlülük var, orijinalı tərcümədə ifadə edərkən birin bir tam onda beşə (1:1,5) nisbəti alınır.

Yığcamlıq əldə etməyin yollarından biri əvvəlki natiqlərdən hər hansı birisinin şərhinə toxunmaqdır. Məsələn, tutaq ki, beynəlxalq konfransda Azərbaycan nümayəndəsi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunur və məsələnin mahiyyətini açıqlayır. Sonra danışan nətiq də eyni məsələyə toxunur və həmin fikri tam təkrar edir. Belə olduqda mütərcim vaxta qənaət üçün həmin fikri tam tərcümə etmir, yalnız onun xülasəsini verir. Kontekst məlum olduqda mütərcim çox sayda ixtisarlara yol verir, ara sözlərindən imtina edir, taftalogiya və təkrardan qaçır.

Çox vaxt mütərcim tam texniki bir nitqi tərcümə edir. Şübhəsiz ki, belə çıxış sadələşdirilməlidir, çünki texniki nitqin bütün detalları əhatə etmək qeyri-mümkündür. Bu cür çıxışı sadələşdirmək mümkün deyilsə, onda mütərcim ümumiləşdirmə üsulundan istifadə edə bilər, məsələn, nətiq deyir: *İndi insanlar istəyirlər ki, həm soyuducu, həm dondurucu, həm qabyuyan, həm paltaryuyan, həm paltar qurudan, həm elektrik sobası, həm də tozsoranları olsun.* Mütərcim isə deyir: *İndi insanlar istəyirlər ki, evlərində bütün məişət cihazları olsun.* Ancaq bu əş- yalann hər biri vacibsə, onda tərcüməçi ümumiləşdirmədən istifadə edə bilməz.

Bəzən mətn çox çətin, nətiq çox sürətli danışan olur, bəzən bu iki amilin hər ikisinə eyni vaxtda rast gəlinir. Bu zaman nə sadələşdirmə, nə də ümumiləşdirmə mümkün olmadıqda mütərcim ixtisardan, atılmadan (omission) istifadə edir. Belə hallarda mütərcim nətiqin nitqindəki ən mühüm məqamları saxlayır, ikinci dərəcəliyi buraxır. Bunun üçün tərcüməçi qüvvəsinin əsas hissəsini mətnin təhlili və başa düşülməsinə sərf etməlidir. Ən çətin məqam budur ki, tərcüməçi hazırkı sahə ilə

bağlı bildiklərini natiqin danışığından yadda saxladıqları ilə sintez edib dinləyicilərə ötürə bilsin.

Ardıcıl tərcümə zamanı mütərcim məxəz nitqdə yerli, milli, institusional terminlərə rast gəldikdə onları müəyyən qədər izah etməlidir. Buna imkan da var, çünki mütərcim öz sözünü deyib qurtarandan sonra natiq nitqinə davam edir. Sinxron tərcümədə isə buna vaxt və imkan yoxdur. Burada dinləyicilərin kimliyi də vacibdir. Müəyyən bir sahəni bilən dinləyicilərə həmin sahədə mütərcimə təzə görünən hər şeyi izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Məlumdur ki, mütərcim natiqin dediklərinin tərcüməsinə başlayarkən onun cümləsinin nə ilə bitəcəyini bilmir. Ona görə də bu çətinliyi aradan qaldırmaq, vəziyyəti müəyyən qədər j^ngülləşdirmək üçün mütərcim irəlini görməyi bacarmalı və bunu öyrənməlidir. Konfransın ümumi konteksti, materialların əksəriyyəti ilə qabaqcadan tanışlıq mütərcimə nədən sonra nəyin gələcəyini təxmin etməyə imkan verir.

Ola bilər ki, mütərcimin təxmini doğru çıxmasın. Bu cür səhvlər mətn boyu baş verə bilər, məsələn: tərcüməçi sözü səhv eşidə, yaxud nəyisə tamamilə eşitməyə, səhv başa düşə, tamamilə başa düşməyə bilər.

Əgər xəta böyük deyilsə, çox böyük əhəmiyyət kəsb etmirsə və dinləyicilər bunu hiss etməmişsə, mütərcim onun üstündən ötür keçir. Bəzən tərcüməçi əhəmiyyətli bir məsələdə yanlışlığa yol verir, səhifələri qanşdır, qeyri-məntiqi nəsə deyir. Əksər hallarda dinləyicilər mətndən xəbərdar olduqları üçün buna əhəmiyyət vermirlər, tərcüməçi də daha çox qanşılıq yaratmamaq üçün düzəliş etmir. Ancaq məsələ çox vacibsə, dinləyicinin rəğbət və etibarı qazanmaq üçün düzəliş edilməlidir.

Mütərcim kobud səhvə yol verirsə, bu da nitqi başa düşməkdə dinləyici üçün çətinlik, anlaşılmazlıq yaradırsa, onda tərcüməçi öz qürurundan bir təhər vaz keçib düzəlişi aparmalı və anlaşılmazlığı aradan qaldırmalıdır.

Danışığında natiq də səhvə yol verə bilər. Ancaq demək olar ki, natiqlər çox az hallarda səhvə yol verirlər. Çox vaxt da mütərcimin səviyyəsi çatmır ki, natiqin səhvinə tutsun və onu öz bildiyi çərçivədə dinləyicilərə çatdırsın. Elə hallar olur ki, mütərcim natiqin nədəsə səhv etdiyi qərarına gəlir, ancaq axırda yanıldığı üzə çıxır. Buna görə də mütərcim natiqin səhvinə çox ehtiyatla yanaşmalıdır.

Bununla belə, elə hallar da olur ki, mütərcim natiqin doğrudan da nəyinsə tarixində, hansısa səhifənin nömrəsində və s. səhv etdiyini görür və buna yüz faiz inanır. Məsələn, natiq müəyyən bir layihənin dəyərindən danışarkən *beş yüz min əvəzinə, beş yüz əlli min*, yaxud *min əvəzinə milyon* deyir. Mütərcim buna tam əminsə, hiss etdirmədən düzgün rəqəmi deyir.

Natiq səhv danışır, mütərcim bunu eşidir, lakin tam əmin deyil ki, o doğru, yaxud səhv danışır. Fərz edək, natiq deyir: *Yanğın təhlükələri artdığı üçün bizə təsirsiz, məsələn, hidrogen kimi təsirsiz qaz axtarmaq lazımdır*. Ancaq mütərcim bilir ki, *hidrogen* elə *qaz* deyil. Kontekstdən çıxış edərək mütərcim belə nəticə çıxarır: bu *heliumdur*, ancaq buna özü də yüz faiz əmin deyil. Buna görə də, natiqi olduğu kimi tərcümə edir və dərhal əlavə edir: natiq belə deyir, ancaq mənə bu *heli-* wmdur. Əgər mütərcim öz fikrində yanlışsa, yəni həmin qaz nə hidrogen, nə də heliumdursa, yenə də mütərcim günahkar sayılmır, çünki natiq özü elə bir fərziyyə irəli sürüb ki, tam inanılısı deyil.

Natiq nəyisə səhv deyir və bunun yanlışlığına şübhə yoxdur. Ancaq mütərcim də doğru variantı bilmir. Onda mütərcim əvvəlkində olduğu hərəkəti edir, ancaq əlavə edir ki, bunu natiq belə deyir.

Belə hal da ola bilər ki, təşkilati dövrdə hər hansı bir nümayəndə konfransda öz ana dilində də danışa bilməz, (çünki nümayəndələr onun dilini bilmir), həmin şəxs konfransdakı əsas dili də yaxşı bilmir, səhvlər edir. Belə halda mütərcim onun fikrini səliqə ilə aydın şəkildə dinləyicilərə çatdırır. Burada

mütərcimin *bunu natiq deyir* deməsinə lüzum yoxdur, ancaq çox istəyirsə, sonda əlavə edə bilər ki, *natiq xarici dildə danışdığı üçün ola bilsin fikirlərini o qədər də düzgün ifadə edə bilmədi*.

Ümumiyyətlə, natiqin səhv etməsi, söylədiyi fikrin şübhə doğurması kimi məsələlərdə çox ehtiyatlı olmaq və bundan minimum istifadə edilməsi məsləhətdir. Əgər mütərcim bu cür əlavələri ilə ümumi fikrə tez-tez müdaxilə edərsə, bu dinləyiciləri qıcıqlandırır, mənfi reaksiyaya səbəb olar. Əgər natiq deyirsə ki, *mən indi bu məsələ ilə bağlı dörd fikrə toxunacağam*, lakin danışanda dörd yox, üç fikri açıqlayır. Belə halda mütərcim nə etməlidir? Təcrübəli mütərcim bu cür hallarla tez-tez rastlaşdığından *dörd əvəzinə bir neçə* ifadəsini işlədir, onda natiqin nəyi demədiyi (dinləyiciləri maraqlandırmır).

Natiq Öz çıxışının ortasında bir lətifə (*ijoke*) danışır. Məlumdur ki, lətifələr yarandıqları dildə daha effektiv olur. Bunların əksəriyyəti sözyununa əsaslandığından (məsələn, *she looks down, and looks up, and does not know where to look, but looks all the prettier; mən deyirəm kəmədən həmə, sən deyirsən dəmədən dəmə*) tərcümə zamanı təsirini itirir, çox vaxt bu cür lətifələr, ümumiyyətlə, tərcümə olunmur. Bəzən bir dilin oxucusu üçün gülməli olan lətifə ayıl birisi üçün gülməli olmur. Belə halda mütərcim lətifə haqqında heç nə demir. Ancaq lətifə gülməli isə, hamı gülürsə, onda mütərcimin şərhinə ehtiyac yoxdur. Yaxud mütərcim lətifəni tərcümə edərkən belə qənaətə gəlir ki, o, kiminsə xətrinə dəyə bilər, onda tərcümədə müəyyən izah verir və deyir: *o qədər də ciddi qəbul etməyin, yaxud zarafat edirəm*. Lətifə tərcümə edilənsə, mütərcim bunu edir, dinləyicilərin reaksiyasına nail olmağa, natiq ilə artıq məsafəyə yol verməməyə çalışır, çünki dinləyicinin reaksiyası dərhal bilinməlidir.

Lətifə tərcümə olunmazsa (məsələn, sözyunundakı kimi), onda mütərcim özündən ona oxşar bir şey uydurur ki, yumora nail olsun. Əgər bu da mümkün deyilsə, onda mütərcim natiqin

bir tərcümə olunmaz lətifə söyləyicilərin nəzərinə çatdırır və vaxt varsa həmin lətifənin məzmununu izah edir.

Bədii ədəbiyyata *eyhamlara {allusions}*, (məsələn, *Şekspir demişkən* (Şekspirdən müəyyən kəlama eyham vurulur[^], *İncildə*, *Qurani-Kərimdə deyildiyi kimi* (müəyyən bir fikrə toxunulur)) *həmçinin tarixə eyhamlar* (məsələn, Birinci Pyotr demişkən...) gəldikdə isə mütərcim həmin eyhamların arxasında nə durduğunu, konkret nəyə eyham vurulduğunu, adı çəkilən mənbələrdə həmin eyhamlara məxsus yerlərdə konkret olaraq nə deyildiyini bilmədiyi hallarda onları tərcümə etməkdən yayınmalıdır. Ancaq belə bir qənaətə gəldikdə ki, həmin eyhamları xatırlatmasa tərcümə qənaətbəxş deyil, həmin fikirlərin izahını *{parafrazım}* verməlidir.

Bədii ədəbiyyata, tarixi hadisə və faktlara eyhamlara ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki elə hallar olur ki, bir dildə danışan nətiq aynı bir dildəki ədəbi mənbəyə (məsələn, *ingilis dilində danışan nətiq alman dilindəki bir ədəbi mənbəyə*) eyham vurur. Həmin konfransda iştirak edən alman nümayəndəsi həmin mənbə ilə tanış olduğundan istəyir ki, ingilis onu olduğu kimi təqdim etsin. Ancaq bu mümkün deyil, çünki həmin sitat artıq bir dəfə tərcümə edildiyindən, sonradan ikinci dildən tərcümə olunur, ona görə də effekti itir.

Sinxron tərcümədə çətinlik törədən kateqoriyalardan biri də atalar sözü, zərb məsəl və metaforalardır, ona görə ki, onlarda millilik daha çoxdur. Əvvəla mütərcim tərcümə etdiyi dillərin atalar sözü və zərb məsəllərini, onların tərcümə yollarını o dərəcədə bilməlidir ki, nətiqin dilindən çıxan kimi onun qarşılığını hədəf dildə səsləndirə bilsin.

Atalar sözü, zərb məsəllər və metaforaların tərcüməsi zamanı onların adını çəkmədən, izahat vermədən münasib bir şəkildə tərcümədə səsləndirmək lazımdır.

Digər bir cəhət də ondan ibarətdir ki, mütərcim özü metafora və frazeologiya yaratmaqdan vaz keçməlidir, çünki bu variantlar arasında kəskin fərqlər yaranır. Məsələn, nətiq deyir:

Hazırki təklif tarazlaşdırılmamışdır, o, əslində dörd sahənin hamısını əhatə etməli olduğu halda ancaq üçünü əhatə edir. Tərcüməçi isə özündən bir obraz uyduraraq bu qeyri-tarazlığı dördüncü ayağı olmayan stola bənzədir və belə tərcümə edir: Hazırki təklif tarazlaşdırılmayıb, bu dörd ayaqlı bir stola bənzəyir, ancaq ayaqlardan biri yoxdur, ona görə də dörd təklifdən ancaq üçü əhatə olunub. Bu bənzətmə ikinci natiqin xoşuna gəlir, öz çıxışında bundan istifadə edərək deyir: *Əvvəlki natiq bu təklifi dörd ayağından biri çatmayan stola bənzətdi.* Bunu eşidən birinci natiq isə çaşbaş qalır, axı, o belə söz deməyib.

Əgər tərcümə eyni zamanda bir neçə dilə olunursa, onda daha xoşagəlməz vəziyyət və variantlar yaranır. Bundan yaxa qurtarmaq üçün mütərcimin zəngin lüğət ehtiyatı, ifadələri olmalıdır ki, neytral variantlara daha çox müraciət etmiş olsun.

Dildə elə ifadələr, sözlər var ki, onlar hər bir münasibət üçün yararır. Məsələn, hardasa kiminsə haqqında biri deyir: *Filankəs yaxşı adam idi. Allah rəhmət eləsin.* Onu dinləyən müsahibini təsdiqləyir: *Amin.* Yaxud əksinə: *Çox pis adam idi, Allah lənət eləsin.* Cavabında: *Amin.* Şifahi tərcümədə də belə məqam və vəziyyətlər var, ona görə mütərcimin baqajında kifayət qədər bu cür hazır ifadələr (pat phrases) olmalıdır. Çünki konfransdakı nümayəndələr nəilsə razılaşırsın, nəilsə razılaşmırsın, nəyisə dəstəkləyirsın, nəyəsə etiraz edirsın, nəyinsə aydınlaşdırılmağa ehtiyacı var, nəsə mübahisə doğura bilərsın və s. Əgər mütərcim müəyyən bir sənədin müzakirəsi ilə bağlı tərcümədə iştirak edirsə, burada *əlavə etmək, çıxarmaq, abzas, yarımabzas {add, delete, paragraph, sub-paragraph}* və digər bu kimi hazır ifadələri bilməlidir. Yaxud hüquqi sənədlərdən söhbət gedirsə, mütərcim bu sahəyə aid hazır ifadələri mənimsəməlidir.

Natiq öz fikrini təkcə sözlə yox, həm də nitqin intonasiyası, bəzi sözləri vurğulamaq, müəyyən yerlərdə fasilə verməklə ifadə edir. Ardıcıl tərcümədə bunlar o qədər də çətinlik törətmir, çünki natiq mütərcimin yanında, onun üzünün ifadəsini,

uzaqda, səs keçirməyən köşkdə, zalda baş verənlərdən xəbərsiz oturub qulağına çatanı avtomat kimi tərcümə edib ötürür. Qorxur ki, ara verən kimi ona qarşı bir inamsızlıq yaranacaq. Çünki mütərcimin səsi kəsilən kimi zalda kimsə qulaqcığa əlini vurub göstərir: *işləmir*. Tərcüməçi belə şeyə reaksiya verməməlidir.

Mütərcim qorxu hissi altında özünü həddindən artıq sakit və soyuqqanlı apardıqda da çox vaxt tərcümə yorucu olur. Mütərcimin vurğudan çox istifadə etməsi yenə anlaşılmazlığa yol verir. Mətn maraqsız olduqda vurğudan istifadə etməklə mütərcim dinləyiciləri natiqin fikrinə doğru yönəldir.

Sinxronistin üzləşdiyi daha bir problem də var. Bu da ondan ibarətdir ki, o, həmişə gözləmə mövqeyində olur, cümlənin nə vaxt və necə qurtaracağını bilmədiyindən səsinin tonu heç vaxt enmir. Bu da cümlənin tamamlanmadığı, davam edəcəyi qənaətini yaradır. Ona görə də mütərcim yüksələn intonasiyadan çox istifadə etməməli, natiqin sözünə fikir verərək çalışmalıdır ki, cümlələri üst-üstə düşsün.

Sinxron tərcümədə çətinlik yaradanlardan biri də rəqəmlərdir. Qanışıq salmamaq üçün on yaxşı yol onlan kağıza qeyd etmək, sonra səsləndirməkdir.

Bəzən elə hallar olur ki, tərcüməçi ana dilindən xarici dilə tərcümə (*retour*) edir. Bu zaman tərcüməçi vəzifəsinin öhdəsindən gəlmək üçün həmin dilin qrammatikasını və digər incəliklərini dərinlən bilməlidir.

Xarici dildən ana dilinə tərcümə etdikdə əsas məsələ fikri anlamaqdır, bundan sonra tərcümə asandır, çünki tərcüməçi ana dilinin bütün incəliklərini bilir və mənə çalarlanm duyur. Ana dilindən tərcümə etdikdə isə əsas məsələ fikri xarici dildə ifadə etməkdir.

Bunun üçün mütərcim bir neçə məqamı yaddan çıxarmamalıdır. Birincisi, ana dilində elə üslubi və mənə çalarlan var ki, onlan xarici dildə ifadə etmək mümkün deyil. Tərcüməçinin vəzifəsi iki tərəf arasında ünsiyyəti təşkil etməkdir. O, diqqətini

anladığı fikirləri digər dildə danışanlara ötürmək üzərində cəmləməlidir, özünü müxtəlif çətinliklərin tələsinə salıb tam adekvat tərcüməyə nail olmağa çalışmamalıdır. Onsuz da tərcümə prosesində itki qaçılmazdır.

Təsəvvür edək ki, kimsə ingilis dilində danışan natiqi tərcümə edir. Natiq deyir: *It is rather a wry irony of fate that the country which gave the world the General Theory of Employment, Interest and Money should now be held up by the monetarist groupies of the Chicago School as a model for neo-liberal practice,*

Bu cümlə tipik ingilis frazası ilə başlayır ki, bu da onun tərcüməsini çətinləşdirir. Wry (ironic) sözünün də çətinliyini bura daxil etmək lazımdır. Mütərcim bütün incəlikləri tərcümə etməkdən əl çəkib belə bir hərfi tərcümə ilə başlayır: *It is an irony of history...* Sonra yəqin ki, ana dilində *the General Theory-mn* dəqiq adını bilmir, ona görə də istəmir ki, həmin adı səhv səsləndirsin və davam edir: *the country which gave the world Keynes* (həmin nəzəriyyənin müəllifi olan ingilis iqtisadçısı). Bu qısa cümlə natiqin fikrini yaxşı çatdırır. *Groupies* sözünün konnotasiyalarını vermək çətindir, çünki bu jarqondur və ola bilsin ki, tərcümə dilində oxşan yoxdur. Buna görə də mütərcim onun əvəzinə *fans, supporters, partisans* və s. sözlərdən deməklə kifayətlənir (Webster: -« *giri fan of rock groups or other popular personalities, who follows them about, often in the hope of achieving sexual intimacy*){43}. Beləliklə də, orijinaldakı çalar itir. Bu hal təəssüf doğursa da, mütərcim ünsiyyət yaratmağa nail olur.

ikincisi, ana dilindən tərcümə edən mütərcim öz üslubuna fikir verməlidir, imkanlandıqan kənara çıxmamalıdır. Əgər mütərcim özünə inanırsa və vəziyyətə nəzarət edə bilirsə, onda o, bu sahədəki ustalığından səmərəli istifadə edə bilər. Ancaq mütərcim həddini aşmamalıdır, xüsusilə söz mənalının üslubi çalanna fikir verməlidir. Çünki səfir diplomat kimi, alim mütəxəssis kimi, siyasətçi daha ümumi terminlər işlətməklə danışır.

Bu tələblər təkcə ana dilindən tərcüməyə deyil, bütün tərcümə növlərinə aiddir. Ana dilindən tərcümədə mütərcim nə həddindən artıq təmtəraqlı, nə də həddindən artıq sadə ifadə tərzinə, danışıq dilinə meyilli olmalıdır.

Düzgün üslubi registri (*register-ö variety of social language at one period, characterized by a particular degree of formality, emotional tone, difficulty, dialect and social class; occasionally by other factors such as age and sex*)⁽¹⁾ necə seçmək barədə mütərcimə məsləhət vermək çətindir. Bununla belə, mütərcim bilməlidir ki, o harda və nəyi tərcümə edəcək, çünki işçi dillərin üslubi registrləri arasında fərqlər var.

Mütərcim mürəkkəb qrammatik formalar işlətməkdən yayınmaqla öz işini yüngülləşdirə bilər. Xarici dil tərcümə etməyin çətinlikləri ana dilinə tərcümə etməkdən çoxdur. Buna görə də itki baş verir. İtkini azaltmaq üçün şifahi tərcümədə istifadə olunan bütün üsullardan, xüsusilə salami üsulundan istifadə olunmalıdır. Salami cümlələri qısaltmağa, sadələşdirməyə, qrammatik səhvlərin qarşısını almağa imkan verir.

Çoxdilli beynəlxalq forumlarda bəzən bütün nümayəndələr öz dillərinə və öz dillərindən tərcümə ilə təmin edilmir. Belə halda işçi dillər siyahısı hazırlanır. Ancaq bu dillərə və bu dillərdən tərcümə edilir. Məsələn, BMT-də səkkiz işçi dil var, amma bu təşkilat üzvlərinin sayı qat-qat çoxdur. Belə hallarda kiminsə nitqi işçi dillərdən birinə, sonra isə həmin tərcümədən (relay) digər dillərə tərcümə olunur. Bu zaman birinci tərcümə sonrakı tərcümə üçün məxəz mətn rolunu oynayır. Bu mətn tam aydın, məzmunu anlaşılıq və danışıq üslubunda olmalıdır ki, asanlıqla başa düşülsün. Aydınlıq təkcə məzmunu yox, formanı da əhatə etməlidir. Forma dedikdə qrammatik forma nəzərdə tutulur. Düzgün qrammatika və aydın tələffüz təmin edilməlidir ki, sonrakı tərcüməçi hətta hecalan bir-birindən ayıra bilsin.

Tərcümə zaman baxımından öz orijinalından çox da geri qalmamalıdır. Əks təqdirdə son tərcümə variantı ilə birinci mə

xəz mətn arasında zaman boşluğu əmələ gəlir. Buna görə də mütərcim nətiqdən, sonra isə birinci tərcüməçidən geridə qalması minimuma endirməlidir.

Tərcümədən tərcümə edərkən mütərcim öz həmkarlarının psixologiyasını da yaddan çıxarmamalıdır. Ona görə də *təşəkkür edirəm, cənab sədr!* deyib sanki həmkarlarına xəbərdarlıq edir ki, tərcüməyə başlasınlar. Bundan sonra sakit, mülayim tərzdə tərcümə edir. Bu da ondan məxəz mətn kimi istifadə edən həmkarlarında bir inam yaradır.

Məxəz mətn rolunu oynayan mütərcim yaddan çıxarmamalıdır ki, ona qulaq asan və tərcümə edən həmkar hədəf dili, xüsusilə idiomatika və kultral terminləri yaxşı bilməyə bilər. Buna görə də *relay* özü nə həddindən artıq sadə, nə də həddindən artıq təmtəraqlı bir üslub seçməlidir; dili nə həddindən artıq idiomatik, nə də idiomatikasız olmalıdır. Məsələn, ingilis mütərcim fransız dilindən bir cümləni ingilis dilinə belə tərcümə edir: *If we add a further demand, not only will our whole negotiating position will be thrown out by of kilter, but we risk being hoist with our own petard* {hitler danışıq dilinə məxsus sözdür, əsasən *out of hitler* kimi işlənir, *petard-partladıcı qurğu, hoist with one's own petard-öz icad etdiyi silahla özünü öldürmək*: cümlə bütövlükdə.- *Daha bir tələb irəli sürsək, onda danışıqlardakı mövqeyimizi nəinki korlaya bilərik, hətta öz icad etdiyimiz silahla özümüzü məhv edərik*).

Yadda saxlamaq lazımdır ki, zaldakı nümayəndələrin əksəriyyətinin ana dili oradakı tərcümənin dili deyil, ona görə də o, ayrı-ayrı dillərin daşıyıcılarına müxtəlif təsir bağışlayacaq. Mütərcim bunu bildiyindən öz üslubunu həmin dinləyicilərin anlam və səviyyəsinə uyğunlaşdırmalıdır.

Rileydə işləyən mütərcim tərcümə dilinin dəyişdiyini həmkarlarına bildirməlidir. Bu da şübhəsiz nətiqin dəyişməsi ilə bağlıdır. Bunu bildirmək üçün mütərcim nətiqin hansı dövlətin nümayəndəsi olduğunu mikrofonda səsləndirir, sonra isə tərcüməyə başlayır.

Ola bilər natiq nitqinin müəyyən hissəsində dili dəyişsin. Tutaq ki, sənəd ancaq fransız dilində mövcuddur. Rusiya nümayəndəsi müəyyən şeyləri öz dilində izah edir, fransız mütərcim rus dilini bildiyindən bunu tərcümə edir, lakin italyan mütərcim bunu edə bilmir. Bu zaman italyan fransız dilindən tərcüməni riley kimi götürür.

Sinxron tərcüməçi yaxşı nəticə əldə etmək üçün orijinalın formasını, hərfi məzmununu dəyişməyə belə hazır olmalı, tərcüməsini təkcə natiqə yox, zaldakıların hamısına və konfransın ümumi kontekstinə uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır.

Maşın tərcüməsi

Adi ədəbiyyatda *maşın tərcüməsi*, *maşının köməyi ilə tərcümə*, *kompyuter tərcüməsi*, *kompyuterin köməyi* ilə tərcümə, hətta *dil mühəndisliyi* kimi terminlər işlənmişdir.

Maşın tərcüməsi fikri XVII əsrdə meydana gələn universal dil ideyası ilə bağlıdır. Tərcümə maşını üçün ilk dəfə 1933-cü ildə rus Petr Smimov Troyanski və erməni mənşəli fransız Georges Artsrouni patent almışlar, lakin onlann bu ixtirasına çox etinasız münasibət göstərilmişdir.

Sonralar bu işlə Warren Weaver ciddi məşğul olmuşdur, ikinci dünya müharibəsi dövründə elektron kompyuter icad edildi. Bundan İngiltərədə şifrələri açmaq, ABŞ-da isə atəşi düzgün istiqamətləndirmək üçün istifadə olunurdu.

1951-ci ildən ABŞ hökuməti maşın tərcüməsi sahəsində tədqiqatları maliyyələşdirməyə başladı. Bu sahədə ilk tədqiqatçı Yehoshua Barhillel oldu. 1952-ci ildə maşın tərcüməsinə həsr olunmuş ilk konfrans çağırıldı. İlk tərcümə maşını 1954-cü ildə nümayiş etdirildi. Bundan sonra bu sahədəki tədqiqatlar gah sürətlənmiş, gah da zəifləmişdir.

Hazırda Koreya, Yaponiya, ABŞ, Rusiya, Kanada və Avropada tədqiqatlar aparılır. Nəticələr hələ qənaətbəxş deyil. Otta- va universitetindəki tədqiqatlardan məlum olur ki, kompyuter vasitəsilə ancaq hava haqqında məlumatları ingilis dilindən fransız dilinə tərcümə etmək mümkündür. Burda da

killərin, mənfi və müsbət işarələrinin rolu olmuşdur. Məlumdur ki, kompyuter işarələrin tanınması prinsipi əsasında seçmə aparır.

Maşın tərcüməsinin tam müvəffəqiyyət qazana bilməməsinin səbəbləri təxminən aşağıdakılardır:

■ Kompyuter kök sözü seçir, şəkilçiləri quraşdırma bilmir. Məsələn, *gəlirəm* cümləsi bir sözdən ibarətdir. Bu bir sözdə həm şəxs, həm zaman, həm mübtəda, həm də xəbər var. İngilis dilində tərcümə edilsə, maşın onu ya *I am coming*, ya da *come* kimi tərcümə etməlidir. Hansının düzgün olması kontekstdən asılıdır. Maşın isə kontekstə girə bilmir,

■ Maşın sözdəki praqmatik mənanı duya bilmir, məsələn: ingilis dilində *to die* felini götürək. Oxford Dictionary of Synonyms and Antonyms (25) bu fel üçün aşağıdakı sinonimləri verir: *L to bite the dust, to breathe one's last, to cease to exist, to come to the end, to decease, to depart, to expire, to fall, to give up the ghost, to kick the bucket, to lay down one's life, to pass away, to peg out, to perish, to pop off, to snuff it, to starve. 2. to decline, to decrease, to die away, to disappear, to droop, to dwindle, to ebb, to end, to fade, to fail, to fizzle out, to go out, to languish, to lessen, to peter out, to stop, to subside, to vanish, to wane, to weaken, to wilt, to wither.*

Məlumdur ki, kompyuter bu sözlərdəki məna fərqi duymur. Ona görə də *ölmək* feli üçün onlardan hər birini seçə bilər. Bu da sözün işləndiyi kontekstə görə məqbul sayılmaz.

■ Sözlərdəki çoxmənalılıq və məcaziliyi də kompyuter duymur.

■ Frazoloji birləşmədə onun komponentlərinin öz lüğəti mənadı işlənməməsi, hamısının birlikdə müəyyən məna kəsb etməsi də bu işə mane olur.

Kompyuterlə tərcümə elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsində müəyyən uğur qazana bilər, çünki mətn əsasən monoseman- tik terminlərdən ibarətdir. Burada da mütəxəssis redaktəsinə ciddi ehtiyac var.

Dilin funksiyaları, mətn kateqoriyaları və növləri

Nəzəriyyəçilərin əksəriyyəti belə bir fikirdədirlər ki, bütün tərcümələr dil nəzəriyyəsinə, dil nəzəriyyəsi də tərcümə nəzəriyyəsinə əsaslanır. Tərcümə tətbiqi dilçilik sahəsidir. Dilin üç əsas funksiyası var; ekspressiv, informativ və vokativ.

Ekspressiv funksiyanın əsasını danışanın, yazanın və nitq müəllifinin təxəyyülü (mind) təşkil edir. Alacağı cavabdan asılı olmadan o, dildən öz hisslərinin ifadəsi üçün istifadə edir. Ekspressiv mətn növləri aşağıdakılardır:

1. *Ciddi bədii ədəbiyyat (serious imaginative literature)*. Bura lirik şeir, hekayə, roman və dram əsərləri daxildir. Bunlardan lirik şeirlər insan hisslərinin ən bariz ifadəçisidir. Dram əsərləri daha böyük auditoriyaya ünvanlanıb, onlardakı millilik tərcümədə çətinliklər yaradır.

2. *Nüfuzlu bəyanatlar (authoritative statements)*. Bu cür mətnlərin nüfuzu və etibarlılığı onların müəlliflərinin statusu ilə bağlıdır. Bu mətnlər öz müəlliflərinin möhürünü daşıyır, onlar konnotativ yox, denotativ səciyyəlidir. Bu mətnlərə partiya rəhbərləri, nazirlər və şairələrin siyasi nitqləri, sənədləri, nizamnamələr, hüquqi sənədlər, tanınmış müəlliflərin elmi, fəlsəfi əsərləri, akademik yazılar daxildir.

3. *Tərcümei-hal, esse, şəxsi məktublar (autobiography, essays, personal correspondence)* ekspressiv səciyyə kəsb edir, bunlar şəxsi hisslərin təzahürüdür. Oxucularla bu mətn sahibləri müxtəlif zəminə (*background*) malikdirlər.

Tərcüməçi gərək bu mətnlərdəki fərdi komponentləri: qeyri-adi ifadələri, orijinal metafora, tərcüməolunmaz sözləri, xüsusilə keyfiyyət bildirən sifətləri, qeyri-adi sintaksis, neoloqizmlər, qəribə sözləri (arxaizm, dialekt, qəribə texniki termin) ayırd edə bilsin. Şəxsi komponentlər idiolekt, şəxsi dialekt də adlanır, onlar adi dilə qarşı qoyula bilər. Bu şəxsi komponentlər mətnin ekspressiv elementlərini təşkil edir. Onları tərcümədə tamamilə neytrallaşdırmaq məsləhət görülür.

informativ (informative) funksiyam zahiri (*external*) situasiya, müəyyən bir mövzunun faktları, dildənkənər gerçəklik, o cümlədən başqaları tərəfindən söylənilən ideya, yaxud nəzəriyyələr təşkil edir. İnformativ mətnin standart forması var; dərslik, texniki hesabat, dövrü mətbuatda məqalə, elmi əsər, tezis, iclas protokolu və s.

Bu cür mətnlər müasir, qeyri-regional, qeyri-sinfi, qeyri-idiolektal üslubda olur. Onların xarakter əlamətləri aşağıdakılardır: 1. formal, qeyri-emosiv, elmi əsərlərə məxsus texniki üslub, xüsusi terminologiya, jarqon, məxsusi leksika, şəxssiz cümlələr, məchul növ, təşbehsiz dil; 2. neytral üslub, xüsusi terminlər, birinci şəxsin cəmi, indiki zaman, konseptual metaforalar; 3. publistik və incəsənətə dair əsərlərə məxsus qeyri-formal, ilıq üslub, sadə qrammatik struktur, populyar və sadə leksika; 4. populyar jurnalistikaya xas olan tanış, aydın, qeyri-texniki üslub, təəccüb doğuran metaforalar, qısa cümlələr.

Vokativ funksiyanın əsasını oxucu, mətnin ünvanlandığı auditoriya təşkil edir. Vokativ oxucunu hərəkət etmək, düşünmək, hiss etmək, müəllifin istədiyi istiqamətdə reaksiya verməyə sövq edir. Dilin bu funksiyasına konativ (*conative-iradi*), instrumental, operativ, praqmatik funksiya da deyilir. Hazırda vokativ mətnlər bir oxucuya deyil, oxucu auditoriyasına ünvanlanır. Vokativ mətnlərə müxtəlif təlimatlar, reklam, təşviqat materialları, oxucunu inandırmağa yönəlmiş yazılar (publisistika), populyar bədii ədəbiyyat daxildir. Sonuncunun məqsədi əyləndirmək, kitab satışını stimullaşdırmaqdır.

Bütün vokativ mətnlərdə birinci amil yazıçı və oxucu auditoriyası arasındakı əlaqədir. Bu da müxtəlif vasitələrlə - müraciət formaları, bərabərlik ifadə edən sözlər, əmr, xahiş, inandırma və s. ilə həyata keçirilir.

İkinci amilə görə vokativ mətnlər oxucu üçün anlaşılıq bir dildə yazılmalıdır. Tərcümə etməmişdən qabaq məxəz mətnin linqvistik və kultral səviyyəsi nəzərdən keçirilməli və həmin

Tam ekspressiv, informativ, yaxud vokativ mətn yoxdur. Hər bir mətndə bu üç funksiyanın hər üçü var, lakin biri digərindən daha güclüdür. Bununla belə, vokativ və informativ mətnlərdə ekspressivlik çox azdır. Ancaq ekspressiv mətndə də informativlik mövcuddur.

Estetik (aesthetic) funksiya o deməkdir ki, dil öz səslənməsi, forması, mənası və təşbehləri ilə insan hissələrinə xoş təsir göstərir. Cümlədəki ritm, tarazlıq, təzadlar, budaq cümlələr və sözlərin də bu prosesdə öz payı var. Onomatopiya, assonans, alliterasiya, qafiyə uşaq şerində mühüm rol oynayır. Müvafiq dil vahidini tərcümə etmədən bir çox hallarda səs effektini tərcümədə vermək mümkün deyil, səs effektini adətən kompensasiya etmək mümkündür. Ekspressiv mətnləri, xüsusilə poeziyanı tərcümə edərkən tez-tez ekspressiv və estetik (həqiqət və gözəllik; . aksiyalar arasında bir ziddiyyət yaranır. Bunlar iki əks qütblərdir - hərfi tərcümə və sərbəst tərcümə.

Hərəkət felləri hərəkətin tərzini təsvir etdiyi üçün onlarda səs effekti yüksəkdir, məsələn: *race, rush, scatter, mumble, gasp, grunt* və s. Bunları tərcümə etmək çətin deyil, lakin onların ifadə etdiyi səs effektinin adekvatını eyni fellərin qarşılığı ilə yaratmaq çətinidir.

Mənasız (*nonsense*) poeziyada şer mənə üzərində yox, səs effekti üzərində qurulur, məsələn: *a ferret nibbling carrot in a garret - safsar (xəzli heyvan) çardaqda yerkökü yeyir; a weasel perched on an easel within a patch of teasel - dələ (gəlinçik) çobandarağı bitmiş əl boyda bir yerdə molbert üzərində oturmuşdu*. Uşaq şerində və XIX əsrin sonlarında yaranmış *sənət-sənət-üçün ədəbiyyatında (art-for-art)* səs effekti həqiqəti üstələyir. Digər ekspressiv mətnlərdə ekspressivlik estetik funksiyanı üstələyir. Belə mətnlərin tərcüməsində əgər kakofoniya (*cacophony-ahəngsizlik, səsin qulağa xoş gəlməməsi*) yaranırsa, onda mətnin məqsədi əhəmiyyətini itirir.

Metafora ekspressiv və estetik funksiyalar arasında bir əlaqədir. Obrazlar vasitəsilə (obrazlar insanın beş hiss üzvündən

dördü ilə dilin yeganə əlaqə vasitəsidir) qoxu, dad, toxunma, görmə, səs rəmzləri yaratmaqla metafora ekstralingvistik gerçəkliklə təxəyyül aləmini bir-birinə bağlayır. Ekspressiv və estetik komponent kimi orijinal metafora tərcümədə olduğu kimi saxlanmalıdır.

Ekspressiv, informativ, vokativ və estetik funksiyalar əvvəldən axıradək mətndə iştirak etdiyi halda, fatik və metalingvis- tik funksiyalar mətnin ancaq müəyyən hissəsində işlənir.

Fatik (phatic) funksiya informasiya ötürmək üçün işlənmiş, reseptorla xoş münasibət yaratmaq məqsədi güdür. Bu funksiya özünü təkcə danışanın səsinin tonunda yox. *Necəsiniz?, Bilirsiniz, Yaxşısınız mı?, Sizə yaxşı istirahət arzulayıram! Nuş olsun! Sabaha qədər! Bayramı yaxşımı keçirdiniz?. Nə pis havadır. İsti deyilmi?* kimi ayn-ayrı cümlələrdə özünü bürüzə verir.

Yazılı nitqdə fatik ifadələrdən oxucunun rəğbətini, etibarını qazanmaq üçün istifadə olunur. *Əlləttə, şübhəsiz, təbii ki, toxunmaq yerinə düşər, məlumdur ki,* və s. belələrindəndir. Şübhəsiz belələrini tərcümə etmək çətinlik doğurmur.

Dilin *metalingual (metalingual)* funksiyası dilin öz-özünü izah etmək, adlandırmaq, öz xüsusiyyətlərini tənqid etmək qabiliyyətini göstərir. Bu qabiliyyət universal keyfiyyət kəsb edib, bütün dillərə xas olduqda tərcümədə problem yaranmır. Məsələn, bütün dillərdə cümlə, qrammatika, fel və s. var. Bu universallıqdır. Ancaq elə ola bilər ki, belə dil universalilən mövcud olmasın. Bu keyfiyyət şifahi, yəni başqa dillərlə əlaqəsi olmayan dillərə xasdır. Bununla belə, bu xüsusiyyətlər ancaq bir dilə məxsus (məsələn, *supine {supin}* - ingilis dilində məs- dərin həmişə *to* ilə işlənməsi), *ablative {ablativ}* - təsirlik hal), *illative* (a word or phrase as *therefore, as a consequence* intro- ducing an inference), *optative {optativ-Mm}* arzu şəkli) və s.), onda onlar müxtəlif kontekstual amillərə müvafiq olaraq tərcümə edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, *strictly speaking (ciddi desək), in the true (full) sense of the word (sözün əsl (tam) mənasında), literally (hər fən), so-called (так называемый), so to say (speak) - (belə deyək ki,)* və s. kimi metalingual sözlərin işləndiyi məxəz dilin ifadələrinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki ola bilər məxəz dildə onlardan sonra gələn sözlər hədəf dildə eyni mənada işlənməsin. Məsələn, *For the last two years I literally coined money* cümləsinin Azərbaycan dilinə kontekstdən asılı olaraq *Son iki ildə sözün əsl O'^^Φ) mənasında pul kəsirdim* kimi tərcümə etmək olar.

Bu göstərilən dil funksiyalarını Bühler və Yakobson təqdim etmişdir. Mətnləri üç iri qrupa da bölmək olar: bədii, institusional və elmi. Sonuncu bütün elm sahələrini əhatə edir, ancaq sosial elmlər sahəsinə gəldikdə bu iki mətn növü elmi və institusional mətnlərə birləşməyə, qovuşmağa meyillidir. Bədii mətnlər qalan mətnlərdən bununla fərqlənir ki, onda əql və təxəyyüllə bağlı konnotasiya fatik denotasiyadan daha çoxdur.

Tərcümə metodları

Mətnin növü və tərcümənin məqsədindən asılı olaraq müxtəlif tərcümə metodlarından (üsullarından) istifadə olunur.

Ən qədim tərcümə üsulu *sözbəsöz (word-for-word)* tərcümə üsuludur. Buna sətirarası (sətiraltı) tərcümə də deyilir. Məxəz dildəki sözə hədəf dildə uyğun gələn söz məxəz dildəki sözün altında yazılır. Məxəz dilin söz sırası olduğu kimi saxlanılır, sözlər özlərinin ən ümumi mənalanda, kontekstə uyğunlaşdırılmadan tərcümə edilir. Milli çalarlı (*cultral*) sözlər hərfi tərcümə edilir. Bu üsulun əsas məqsədi ya məxəz dilin mexanizmini anlamaq, ya da çətin mətni tərcümə etməzdən qabaq onu aydınlaşdırmaqdır.

Hər fi (literal) tərcümə Msw/wndan istifadə etdikdə məxəz dilin quruluşu hədəf dildəki uyğun quruluşa transformasiya olunur. Burada da məxəz dildəki sözlər kontekstə uyğunlaşdırılmadan, hərfi mənada hədəf dilə çevrilir.

Orijinala sadıq (faithful) tərcümə «sw/wndan istifadə etdikdə mütərcim hədəf dilin qrammatik strukturu çərçivəsində məxəz dildəki sözün dəqiq kontekstual mənasını verməyə cəhd edir. Milli çalarlı (*cultral*) sözlər transformasiya edilir, məxəz dilin qrammatik və leksikasmdakı anormallığın (məxəz dilin normalanndan kənara çıxılması) dərəcəsi saxlanılır. Məxəz dildə yazıçının niyyəti və mətnin dərkinə tam sadıq qalmağa səy göstərilir.

Semantik (semantic) tərcümə üsulu orijinala sadıq tərcümə üsulundan fərqlənir, mətnin estetik dəyərində (gözəlliyi və təbii səslənməsinə) daha çox fikir verilir. Bu üsuldan istifadə etdikdə məxəz dildəki sözün mənasının transformasiyasında müəyyən güzəşt mümkündür, ancaq sözoynunu, assonans, təkrar və s. üslubi priyomların məxəz və hədəf mətnində uyğunsuzluğuna yol verilmir. Çox da mühüm olmayan kultral sözlər ancaq kultral terminlərlə yox, kultral cəhətdən neytral terminlərlə də tərcümə edilə bilər. Oxucu üçün kiçik güzəştlər də mümkündür. Orijinala sadıq tərcümə (OST) ilə semantik tərcümə arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, OST müəllif yönümlü və doqmatikdir. Semantik tərcümə isə daha çevikdir.

Kommunikativ (communicative) tərcümə orijinalın dəqiq kontekstual mənasını elə bir şəkildə çevirməyə cəhd edir ki, orijinalın həm məzmununu, həm də dili oxucu tərəfindən asanlıqla qəbul edilsin və başa düşülsün. Bu tərcümə üsuluna oxucu yönümlü (*reader-oriented, reader-centered*) tərcümə də deyilir. Burada məqsəd tərcümənin oxucu tərəfindən daha asan qəbulu və başa düşülməsidir.

Adaptasiya (adaptation) tərcümənin ən sərbəst formasıdır. Bu tərcümə üsulundan daha çox pyes (komediya) və poeziyanın tərcüməsində istifadə edilir. Adaptasiyada adətən məxəz mətndəki mövzu, surətlər, süjet saxlanılır, məxəz mədəniyyət hədəf dildəki mədəniyyət ilə əvəzlənir, mətn sanki yenidən yazılır. Belə bir yanlış təcrübə var ki, müəyyən bir dram əsəri, yaxud şer əvvəlcə hərfi tərcümə edilir, sonra isə dramaturq, ya

xud şair tərəfindən yenidən yazılır. Bu cür tərcümələr həmişə uğursuz olmuşdur, ancaq əsl adaptasiya həmişə uğurla nəticələnmişdir.

Sərbəst (free) tərcümə üsulundan istifadə etdikdə müəllifin ifadə tərzini dəyişir, orijinalın məzmununu transformasiya olunur. Tərcüməni oxuyan şəxs onun formasından narazı qalır, çünki tərcümə orijinaldan həcmcə həmişə böyük olur. Adi bir nümunə: bu sətirlərin müəllifi vaxtilə S.Rüstəmxanlınm “Ömür kitabı” əsərini ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Orijinalın həcmi 20 çap vərəqi, tərcümənininki isə 23 çap vərəqidir. Buna səbəb ingilis mədəniyyətində olmayan bir sıra məfhumların mətdaxili və mətnxarici izahının verilməsidir. Bu cür tərcüməyə *dildaxili (intralingual)* tərcümə də deyilir. Bu tərcümə əksər hallarda çoxsözlü, iddialı və pitenziyozdur. Bəzən buna heç tərcümə də demək olmaz.

Idiomatik (idiomatic) tərcümə üsulu ilə olan tərcümədə orijinaldakı mesaj transformasiya edilir, məxəz mətdə olmayan idiom və kolokvializmlər işlətməklə orijinalın mənası təhrif olunur.

Servis (service) tərcümə üsulundan adi danışmaq dilindən müəyyən məqsədlə digər dilə tərcümə üçün istifadə edilir. Bu üsul geniş yayılmamışdır, lakin əksər ölkələrdə ondan istifadə olunur. Məsələn, turist axını çox olan ölkələrdə qonaqlar çox vaxt mehmanxana və digər yerlərdə çalışan və xarici dili bilən insanların xidmətindən istifadə edirlər. Xidməti tərcümə ilə servis tərcüməsini qanşdırmaq lazım deyil. Xidməti tərcümənin məqsədi müştərinin sifarişini əsasında müəyyən bir əsəri tam, yaxud onun bir hissəsini tərcümə etmək, xülasəsini çıxarmaqdır. Bu sətirlərin müəllifi ölkə prezidenti üçün C. Henrinin “Baku: An Eventful History”, M. Əsədbəyin “Oil and Blood in the Orient”, T. Field-in “Privatization of the Oil Industry and the Public Choice”, F. Hooper-in “Management of the Finances of Transnational Oil Companies” və s. əsərləri tərcümə etmişdir.

Nəzmin nəsr ilə tərcüməsi (plain prose translation) üsulundan poeziyanın nəsr ilə tərcüməsində istifadə olunur. Bu üsulla tərcümə etdikdə bəndlər (*stanzas*) abzasa çevrilir, nəsrə məxsus durğu işarələrindən istifadə edilir, orijinal metafora və məxəz dilə məxsus mədəni (*cultural*) terminlər olduğu kimi qalır, səs effekti (səs simvolizmi) tərcümədə öz əksini tapmır. Bu cür tərcümələr əksər hallarda orijinal ilə yan-yanı çap edilir. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami, Xaqani, M.Ə.Sabir və s. klassiklərin əsərləri ilə əlaqədar tərcümələrdə bu üsuldan geniş istifadə edilmişdir.

informativ (informative) tərcümə üsulundan müəyyən bir əsərdəki informasiyanı sifarişçiyə çatdırmaq üçün istifadə olunur. Belə əsərlər tam olmaya da bilər. Tərcümə zamanı hər şey məntiqi ardıcılıqla, bəzən də xülasə şəklində verilir. Məxəz mətndəki məlumat parafrəz edilmir.

Kognitiv (cognitive) tərcümə üsulu, Cognize dərk etmək deməkdir. *Cognition, cognitive* eyni köklü sözlərdir. Bu üsulla tərcümə etdikdə məxəz dilin qrammatik quruluşu hədəf dilin müvafiq qrammatik quruluşunda öz əksini tapır, məxəz dildəki məcazilik hədəf dildə neytrallaşır. Semantik, yaxud kommunikativ komponentlər əlavə edilir.

Akademik (academic) tərcümə üsulundan tərcümə işini öyrətmək üçün istifadə olunur. Bu zaman məxəz mətn tamamilə hədəf dil oxucusunun, özü də savadlı oxucusunun qəbul edəcəyi səviyyəyə gətirilir. Bu üsul dövrün danışmaq dilinin ifadə etdiyi ekspressivliyi hamarla)nr. Oksford və Kembriç universitetlərinin tərcümə fakültələrində bu üsuldan geniş istifadə olunur.

Pedaqoji (pedagogic) tərcümə üsulu xarici dili öyrənmək üçün tapşırıqlar şəklində edilən tərcümədir. Bu zaman tərcümə dili öyrənənin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, yeni sintaktik strukturların qavranılmasına kömək edir, mətnin dərkini asanlaşdırır. Bu tərcümə üsulundan həm xarici, həm də ana dilinə tərcümədə istifadə olunur. Burada əsas tərcümə strategiyası hərfi tərcümədir, müqayisələrə geniş yer verilir.

Bu üsullardan danışarkən deməliyə ki, ancaq semantik və kommunikativ üsullar tərcümə qarşısında duran iki başlıca məqsədi yerinə yetirməyə imkan verir. Bunlar *səliqə (accuracy)* və *qənaətdir (economy)*. Semantik tərcümə kommunikativ tərcümədən daha qənaətlidir. Semantik tərcümə müəllif, kommunikativ tərcümə isə oxucu dili səviyyəsində aparılır. Semantik tərcümə üsulundan ekspressiv (bədi), kommunikativ üsuldan isə informativ və vokativ mətnlərin tərcüməsi zamanı istifadə olunur.

Semantik və kommunikativ tərcümə köhnəlib tərəvətini itirmiş metaforalara, adi sözbirləşmələrinə (məsələn, *a strong coffee*), texniki terminlərə, slenq, danışiq dilinə məxsus ifadə və sözlərə (*collocations*), fatik söz və ifadələrlə adi dilə eyni cür yanaşır. Ekspressiv mətnlərin ekspressiv komponentləri *{qeyri-adi sintaktik strukturlar, danışiq dili söz və ifadələri, metafora, işlənmə xüsusiyyəti ilə seçilən sözlər, neologizmlər}* hərfən olmasa da, məna və formaca orijinala yaxın şəkildə, lakin informativ və vokativ mətnlərdə işləndikdə hədəf dilin normalan çərçivəsində bu normalara uyğunlaşdırılaraq tərcümə olunur. Nəzəri xüsusilə cəlb edən afişalar belə hallarda müstəsna təşkil edir, kultral komponentlər ekspressiv mətnlərdə olduğu kimi saxlanılır; informativ mətnlərdə isə onlar kultral cəhətdən neytral terminlərlə, əksər vaxt izahlı şəkildə tərcümə edilir; vokativ mətnlərdə onlar kultral ekvivalentlərlə əvəzlənir. Orijinalda səliqəsiz, qüsurlu parçalar ekspressiv səciyyə dəşidirdə tərcümədə olduğu kimi saxlanılır, ancaq münasib olduqda həmin parça mütərcimin izahı ilə müşayiət olunur. Belə parçalar kommunikativ tərcümədə düzəldilərək normal hala salınır.

Semantik və kommunikativ tərcüməyə bir-birini tamamlayan bir vahid kimi yanaşılmalıdır. Semantik tərcümə şəxsi və fərdir. Müəllifin düşünmə prosesini izləyir, heç bir şeyi tərcüməməsəz qoymaq istəmir (*over-translate*), mənənin bütün incəliklərinə varmağa çalışır, ancaq praqmatik təsir doğurmaq üçün

yığcamlığa can atır. Kommunikativ tərcümə isə sosial səciyyəlidir, diqqəti mətndəki məlumatın ötürülməsi üzərində cəmləyir, hər şeyi tərcümə etmir (*under-translates*), sadəliyə, yığcamlığa, aydınlığa çalışır, üslubu təbii və yatımlı (*resourceful*) olur. Semantik tərcümə bütün parametrlərilə öz orijinalına çata bilməz, səviyyəcə ondan aşağıdır, çünki tərcümə prosesində koqnitiv və praqmatik itkilər baş verir. Kommunikativ tərcümə öz orijinalından üstün olur, çünki lazım gəldikdə semantik tərcümə müəyyən bir şeyi şərh edir (*interprets*), kommunikativ tərcümə isə onu izah edir.

Nəzəri baxımdan kommunikativ tərcümə üsulu heç də mütərcimə semantik tərcümə üsulundan çox sərbəstlik vermir. Əslində isə belə deyil, çünki kommunikativ tərcümədə mütərcim xüsusi bir oxucu qrupuna yox, geniş oxucu kütləsinə xidmət edir. Semantik tərcümədə isə mütərcim bir kəsə, yəni orijinalın müəllifinə, onun maraqlarına xidmət edir. Elə hallar olur ki, müəllif mütərcimdən müəyyən bir ifadəni, sözü olduğu kimi, yaxud onun istədiyi kimi saxlamağı tələb edir.

Ekvivalent təsir (*equivalent effect*). Tərcümə nəzəriyyəsində bəzən belə bir fikrə rast gəlinir: Tərcümənin ən ümdə məqsədi orijinalın öz oxucusuna göstərdiyi, bağlılaşdığı təsirə bərabər bir təsirə tərcümədə nail olmaqdır, yəni orijinal öz oxucusuna hansı təsiri bağışlayırsa, tərcümə də öz oxucusuna eyni təsiri bağışlamalıdır. Buna bəzən ekvivalent reaksiya (*equivalent response*) prinsipi də deyilir. E.Nida bunu dinamik ekvivalentlik (*dynamic equivalence*) adlandırır. Əslində ekvivalent təsir tərcümədə məqsəd yox, arzulanan bir nəticədir, çünki, ola bilər məxəz mətnlə hədəf mətn arasında mədəniyyətlər baxımından böyük fərq olsun.

Bununla belə, vokativ mətnlərin kommunikativ üsulla tərcüməsi zamanı ekvivalent təsir nəinki arzuolunandır, hətta çox vacibdir. Çünki bildiriş, təlimat, reklam, təbliğat, inandırma məqsədi daşıyan, polemik səciyyəli yazılar, eləcə də populyar bədii ədəbiyyatın tərcüməsinin effekti və dəyərinin meyan

məhz ekvivalent təsirdir. Oxucunun *keep off the grass* (qazonu (çəmənliyi) tapdalamayın), *wet paint* (oturmayın, yenicə boya çəkilib) və s. bu kimi ifadələrə reaksiyası tərcümənin uğuru, yaxud uğursuzluğunun göstəricisidir.

informativ mətnlərdə ancaq cüzi emosional təsir baxımından ekvivalent təsir arzu olunandır. Məxəz və hədəf mədəniyyətlər bir-birindən uzaqsa, ekvivalent effektdə nail olmaq mümkün deyil, çünki kultral komponentlər ya kultral baxımdan neytral, yaxud ümumi (*igeneric*) xarakterli bir terminlə verilir; hədəf mətnin məzmunu sadələşir, məxəz mətndəki anlaşılmaz, qaranlıq məqamlar aydınlaşır. Hədəf mətnin oxucusu da məxəz mətnin oxucusu kimi əsəri eyni maraqla oxuyur, ancaq təsirlər müxtəlif olur. Buna baxmayaraq, məxəz mətndəki təsir hədəf mətndə öz əksini tapmalıdır ki, eyni təsir, ekvivalent təsir əldə edilmiş olsun.

Semantik tərcümədə birinci problem ondan ibarətdir ki, bədii ədəbiyyatın öz oxucusu var, hər əsər hamı üçün deyil, ikinci problem isə odur ki, mütərcim oxucunu nəzərdən qaçırmaq şərtilə məxəz mətnin təsirini özü duymağa çalışır, onu oxucunun öhdəsinə buraxmır. Şübhəsiz məxəz mətn ümumbəşəri olduqda onun effektinin transformasiya dərəcəsi də çox olur, çünki bu zaman məxəz mətndəki ideyalar bir millətin, bir mədəniyyətin sərhədlərindən kənara çıxır, məsələn: *to be or not to be, that is the question-olum, ya ölüm, budur məsələ- yaşamakmı, yoxsa ölməkmi, mesele bunda-быть, или не быть, вот в чем вопрос*. Çətin ki, mütərcimin transformasiya etmək istədiyi metalinqual səs effekti hədəf mətnin oxucusuna təsir etsin, çünki məxəz və hədəf dillərdə müxtəlif səs sistemləri var. Bununla belə, bu səs effektini kompensə etmək mümkündür. Hər halda burda orijinala reaksiya kultraldan, yaxud universaldan çox fərdi olacaq.

Bununla belə, məxəz mətn kultral, lokal, zaman və məkan baxımından hədəf mətndən nə qədər uzaq olsa tərcümədə onun ekvivalent təsiri o qədər az olacaq. Ekvivalent təsir o zaman əl

də edilər ki, məxəz dilin mədəniyyəti tərcümə oxucusunun təfəkkürünə, təxəyyülünə, canına, qanına hopmuş olsun. Məsələn, Şekspir sonetlərinin birində belə bir cümlə işlədir: *Shall I compare thee to a summer's day?* Bu bənzətmə Avropa dillərinə tərcümə edilsə, heç bir mənfi təsir doğurmaz, çünki Avropa ölkələri iqlimcə bir-birindən azacıq fərqlənsə də, yay fəslə hamısında gözəldir. Lakin bu cümlə Afrika xalqlarının dillərinə tərcümə olunsə, onda orijinaldakının əks təsiri almar, çünki həmin ölkələrdə yay ilin ən isti və xoşagəlməz fəslidir. Kultral terminlərin transformasiyasında güzəşt (*sırf milli kultral termin əvəzinə ümumi səciyyəli bir termin işlətmək*) mümkündür, bu şərtlə ki, həmin kultral termin həddindən artıq spesifik əhəmiyyət kəsb etməsin, konnotasiyası, yaxud rəmzi mənası olmasın. Fransız yazıçısı Herve-Bazin “Rezolar ailəsi” romanında belə bir cümlə var: *Il est plus pelican des peres*, hərfən tərcüməsi - *o, uşaqlarım qutan kimi sevır*. Bu cümləni *o, atalardan ən sədaqətlişidir*; *o, ata sevgisinin rəmzi olan qulandır* kimi tərcümə etmək yanlışdır. Kompromis variant və kultral elementin saxlandığı tərcümə belə olar: *o, qutantək öz balalarını sevır*. Rəsmi və nüfuzlu bəyanatlar tək bir oxucuya deyil, oxucu auditoriyasına ünvanlanır. Əgər o rəsmi üslubda yazılırsa, tərcüməsində də eyni effekt alınır.

Kommunikativ tərcümə oxucunun bilik və dili səviyyəsinə hesablandığından tərcümədə də eyni effekti doğura bilər. Semantik tərcümə isə belə deyil, müəllifin səviyyəsinə hesablandığından tərcümədə ekvivalent effekt alınmır. Bir neçə yüz il əvvəl yazılmış mətn hədəf mətnin oxucusuna məxəz mətnin oxucusundan daha çox təsir bağışlayır. Açıq-aydın sadələşdirilmiş, tərcümədən çox müasir dildə olan bu mətn orijinaldan artıq təsir gücünə malikdir. Məsələn, C. Çosserin “Kentrberi hekayələri”nin müasir variantı nəinki qeyri-dil hədəf mətnin oxucularına, müasir ingilis oxucusuna da köhnə variantından daha yaxşı təsir bağışlayır.

iki ən çox işlənən tərcümə üsulları (*semantik və kommunikativ*) üç mətn kateqoriyasına tətbiq etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, vokativ və informativ mətnlər daha çox hər- fən, ekspressiv mətnlər isə heç də həmişə hərfən tərcümə edil mir.

Tərcümə prosedurları

Prosedur əvəzinə üsul da yazıla bilər, çünki onun bir mənası da *üsul* deməkdir. Ancaq bu iki tərcümə hərəkəti arasında müəyyən bir fərq var. Belə ki, tərcümə üsulları bütün mətnlərə, prosedurlar isə cümlə və daha kiçik dil vahidlərinə şamil edilir. Beləliklə, tərcümə prosesində nələrlə baş verir?

Çevirmə (*transference - loan word, transcription*) zamanı məxəz dildəki söz hədəf dildəki sözə çevrilir. Transliterasiya da bura daxildir. Bu prosesdə hər əlifba digərini əvəz edir. Bu yolla çevirilən söz *alınma* (*loan*) adlanır. Məsələn, *dacha, de- marche, samovar* və s. Əgər bu söz müəyyən bir millətin mədəniyyəti, məişəti ilə bağlı isə, onda söz transliterasiya, ya trans- kripsiya olunur və hədəf dildə mənası verilir. Bu da *tərcümə kupleti* (*translation couplet*) adlanır. Məxəz mətdəki bütün bu cür əşyalara adı, ixtiralar, qurğu, proses və şairənin adı çox ehtiyatla çevirilməlidir. Nəologizmlərə yaradıcı münasibət bəsləmək lazımdır, təxəllüs və əlamətlər tərcümə olunmalıdır. Məsələn, / *Pyotr - Peter I, Uzun Həsən - Long Hasan, Qaçaq Nəbi - Nabi, the outlaw* və s.

Tanınmış tərcümələri (recognized) olmadıqda bütün insan adları (*Papa və bir neçə monarx istisna olmaqla*), coğrafi və topoqrafik, dövrü mətbuat (qəzet, jurnal), tərcümə edilməmiş bədii əsərlər, film, pyes, özəl şirkət və müəssisə, ictimai və milli qurum, küçə və s. adları bu yolla çevrilir. Bu üsul yerli, milli kolorit yaratmağa kömək edir. Bu sadalanan hallarda transliterasiya (transkripsiya) və tərcümədən sonra hədəf dildə milli baxımdan tərcümədə üçüncü bir termin, yəni funksional

valent də əlavə oluna bilər, məsələn: *Milli Məclis - Milli Mejlis - Azerbaijani Parliament*.

Yarı-milliyətçi (semi-cultural) sözlərin çevrilməsi də bəzən problemlər doğurur. Bu sözlər hər xalqın tarixində müəyyən bir dövrlə, şəxs və s. bağlıdır. Məsələn, *romantizm, maarifçilik, sufizm* və s. Bu cür sözlər əvvəlcə tərcümə edilir, sonra isə funksional ekvivalentlə mütərizədə müşayiət olunur. Bu hal o qədər davam edir ki, artıq oxucu onu başa düşür və hər dəfə funksional ekvivalent təkrar olunmur.

Təbiiləşdirmə məxəz dildəki sözün tələffüzünü hədəf dilin normal tələffüz qaydalanna, sonra isə morfoloji normalanna uyğunlaşdırır. Məsələn, *Edinburgh - Edinburq, escalation - eskalasiya, humour-yumor* və s.

Kultral ekvivalent üsulunda məxəz mətndəki milliyətçi söz hədəf dildə təxminən bir ekvivalent ilə tərcümə olunur, məsələn: *bachelor-bakalavr; master of arts (in translation studies)-tərcümə nəzəriyyəsi üzrə magistr dərəcəsi almış şəxs; He has an MA degree-Onun magistr dərəcəsi var*. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, ingilis dilindəki *magister* bizim işlətdiyimiz *magistr* mənasında işlənmir. İngilis dilində bu söz arxaikləşib, elmlə məşğul olan adamın adının qarşısında hörmət əlaməti olaraq titul kimi işlənilir. Bu cür sözlər əksərən orijinalı tam əks etdirmir, lakin məxəz mədəniyyətdən xəbərsiz oxucu və ya dinləyicidə müəyyən təəssürat yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilində vaxtı ilə çox tez-tez işlənən *mədəniyyət və istirahət parkı* termini var idi. Şübhəsiz ki, bunu ingilis dilinə *Park of Culture and Rest* kimi tərcümə edirdik. Londonda *Hyde Park, Green Park* kimi parklar var. İngilis şəhərlərindəki parklarda da istirahət, əyləncə, yemək üçün hər cür imkanlar var, ancaq onlar bunu təbii sayır və ordakı bütün elementləri adətən daxil etmirlər. Digər bir misal: Bakı bulvarının hazırda *Milli Park (National Park)* adlandırılır. Amerika variantında *National Park* milliyətçi qoruyucudur.

Funksional ekvivalent üsulunun məqsədi sözün mənasını yox, onun referentinin yerinə yetirdiyi funksiyanı hədəf dildə verməkdir. Məsələn, *Дума* - *Duma* (*low chamber of the Russian Parliament*), *Верховная Рада* (*Ukrainian Parliament*). Əgər bir söz bir sözlə tərcümə edilərsə, onda kultural terminlərin ikinci şəkildə, yəni kuplet şəklində tərcüməsi daha münasibdir.

Təsviri ekvivalent üsulunda sözün referentinin yerinə onun funksiyası ilə birlikdə təsviri də verilir, məsələn: *yatağan* (*Turkish yatağan - in the Muslim countries a sword or long dagger having a handle without a guard and often a double curved blade*): *yashmak* (*Arab and Turkish - a veil concealing the face below the eyes, worn by Muslim women in public*): *samurai* (*in Japan a member of the military caste, a Japanese army officer*). Kultral terminin tərcüməsində funksiya və izah çox mühüm elementlərdir.

Sinonimiya (*synonymy*) məxəz dildəki bir sözün əvəzinə kontekstə görə yaxın mənalı bir sözün işlənməsidir. Bu zaman həmin sözlərin iki dildə ekvivalentliyi vacib deyil, həmin söz mətnə böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Bu, xüsusilə sifət və keyfiyyət bildirən zərflərə aiddir, məsələn *kind person - personne gentille - səmimi (mehraban) insan: racy story - conte pigant - təsirli əhvalat: difficult - difficile - çətin: puny effort - effort faible - zəif cəhd*.

Sinonimiyadan o zaman istifadə olunur ki, məxəz dildəki sözə tərcümə dilində münasib ekvivalent olmasın. Belə hallarda komponent təhlilinə də ehtiyac duyulmur. Bu üsul tərcümədə qənaətə, əzsölülüyə, mətnin daha mühüm seqmentlərini, mənə seqmentlərini əks etdirməyə imkan verir. Sinonimiyadan lüzum olmayan hallarda istifadə zəif tərcümənin meydana gəlməsilə nəticələnir.

Kalka (*calque, loan, through translation*) üsu/undan adi sözbirləşmələri, təşkilat adları, mürəkkəb isimlərin komponentlərinin tərcüməsində istifadə olunur, məsələn: *superman - fov-*

qəlinsan, supernatural-Jovqəltəbii, UNESCO-YUNESKO, NATO-NATO v[^] s.

Transpozisiya (transposition, shift) tərcümə zamanı məxəz mətndəki qrammatik quruluşun hədəf dildəki qrammatik quruluş ilə əvəzlənməsidir. Təkin cəmlə (*potatoes-kartof applause-alqışlar, news-xəbər, xəbərlər, information-məlumat(lar), advice-məsləhət(lər)*); əvəzliyin isimlə, ismin fellə, budaq cümlənin söz birləşməsi ilə əvəzlənməsi bu üsulla aparılır. Deyilənlər yeganə hal deyil. Böyük bir məxəz mətni hədəf mətnlə tutuşdurub istənilən qədər əvəzlənmə aşkarlana bilər. Cümlədə söz sırasının dəyişməsi, mürəkkəb cümlələrin parçalanıb sadələşməsi, sadə cümlələrin birləşib mürəkkəbləşməsi, məlum növün məchulla və əksinə çevrilməsi də bu qəbildəndir.

Modulyasiya (modulation) məxəz mətndə müəyyən bir seqmentin, yaxud məxəz dildəki ifadənin tərzinin hədəf dildə dəyişdirilməsidir. Bu zaman tərcüməçi məxəz dildəki seqmentə, fikrə sanki yeni bir yönümdən yanaşır. Hissənin yerinə tam, mücərrədin yerinə konkret, məchulun yerinə məlumun (və əksinə) işlədilməsi buna misal ola bilər, məsələn: *ay ağa, bu buğdaya səkkiz göz baxır - my lord, four persons are to live on this wheat: repression was headed by the Communist Party - Stalin headed the repression: you are wanted on the telephone - sizi telefona çağırırlar.*

Tanınmış (recognized) tərcümə üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mütərcim müəyyən bir mətni tərcümə edərkən artıq rəsmi qaydada tanınmış, hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərcümə variantından istifadə edir. Bundan həm institusional terminlər, həm də bədii ədəbiyyatın tərcüməsində istifadə etmək olar. Məsələn, Selincerin-*The Catcher in the Rye*, Moemin *The Moon and the Sixpence* əsərlərinin adlarının Azərbaycan dilindəki tərcümələri (*Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan. Ay və qara şahı*) qüsurludur. Ancaq indi bunları dəyişməyə haqqımız yoxdur. Yeni tərcümə, yeni nəşrdə düzəliş vermək, dəyişmək olar. Hardasa belə tərcümə haqqında fikir söyləmək olar, ancaq ta-

ninmiş tərcümə variantı yeni tərcümə variantı qəbul edilənə qədər yaşamaqlıdır.

Tərcümə yarlığı (translation label) müvəqqəti tərcümədir. Hədəf dilə ilk dəfə təqdim olunan institusional termin əvvəlcə dımaqcıqda yazılır, sonra isə dımaqcıqlar götürülür, termin hərfən tərcümə olunur, məsələn: *heritage language - irs dil*

Kompensasiya (compensation) tərcümə zamanı məna itgisi, səs effekti, metafora, praqmatik effektin itgisinin əvəzinin sonrakı cümlə, yaxud hissədə ödənilməsidir.

Tərcümədə işlənən komponentlərin təhlili {componential analysis} dilçilikdə istifadə olunan komponentlərin təhlili ilə eyni deyil. Dilçilikdə sözün tərkibi məna komponentlərinə görə parçalanır və təhlil edilir. Tərcümədə isə məxəz dildəki sözlə hədəf dildəki oxşar mənalı söz müqayisə olunur, bu sözlərin əvvəlcə oxşar, sonra isə fərqli cəhətləri tapılır. Adətən məxəz dildəki sözün mənası hədəf dildəki sözün mənasından daha spesifikdir. Buna görə də mütərcim məna yaxınlığına nail olmaq üçün hədəf dildəki müvafiq sözə bir, yaxud iki məna komponenti əlavə edir. Məsələn:

Yıxılmaq = to fall (+ suddenly + heavily) mühüm bir şəxs, yaxud şey haqqında.

nərmənazik = slender (-^ long + elegant) insan haqqında.

qapı = door (+ of railway carriage or car, therefore with window).

Leksik vahidin məna komponentləri referensial, yaxud praqmatik ola bilər. Məxəz dildəki söz tərkibi, forması, həcmi və funksiyası, kultral kontekst, konnotasiya, eləcə də işlənmə tezliyi, dövrü, sosiallığı, formallıq dərəcəsi, emosionallığı, texni- kiliyi, səs tərkibinin praqmatik effekti (onomatopiya, səs təkra- n və s.) ilə hədəf dildəki sözdən fərqlənə bilər. Məsələn, *chair - stul* sözlərinin hər iki dildə referensial komponentləri var, praqmatik cəhətdən neytraldır. Ancaq *to kick the bucket* praqmatik komponentə malikdir, Azərbaycan dilində bir neçə varianta uyğun gələ bilər. Tərcümədə komponent təhlilinin məq

sədi qənaət hesabına mümkün qədər daha çox dəqiqlik, dürüstlük (*accuracy*) əldə etməkdir.

ixtisar və genişləndirmə (reduction and expansion) müəyyən qədər qeyri-dəqiq tərcümə, fəhm ilə tərcümə üsuludur. Ondan qüsurlu məxəz mətnlərin tərcüməsində istifadə olunur. Bu prosesdə ən azı iki dəyişmə baş verir:

1. Məxəz dildə sifətlə isimdən ibarət olan sözbirləşməsi hədəf dildə bir sözə çevrilir. Məsələn, *language Science - dilçilik, linqvistika (dilçilik elmi)*

2. Məxəz dildəki qısa sözbirləşməsi hədəf dildə genişlənir, məsələn: *turn-key project-istismara tam hazır vəziyyətdə təhvil verilən layihə.*

Parafraz (paraphrase) mətndəki müəyyən bir seqmentin izah edilməsi, yaxud genişləndirilməsidir. Bu genişləndirmə və izah anonim şəkildə apanılır: əsasən zəif, qüsurlu mətnlərdə atılma və sətiraltı məna olduqda bu üsuldən istifadə olunur.

Parafraz sərbəst tərcümə üsulu kimi də başa düşülə bilər, lakin, o, müəyyən dolaşlıq, anlaşılmaz cümləni göstərdiyimiz şəkildə tərcümə və izah edərsə, onda o bizim yuxanda dediyimiz qaydada işlənir.

Digər üsullara *ekvivalentlik* və *adaptasiya* daxildir. *Ekvivalentlik* dedikdə məxəz dildəki sözə hədəf dildə təxmini ekvivalentin tapılması nəzərdə tutulur. Bu zaman hər iki mətnə oxşar situasiya mövcuddur. Bu üsullardan klişe və digər standart ifadə və idiomların tərcüməsində istifadə olunur. *Adaptasiyada* oxşar situasiyalarda kultral ekvivalent işlənir, məsələn: *Bear Sir-hörmətli cənab.*

Kupletlər (couplets). Kuplet, triplit, kvodruplit (*couplet, triplet, qiardreplet-ikilik, üçlük, dördlük*) bir sözün, yaxud ifadənin tərcüməsi üçün irəlidə adı çəkilən üsullardan ikisi, üçü, yaxud dördünün eyni zamanda istifadə olunmasıdır. Kultral terminlərin tərcüməsi üçün bu adı haldır. Bu zaman çevirmə funksional və kultral ekvivalentlə müşayət olunur.

Kvodrupltdən ancaq metalingval sözlərin tərcüməsində istifadə olunur. Məsələn, *the nominal-ing clause - a participial clause which occurs in the subject position*. Nominal-ing clause-un az, ya çox hərfi tərcüməsindən fərqli olaraq, onu (a) çevirmək (transfer); (b) izah etmək (adjectival clause vasitəsilə, yəni indiki zaman feli sifəti ingilis dilində cərəndun bir növü kimi işlənir); (c) tərcümə yarlığı yaratmaq; (d) hədəf dildə hər- fən və funksional tərcümə ilə vermək mümkündür.

Qeyd, əlavə və izahat (notes, additions, glosses). Məxəz və tərcümə dilinin aid olduğu mədəniyyətlər fərqli olduqda, mətn texniki səciyyə daşdıqda, məxəz mətnin dili anlaşılmaz olduqda qeyd, əlavə və izahatdan istifadə olunur. Ekspressiv mətnlərdə bu cür məlumatlar mətndən kənarında verilir. Oxucunun kiçik kultral incəlikləri anlaması, başa düşməsi üçün mətndə də onlara yer verilir. Məsələn, *Hardan gəlırsən? Turaldan - where are you coming from? From Tural*. Tərcümə dilinin oxucusu, xüsusilə Bakı oxucusu üçün *Tural* ya *şadlıq sarayıdır*, ya da *pivə barıdır*. Ona görə də tərcümə zamanı ya *Wedding Palace*, ya da *Pub* mətnə daxil edilməlidir. Vokativ mətndə məxəz mətndəki məlumat izah edilmir, yeni bir formada məxəz mətn- dəki məlumat əvəz edilir, məsələn: *you may pay for this TV set under a convenient credit purchase scheme əvəzinə sadəcə televizoru uzun müddətli kreditə götürə bilərsiniz* deyilə bilər.

Tərcümə mətnində əlavə məlumat əsasən sözün tərcüməsindən sonra mötərizədə verilir, *sait tax-duz vergisi (duz ticarətinə tətbiq edilən vergi); excise -aksız (içki, siqaret, bəzək əşyaları, gön və s. üçün tutulan vergi)*. Bu cür izahlar geniş və uzun olmamalıdır. Əks təqdirdə oxucu həmin izahatı məxəz mətn müəllifinin əlavəsi kimi qəbul edə bilər.

Əlavə izahat səhifənin, fəslin, yaxud kitabın sonunda verilə bilər. İzah səhifənin sonunda verildikdə izah edilən söz ya haşı-yələnməli, ya da nömrələnməlidir ki, oxucu onu tapmaqda çətinlik çəkməsin, izahat fəslin, yaxud kitabın sonunda verildikdə

də söz nömrələnməli, onun işləndiyi səhifə və fəsil göstərilməlidir.

Mühüm ədəbiyyatın tərcüməsində mütərcimin ona müqəddimə və ya öz qeydlərini yazması da geniş yayılmış təcrübədir.

Tərcümə qanunları və prinsipləri

Mətn, söz, cümlə və cümlədən kiçik dil vahidlərinin tərcüməsinə tətbiq edilən üsul və proseduralardan əlavə tərcümədə əsrlər boyu formalaşmış qaydalar da var ki, bunlar tərcümə qanunları, tərcümə prinsipləri adı altında məşhurdur. Belə qayda, yaxud prinsipləri ilk dəfə A.F.Tytler özünün *An Essay on the Principles of Translation* kitabında belə formalaşdırmışdır:

1. Tərcümə məxəz mətndəki ideyaları tam şəkildə əks etdirməlidir.

2. Tərcümənin üslubu və ifadə tərzini məxəz mətndəki ilə eyni səciyyədə olmalıdır.

3. Tərcümə orijinal əsər kimi oxunaqlı olmalıdır(42),

Sonralar E.Nida tərcüməyə verilən tələbləri aşağıdakı kimi formalaşdırmışdır:

1. Tərcümə anlaşılıq olmalı;

2. Orijinalın ruhunu və ifadə tərzini əks etdirməli;

3. Tərcümənin dili təbii və asan olmalı;

4. Tərcümə də orijinal kimi eyni təsiri doğurmalı, eyni effektə malik olmalıdır(14).

Th. Savory isə bu qaydalan özünün *The Art of Translation* kitabında tezis və antitezis şəklində bu eür təqdim edir:

1. Tərcümə orijinalın sözlərini əks etdirməlidir.

2. Tərcümə orijinaldakı ideyaları (fikirləri) verməlidir.

3. Tərcümə orijinal əsər kimi oxunmalıdır.

4. Tərcümə tərcümə kimi oxunmalıdır.

6. Tərcümənin mütərcimə məxsus üslubu olmalıdır.
7. Tərcümə orijinalın müasiri kimi oxunmalıdır.
8. Tərcümə tərcümənin müasiri kimi oxunmalıdır.
9. Tərcümə orijinalda olmayan nəyisə əlavə edə, orda olan nəyisə ata bilər.
10. Tərcümə orijinala nə əlavə edə, nə də ordan nəyisə ata bilər.
11. Nəzm nəsrə tərcümə olunmalıdır.
12. Nəzm nəzmlə tərcümə olunmalıdır(27).

Bura qədər deyilənlər bu prinsiplərin mahiyyətini açıqlamağa, ümumiləşdirməyə imkan verir. Bu prinsiplərdə ümumi cəhət orijinaldakı informasiyanı ötürmək, üslub və ifadə tərzini saxlamaqdır. Dilin təbii, oxunaqlı, anlaşıqlı olması heç vaxt mübahisə doğurmur, ancaq bəzi məsələlərdə həmin prinsiplərin müəllifləri ilə mübahisə etmək mümkündür, məsələn: orijinalın bütün b.)zlərinin tərcümədə saxlanması, tərcümənin orijinalın zamanına uyğunlaşdırılması, əlavə və atılmanın mümkünsüzlüyü və s. bu qəbildəndir.

Tərcümədə strategiya və taktika

Tərcümədə strategiya məxəz mətnin və ona müvafiq tərcümə üsulunun seçilməsidir. Mədəni, iqtisadi və siyasi amillər burdakı hər iki seçimə təsir göstərir. Müasir tərcümə sənətində iki strategiya var: *doğmalaşdırma (domestication)* və *yadlaşdırma (foreignization)*.

Doğmalaşdırma strategiyası tərcümədə lap antik dövrdən tətbiq olunmuşdur. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məxəz mətn hədəf mətninin yazıldığı dilin mədəni, əxlaqi, etik və s. anlamına uyğunlaşdırılır. Tərcümə təcrübəsində faktlar var ki, məxəz mətndəki spesifik mədəni terminlər milliləşdirilmiş, atılmış, əlavələr edilmişdir. Bəzən mətn müəllifinin adı belə tam milli bir adla əvəzlənmişdir. Məsələn, alman şairi Bodens-

tadt Mirzə Şəfi Vazehin rübailərini alman dilinə tərcümə etmişdir. Sonralar o, həmin rübailəri tamamilə almanlaşdırmış və on- lan özünün kimi təqdim etmişdir. Digər bir misal “İncilin” müxtəlif dillərə tərcüməsidir. Xristianlığı yaymaq üçün “İncil” müxtəlif qəbilələrin, xalqların mədəniyyətinə, anlamına uyğunlaşdırılmışdır. Bu da reseptora “İncilin” mahiyyətini asanlıqla başa düşməyə imkan verir. Məsələn: İngilis missioneri Con Evans Kanadada yaşayan Krii (Cree) hindularını xristianlaşdırmaq məqsədi ilə onlar üçün işarələrdən ibarət əlifba düzəltmiş və çox asan oxunan və başa düşülən tərzdə İncili onlar üçün tərcümə etmişdir(26).

Dünya təcrübəsində elə məqamlar var ki, məhz doğmalaşma strategiyası nəticəsində bir sıra əsərlər hədəf dildə daha çox yayılmış və bestsellerə çevrilmişdir.

Yadlaşdırma strategiyası doğmalaşdırmanın əksidir. Bu strategiyalar haqqında ilk dəfə alman filosofu və ilahiyyatçısı Frid- rix Şleyermaxer 1813-cü ildə tərcümə üsulları ilə bağlı mühazirəsində danışmışdır(26). Onun fikrincə mütərcim ya məxəz mətn müəllifini kənara qoyub oxucusunu ona yaxınlaşdır, ya da hədəf mətnin oxucusunu kənara qoyub məxəz mətnin müəllifini ona yaxınlaşdır. Yadlaşdırma məxəz dil və mədəniyyət elementlərinin hədəf dilə axınına səbəb olur. Burada hərfilik daha çoxdur. Bədii mətnlərin tərcüməsində bu strategiyadan istifadə etmək o qədər də münasib deyil, çünki mətn əksər hallarda anlaşılmaz alınır və şərhərlə dolu olur.

Elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsində isə bu strategiya qaçılmazdır, çünki bütün hallarda əcnəbi terminlərdən yan keçmək mümkün deyil. Terminlərdə gedən unifikasiya elmi mətnlərdə monosemantizmin inkişafına gətirib çıxarır, məsələn: Ka- taqoşına rus dilində lüzum olmadan *бинарная, триарная, квадранарная, онозиция, гомогения, гетрогения* kimi sözlərin işlənməsini məhz bu cür izah edir(64).

Taktika strategiyasının müvəffəqiyyətini təmin edən üsullardır. Strategiya ilə taktika mətnə tətbiq edilən üsullarla cümlə və

daha kiçik dil vahidlərinə tətbiq edilən prosedurlara bənzədilə bilər.

Tərcümənin mərhələləri

Tərcümənin mərhələləri dil işarəsinin *tanınmasından* (*identification*) başlayır. Məsələn, belə bir cümləni oxuyuruq; *He is a real Canute*. Burada böyük hərflə yazıldığından *Canute*-un xüsusi isim olduğunu başa düşürük. Lüğət və ensiklopediyalara müraciət edirik. Məlum olur ki, *Canute* 1016-1035-ci illərdə İngiltərənin, sonradan isə Danimarka və Norveçin də kralı olmuşdur(17). Rəvayətə görə *Canute* öz gücünə o qədər arxayın imiş ki, bir dəfə qılıncını çəkib dənizə dayanmağı, sahilə yaxınlaşmamağı əmr edir. Şübhəsiz ki, dənizin qarşısında kim dayanırsa bilər? *Canute*-in hərəkəti mənasızdır. *Canute* haqqında bu məlumatın toplanması *informasiya* (*information*) mərhələsi adlanır.

Bundan sonra toplanmış məlumatı hansı qaydada *açıqlamaq* (*explication*) mərhələsi gəlir. Mütərcim bunu özü üçün müəyyənləşdirəndən sonra cümlənin ayrı bir dilə ötürülməsi, transformasiyası (*transformation*) barədə düşünür, bu hərəkətin yerinə yetirilməsində dördüncü mərhələdir(14).

Jean Delisle tərcümə prosesində üç mərhələdən danışır. Birinci mərhələ *mətnin başa düşülməsi* (*comprehension*), ikinci *reformulyasiya* (*reformulation*) və üçüncü *verifikasiya* (*verification*) adlanır(14).

Birinci mərhələdə mütərcim müəllifin nə demək istədiyini müəyyənləşdirməyə cəhd edir. Şübhəsiz ki, mətni sadəcə oxumaqla bunu bilmək mümkün deyil. Bunun üçün mütərcim özü müəyyən bilik sahibi olmalı, mətni şərh və təhlil etməyi; semantik, referensial və qeyri-lingvistik əlaqələri fərqləndirməyi bacarmalıdır. Bunun üçün ən münasib yol İ.R. Qalperin tərəfindən tətbiq olunan mətnin üslubi təhlili metodudur(8). O, belə hesab edir ki, mətnin təhlilinin birinci mərhələsi *taksono*

mik mərhələdir. Burada mətnin növü, üslubu, jann müəyyənləşir. Əgər mətn bədii mətn kimi dəyərləndirilsə, bədii mətn növü üçün nəzərdə tutulan tələblərə cavab verməlidir. Bədii mətnin funksiyası estetik-idraki funksiyadır. Bu o deməkdir ki, mətn müəyyən bir informasiyanın ötürücüsüdür, lakin bu informasiya qəzet, yaxud elmi üslubda olduğu kimi birbaşa yox, bədii şəkildə, sanki gözəgəlimli, bəzəkli bir formada təqdim edilir. Burada forma, vəzn, qafiyə, bənd, çoxmənalılıq, obrazlı- hq və s. var ki, digər mətnlərdə bunlar ya yoxdur, ya da o sayda, o dərəcədə deyil. Funksiya özü mətnin nədən bəhs etdiyini, mövzusunu müəyyənləşdirir. Bundan sonra mətn oxunur, məzmun bilinir. Mütərcim müvafiq tərcümə metodunu seçir, ikinci mətnin *başə düşülməsi*, üçüncü *semantik*, dördüncü *üslubi*, beşinci isə *funksional* mərhələdir. Bütün bunların hamısının mahiyyətini açıqlamağı lazım bilmirik. Çünki tərcüməçi üs- lubiyyəti yaxşı bilməlidir ki, bu məsələləri ayırd edə bilsin.

Tərcümə prosesində ikinci mərhələ olan *reformulyasiyanın* mahiyyəti bundan ibarətdir ki, fikir hər bir dildə o dilin qanun- lanna, mətn müəllifinin üslubuna görə ifadə olunur. Tərcümə prosesində bu iki element ayrı dilin, ayrı şəxsin təsirinə məruz qalır. Şübhəsiz ki, yeni meyarlar əsasında formalaşır və təqdim olunur.

Sonrakı sonuncu mərhələ *dürüstləşdirmə (verification)* mərhələsidir. Bu mərhələnin məqsədi tərcümənin dürüstlüyünü, orijinala uyğun gəlib-gəlmədiyini, onu necə əks etdirdiyini yoxlamaqdır. Bunun üçün seçilmiş ekvivalentlərin məxəz mətndəki söz, ifadə və digər dil vahidlərinin mənə və anlamını necə əks etdirməsi, ifadə tərzlərinin, məntiqilik və mətnə dair digər elementlərin uyğunluğu müəyyənləşdirilir.

Tərcümə, ideologiya və siyasət

İdeologiya müəyyən sosial qrupların maraq və ehtiyacları; siyasi, fəlsəfi, mənəvi, bədii və digər baxışlala sistemidir.

Siyasət cəmiyyətdəki siniflərin öz maraqları uğrunda aparılan mübarizənin məqsəd və vəzifələrinin qorunub saxlanması üçün istifadə olunan üsul və vasitələrdir. İdeologiya və siyasət bir-birindən ayrılmaz iki kateqoriyadır. Sınıf cəmiyyət yaranan gündən hakim sınıf həmişə özünü təbliğ etmiş və hökmranlığını saxlamağa çalışmışdır. Bu təbliğat vasitələrindən biri də bədii ədəbiyyat olmuşdur. Muxalif bədii ədəbiyyatın nümayəndələri həmişə təqib və cəzaya məruz qalmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatında Nəsimi Hələb şəhərində dərisi diri- diri soyulmuş, Xaqani öz vətənini tərk etmiş, H.Cavid, M.Müşviq, Ə.Cavad və digərləri represiyaya məruz qalmışlar. İngilis yazıçısı C.Svift rüsvayçılıq sütununa bağlanıb (put into the pillory) şəhərin küçələri ilə gəzdirilmişdir. Neçə-neçə rus şair və yazıçısı sovet dövründə vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar.

Bu cür təqib və cəzalar tərcüməçilərdən də yan keçməmişdir. William Tyndale (1494-1536) “Əhdi-cədid”in tərcüməsi üçün 1513-cü ildə həbs olundu, 1536-cı ildə boğularaq öldürüldü və meyidi yandırıldı. Etinne Dolet (1509-1546) Platonun əsərlərindən birinin tərcüməsində təhrifə yol verdiyi üçün mühakimə olunub yandırıldı. “Qurani-Kərim” uzun müddət Azərbaycan dilinə tərcümə olunmadı, yayılmasına icazə verilmədi, çünki sovet dövləti ateist dövlət idi. S.Rüştinin “Şeytan ayinləri” əsərinin yapon dilinə tərcüməçisi öldürüldü. Akademik Ziya Bünyadov “Alban tarixi”nin qədim erməni dili qrupundan Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı Məhəmməd peyğəmbərin ünvanına deyimiş təhqirləri tərcümə etdiyi üçün Hizbullahm təhriki ilə öldürüldü.

Hər bir cəmiyyət özünə münasib əsərləri tərcümə etdirir və orijinalın məzmun və ideyasını özününkünə uyğunlaşdırır. Hakim sınıf, ideologiya nəyin tərcümə olunacağını, kimin onu tərcümə edəcəyini, kimin bunlara nəzarət edəcəyini, kimin üçün tərcümə edildiyini, kimlərə bu tərcümələri oxumağa icazə verildiyini, kimlərə icazə verilmədiyini, tərcümədə nələrin əlavə

olunacağını, nələrin atılacağını, dəyişdiriləcəyini müəyyənləşdirir.

Alman filosofu Fridrix Nitşe (Friedrich Nietzsche 1844- 1900) ilk dəfə belə bir fikri səsləndirmişdi ki, bütün biliklər kiminsə baxışlanndan asılı olur. O, tərcümənin də kiminsə baxışlanndan, görüşlərindən, maraqlarından asılı olmasını pisləyərək qədim Roma və klassik Fransanın özlərindən əvvəlki ədəbiyyatları tərcümə vasitəsilə mənimsədiklərini, özünü küləşdirdiklərini tənqid etmişdi(26). Onun şərhlərindən görünür ki, tərcüməyə ideoloji baxımdan yanaşma həmişə mövcud olmuşdur.

Tərcümənin ideoloji yönümü müxtəlif şəkildə təzahür edir. Məsələn, Aelfric *Lives of the Saints* (Alfirik *Müqəddəslərin həyatı*)ni tərcümə edərkən tərcüməni oxunaqlı etmək məqsədilə sözləri azaltmışdır, ancaq bu, cümlələrin anlamına, mətnin məzmununa xələl gətirməmişdir. Bununla o, iki ideoloji hərəkətə yol vermişdi: tərcüməni oxucunun anlam və zövqünə uyğunlaşdırmış, dominant latın dilini milli dillə əvəz etməklə savadlı və ruhani təbəqəyə öz mənfi münasibətini ifadə etmişdi. Bu dövrdə tərcümə özü inqilabi bir hərəkət idi. Tərcümə vasitəsilə elm hakim sinfin nəzarətindən çıxanılır, onun yayılmasına rəvac verilirdi. Oxucular sərbəst şəkildə, yəni vasitəçisiz məlumat mənbələrinə çıxış əldə edirlər. Tərcümə texnikasına nəzarət etməyə imkan yaranırdı(26).

Orta əsrlərdə və intibah dövründə sərbəst və hərfi tərcümə arasındakı mübarizənin də əsasında ideologiya dururdu. Məsələn, XV əsr tərcüməçisi Niclas von Wyle yazırdı ki, yuxarı təbəqə üçün hərfi tərcümə edirdim, bilirdim ki, sadə, təhsilsiz, adi adamlar üçün bu cür tərcümə anlaşılmaq olacaq. Sadə alman dilinə tərcümə etdikdən sonra çoxları xahiş edirdilər ki, tərcüməni tamamlayım, alim adamlar isə məsləhət görürdülər ki, bu cür tərcümə etməyim, heyifdir ki, bizim çox böyük zəhmətlə öyrəndiklərimiz Siseron və digər korifeylərin əsərləri belə asanlıqla sadə insanların malına çevrilsin(26).

intibah dövrünün tərcüməçiləri tərcümə yox, şərh etməklə orijinalın ideoloji istiqamətini dəyişirdilər. İlahiyyatçılar Əhdi-Ətiqin hərfi tərcüməsinə qarşı çıxırdılar, çünki bu cür tərcümə xristian ənənələrinə zidd idi.

Mütərcim müəyyən bir bədii əsəri çevirərkən hökmən bir mövqe nümayiş etdirir. Çünki bədii əsər özü də kiminsə mövqeyindən çıxış edir. Bu hal özünü özünüküləşdirmə və özgə-ninkiləşdirmə strategiyasında aydın şəkildə göstərir. Keçmiş Sovetlər Birliyində Marks, Engels, Leninin tərcümə haqqında fikirləri təbliğ edilirdi. A.Federov (74), Q.Qaçıçıladzenin (63) fikirləri, xüsusilə Q. Qaçıçıladzenin *realist tərcümə* termini və onun bu barədə düşüncələri kommunist ideologiyasının bu sahəyə necə sirayət etməsinin nümunəsidir.

Müəyyən bir ideoloji quruluşda axına qarşı üzmək mümkün deyil. Bu o deməkdir ki, hər quruluş öz tərcüməçisini yetişdirir və istiqamətləndirir. Məsələn, Qahirədə İslam Araşdırmaları Mərkəzi “Qurani-Kərim”in öyrənilməsi və tərcümə məsələləri ilə məşğul olur. Mərkəzin fikrincə, “Qurani-Kərim”i ancaq mömin və müsəlman olan şəxs tərcümə edə bilər. Başqa mütərcim müqəddəs kitabın ruhunu, istiqamətini dəyişdirə bilər.

Mətn təhlili və tərcümə: MƏXƏZ mətnin təhlili amilləri

Mətn üçün kommunikativ funksiya əsas meyardır. Mətnin Semantik və sintaktik xüsusiyyətləri də məhz bu funksiyadan asılıdır. Semantik vəhdəti və əlaqəsi, eləcə də lazımı formal və sintaktik bağlılıq xüsusiyyətləri olan nitq o zaman mətn kimi qəbul edilir ki, kommunikativ vəzifə yerinə yetirir. Tərcümə zamanı mütərcimlər çox vaxt görürlər ki, məxəz mətn qüsurludur, lakin formal kommunikativ funksiya yerinə yetirdiyi üçün tərcümə olunur. Hər bir şəxs kimi mütərcim bu qüsurları görməli və onları həm mətnin dərkə, həm də tərcümə prosesində

özünün dərkətmə qabiliyyəti və ümumi fon bilikləri sayəsində kompensasiya etməlidir.

Beləliklə, məxəz mətnin kommunikativ funksiyası mətn təhlili üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Məxəz mətnin kommunikativ funksiyası kommunikativ situasiya amilləri ilə reallaşır. Məhz bu situasiyada məxəz mətn öz funksiyasını yerinə yetirir. Bu amillər *ekstratekstual*, (*mətdənaxaric*, *mətdənkənar*) amillər adlanır ki, onları *intratekstual* (*mətdənxaric*) amillərlə qarşı- qarşıya qoymaq olar, intratekstual amillər birbaşa mətnin özü ilə bağlıdır. Bura həm də qeyri-verbal elementlər daxildir. Ekstratekstual amillər mətdə verballaşa bilər. Bu halda biz meta- kommunikativ nitqdən danışmış oluruq. Ekstratekstual və intratekstual amillərin qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı suallarla ifadə olunmuş formulda öz əksini aydın şəkildə tapır.

Məlumatı ötürən kimdir?

Onu kimə ötürür?

Nə üçün?

Hansı vasitə ilə?

Harda?

Nə vaxt?

Hansı məqsədlə?

Mətnin funksiyası nədir?

Hansı mövzudadır?

Nədən bəhs edir?

Nədən bəhs etmir?

Hansı qaydada və ardıcılıqla?

Hansı qeyri-verbal elementlərdən istifadə etməklə?

Hansı sözlərlə?

Hansı növ cümlələrlə?

Hansı tonla?

Necə təsir doğurur?

Bu model 1170-ci ildə Metyu Vendomun bir şəridən götürülmüş və amerikalı Harold Dvayt Lasvel tərəfindən 1948-ci

ildə *who says-what-in which channel - to whom - with what effect*, sonra isə 1982-ci ildə Mentrup onu *who does - what - when - where - why - how -for whom - what for - with what effect* kimi formalalaşdırmışdır(21:36).

Mətdəki kommunikativ situasiya və ya mətnin özündən asılı olaraq bu suallar ekstratekstual, yaxud intratekstual təhlil amillərinə şamil edilə bilər.

Müəllif, yaxud məlumatın ötürücüsü (*kim*), müəllifin (ötürücünün) niyyəti (*nə üçün*), mətnin ünvanlandığı şəxs (*kimə*), mətnin hansı yolla ötürülməsi (*hansı yolla*), harda, nə vaxt yaranması və qəbulu, motivi (*nə üçün*) haqqında soruşmaqla ekstratekstual amillər üzə çıxanılır. Bu yeddi ekstratekstual amil haqqında məlumat mətnin funksiyasını müəyyənləşdirir.

intratekstual amillər isə *nə barədə? nə deyilir? nə deyilmir? Hansı qayda ilə? hansı qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etməklə? hansı sözlərlə? hansı cümlə formaları ilə? hansı tonla?* Sualları cavab tapdıqdan sonra təhlil oluna bilər.

Ekstratekstual amillər mətn oxunmamışdan qabaq, sadəcə olaraq mətnin işləndiyi situasiyanı müşahidə etməklə təhlil oluna bilər. Bu yolla məlumatı qəbul edən şəxs mətnin intratekstual xüsusiyyətləri haqqında öz fikrini formalalaşdır, ancaq mətni oxuyandan sonra öz əvvəlki qənaəti ilə mətnin ona bağışladığı təsiri müqayisə edir. Buna görə də *hansı təsiri bağışlayır?* sualı global səciyyə daşıyır, ekstratekstual və intratekstual amillərin hamısının bir-birilə əlaqəsini və asılılığını göstərir.

Ünsiyyətin baş verdiyi situasiya tekstual ünsiyyətdən əvvəl gəldiyi və intratekstual prosedurları müəyyən etdiyindən, yaxşı olar ki, əvvəlcə ekstratekstual amillərin təhlili aparılsın, hərçənd analitik addımları rekursiv, dövrü və qaydalılığı bu modelin konstituentləri deyil. Yazılı ünsiyyət formasında situasiya heç də həmişə mətn mühiti (yəni ünsiyyət başlığı, bioqrafik məlumat, müəllifin adı, nəşrin yeri, ili, tirajı və s.) kimi qəbul

edilmir. Əgər mətn mühitindən ekstratekstual amillər barədə məlumat əldə etmək mümkün deyilsə, (məsələn, köhnə mətnlərdə nəşrin yeri, zamanı bəlli deyilsə, qeyri-müəyyənsə), re- kursiv qaydada mətnin daxili amilləri bu barədə müəyyən məlumat verir. Mütərcim bundan mətnin işləndiyi situasiya haqqında inandırıcı məlumat əldə edə bilər.

Bu modeldən istifadə göstərir ki, hər iki proseduradan birlikdə istifadə olunması modelin rekursiv xarakterini bir daha təsdiq edir.

Bundan sonra mətnin ekstratekstual ölçüləri nəzərdən keçirilir, sonra isə tərcüməyönümlü mətn təhlilinin intratekstual ölçülərinə nəzər yetirilir. Daha sonra nümunələr göstərməklə bütün amillərin qarşılıqlı əlaqə və asılılığı diaqram şəklində təqdim olunur.

Bununla belə, tərcümə baxımından mətn təhlilinin hazırkı vəziyyətini göstərmək üçün bu sahədəki mütəxəssislərin fikirlərinə nəzər yetirmək vacibdir.

Ekstratekstual amillər

Hər şeydən əvvəl, deməli ki, tədqiqatçılar incəliklərə varmasalar da, onların hamısı situasiya amillərini (xüsusilə müəllif, onun məqsədi, mətnin funksiyası, reseptor) nəzərə alırlar. Məsələn, bir sıra tədqiqatçılar həmişə mətnin funksiya və növünə, digərləri müəllif və reseptor arasındakı əlaqə, bu iki iştirakçının sosial rolu, üçüncü bir qrup isə reseptorun xarakterini onun pragmatik aspekti ilə məhdudlaşdırır. Kommunikativ situasiya amilləri (bu sözün dar mənasında onlar ünsiyyətin yeri, zamanı, bəzən isə motivinə aid olur) əksər hallarda təfərrüatı ilə araşdırılmır, situativ mülahizə kimi qələmə verilir. Bu da adətən təkcə məxəz mətndəki kommunikativ situasiyanın xüsusiyyətlərini yox, həm də müəllif və reseptorun kommunikativ fonunun xüsusiyyətlərini əhatə edir.

Müəllif və onun niyyəti, məqsədi adətən eyni ölçüdür. Kristian Nord onlara ayn-ayn amillər kimi yanaşır. Bu zaman onlann daxili amillərə təsiri aydın şəkildə özünü büruzə verir.

Digər tərəfdən, bir müəllifin yazdığı bir neçə, yaxud bütün mətnlərdə müəllifin məqsədindən asılı olmayaraq bir sıra oxşar cəhətlər özünü göstərir. Bu da müəllifin bioqrafiyası, cinsi, yaşı, coğrafi və sosial mənşəyi, təhsil səviyyəsi və sairədən asılıdır. Digər tərəfdən, müxtəlif müəlliflər eyni, yaxud oxşar ifadə vasitələrindən istifadə etməklə mətndə eyni məqsədi ifadə etmək istəyə bilərlər. Bu tərcümə üçün heç də əhəmiyyətsiz deyil, çünki əksər hallarda hədəf mətnin reseptoru üçün oxşar cəhətlər müəllifin məqsədi ilə bağlı xüsusiyyətlərdən daha az əhəmiyyət kəsb edir, hərçənd ki, onlar tərcüməçi üçün mətni başa düşməyə daha çox çətinlik törədə bilər.

Müəllifin məqsədini nəzərə almaq vacib olduğu üçün oxucunun da mətndən nə gözlədiyini nəzərə almağı yaddan çıxarmaq lazım deyil. Əgər oxucunun mətndən nə gözlədiyi haqda ekstratekstual məlumat yoxsa, onda deyiləni üzə çıxarmaq tərcüməçi üçün çətin olur. Məxəz mətndəki kommunikativ situasiya zaman, məkan, mədəniyyət baxımından hədəf mətndəki eyni kateqoriyalardan uzaq olduqca tərcümə işi daha da çətinləşir. Bununla belə, mütərcim məxəz mətn reseptorunun mətndən nə gözlədiyini təhlil etməyə, açıqlamağa çalışmalıdır, çünki hədəf mətn reseptorunun gözlədikləri məhz onlann əsasında formalaşır. Bu iki amili bir-birindən ayn götürmək olmaz, çünki onlar sıx şəkildə reseptorun şəxsiyyəti ilə bağlıdır.

Ekstratekstual amillər intratekstual amillərlə müqayisədə. Situativ amilləri ekstratekstual amillər kimi təsnif etdikdə belə bir müddəaya gəlib çıxırıq: situasiya dedikdə elə bir vəziyyət nəzərdə tutulur ki, orda mətn ünsiyyət vasitəsi funksiyasında çıxış edir. Bədii mətndə təhkiyyəçinin xüsusiyyətləri müəllifin ölçülərinə aid deyil. Bu xüsusiyyətlər intratekstual amil kimi qəbul edilməli və mətnin məzmununun daxili ölçüsü ilə bağlı təhlil olunmalıdır. Mətnin müəllifi bədii mətnin yaradıcısıdır, təhkiyyəçi isə mətnin ikinci ötürücüsüdür.

Bu eynilə mürəkkəb mətn növlərinə də aiddir. Bu cür mətnlər təkcə bədii ədəbiyyatda yox, digər üslublarda da olur. Mə

sələn, qəzet məqalələrində müxbir çox vaxt üçüncü bir şəxsin nitqini sitat kimi verir, bununla da fikir müxtəlifliyini oxucuya çatdır. Belə halda sitat gətirilən şəxslə mətn müəllifi eyni şəxs deyildir. Məsələn: *After King Juan Carlos of Spain had received an honorary doctorate from New York University, the journalist who commented on the event in a Spanish newspaper quoted verbatim parts of the King's speech of thanks.* Sitatın tərcüməsi üçün kral məlumatın ötürücüsü, qəzetdəki xəbərin tərcüməsi üçün isə məlumatın ötürücüsü jurnalistdir (və müəllifdir). Hər iki mətn hər iki ötürücünün müxtəlif situasiya və mövqelərinə uyğun gəlməlidir.

Həm bədii, həm də qeyri-bədii mürəkkəb mətnlər yaxşı olar ki, rekursiv prinsip əsasında aynca təhlil edilsin. Mətn daxilinə girmiş mətnin situativ amilləri haqqında lazımi məlumat adətən əsas mətnə verilməmiş olur.

*MBtdən*xaric təhlil üçün *semantik çərçivə*. Əgər biz tərcümə məqsədi ilə təhlil aparmağa xidmət edən və mətnlə bağlı bütün vəziyyəti əhatə edən bir model hazırlamaq istəyiriksə, onda aşağıdakı fundamental suala cavab verməliyik: müxtəlif amillərlə bağlı hansı məlumat tərcümə üçün vacibdir?

Bəzi nəzəriyyəçilər dildən istifadə edənlər üçün müəllifin yaşı, mənşəyi, sosial mühiti, təhsili və s. haqqında məlumatı vacib sayırlar; digərləri ünsiyyət prosesinin iştirakçıları münasibəti, statusu, rolu, davranışı və fəaliyyəti haqqında məlumatı; ayrı bir qrup isə ictimai-iqtisadi şəraiti (rolu, statusu, iqtisadi vəziyyəti), sosial-mədəni və koqnitiv-intellektual şəraiti (mətn və dünya haqqında biliklər, təhsil, təcrübə, gerçəklik modelləri) və bioqrafik-psixoloji vəziyyəti (fərdi qabiliyyəti, meyli, bioqrafik vəziyyəti, plan və niyyətləri); başqa bir qrup isə daha irəli gedərək qabanq, şən, bədbəxtlik kimi məlumatları da tərcümə üçün vacib sayırlar. Onlar həm də danışan və dinləyənin bir-biri haqqında olan təsəvvürünü də bu amillərə daxil edirlər. Belə hesab olunur ki, bunlar hamısı ünsiyyət aktına təsir edir(21).

Bunlar heç də nəzərə alması amillərin hamısı deyil. Ancaq onlar aydın göstərir ki, mətnin yarandığı şərait, məkan informasiya təfərrüatının tərtibi ilə təhlil oluna bilməz. Elə kateqoriyalar tapılmalıdır ki, onların vasitəsilə dünya dərk edilsin, həmin kateqoriyalar eynilə mətnin yarandığı tarixi şəraitə aid olsun.

“Məntiqi məkandakı faktlar dünyanı təşkil edir”, deyər Lüdviq Vittgensteyn öz traktatında yazır(21). Bu o deməkdir ki, faktlar bütün əlaqələri (dünyanı) bir-birinə bağlamaqla məntiq vasitəsilə əldə edilir. Bu, eynilə mətnin yarandığı şəraitə də aiddir.

Hər hansı tarixi şəraitin əsas kateqoriyaları zaman və məkandır. Zaman kateqoriyası dünyanın özünün özü haqqındakı tarixi konsepsiyasını da ehtiva edir. Ona görə də təhlilin birinci əsas aspekti şəraitin zaman və məkan ölçüsüdür.

Mətnin yarandığı situasiya həmişə insan mədəniyyətinin bir hissəsidir. Buna görə də mətn təhlilinin ikinci əsas aspekti mətnin yarandığı situasiyanın mədəni-spesifik xüsusiyyətlərinə aid olmalıdır.

Mətnin özündə elə bir funksiya var ki, onun mətn olmasını təmin edir. Ona görə də mətnin üçüncü başlıca aspekti mətnin yarandığı situasiya ilə onun kommunikativ aspekti arasındakı əlaqəni əhatə edir.

Mətnin kommunikativ funksiyası ümumiyyətlə dilin transkultural, bəlkə də universal kommunikativ funksiya çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir. Bühler və Jakobsonun modellərinə görə kommunikasiyanın dörd növü var:

Mətndəki referent, yaxud kontekstə aid edilən referensial (həm də denotativ və ya koqnitiv) funksiya;

Müəllif, onun hissləri, referentə münasibətinə əsaslanan emotiv və ya ekspressiv funksiya; mətnin reseptora yönülmüş opelativ (appellativ, konativ, inandırıcı, yaxud vokativ) funksiya; əsas məqsədi müəlliflə reseptor arasında ünsiyyət yaratmaq, onu

Zaman, məkən və mədəniyyətdən başqa bu əsas funksiyaların təsiri mətnin “dünyasım” təşkil edir. Buna görə də onlar situativ amillərin analitik modeli ilə bağlı ortaya çıxan suallar üçün sistemli bir çərçivə yaradır. Məndəki amillər və mətn ölçülərinin bir-birindən asılılığını nümayiş etdirmək üçün həmişə son sual sözügedən amilin təhlilindən doğan bəkləntilərə aid olur.

Məlumatın ötürücüsü: Ötürücü və mətn yaradıcısı. Əvvəlki səhifədə məlumatı ötürənlə mətnin yazarının rollarını bir-birindən ayırdıq. Bir çox hallarda məlumatı ötürənlə mətnin yazarı bir şəxsə təəssüm etsə də (məsələn, bədii əsərlər, dərslik, qəzet şərhləri adətən bir müəllifin adı ilə çıxır), tərcümə yönümlü mətn təhlilində bu fərq özünü aydın şəkildə büruzə verir.

Bir çox mətnlərdə ümumiyyətlə heç bir müəllifin adı olmur. Belələri adətən elanlar, qanunlar, nizamnamə, təlimat və sair praktik məqsəd üçün tərtib edilmiş qeyri-bədii mətnlərdir. Bununla belə, adı açıqlanmasa da, ümumiyyətlə müəyyənləşdirilə bilən bir şəxs olmalıdır ki, məlumatı ötürsün. Məsələn, elanda məlumatı ötürən müəyyən əmtəənin satışı ilə məşğul olan şirkətdir, qanunlarda məlumatı ötürən dövlətin qanunvericilik orqanıdır. Mətn yazanın adının çəkilməməsi belə bir nəticə hasil etməyə gətirib çıxarır ki, ya bir şəxs kimi onun bu mətnə dəxli yoxdur, ya da bir sıra mətnlərdə olduğu kimi, o, adının açıqlanmasını arzu etmir.

Əgər mətn həm məlumatı ötürənin, həm də yazanın adını daşıyarsa, yazanın rolu adətən ikinci dərəcəlidir. Çünki o, Öziünün heç bir kommunikativ niyyətini oxucuya təqdim etmir, deməli məndəki fikirlər onun deyil.

Mətni ötürən bir şəxs, yaxud təşkilatdır. O, müəyyən bir məlumatı ötürmək üçün məndən istifadə edir, mətnin yazan isə mətni ötürənin göstərişi əsasında, müvafiq dil və mədəniyyət normaları çərçivəsində mətni tərtib edir. Mətnin formal cəhəti, yaxud formatı daha aydın bir ekspert, bəzi hallarda isə daha aydın şəxslərin köməyi ilə ictimaiyyətə təqdim oluna bilər.

Məsələn, Azərbaycanda turistlər üçün bələdçi kitabının arxasında yazılıb: *“Compiled by the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan. Text: by V.Gasimov”*. Turist məlumat mərkəzi səyyahlara məlumat vermək, şəhərin görməli yerlərini təqdim etmək məqsədi güdür. Bu mərkəz mətnin ötürücüsüdür. Mətnin yazan isə Qasımovdur. O, mətnin üslubi xüsusiyyətləri üçün məsuliyyət daşıyır, mətni ötürənin niyyəti üçün cavabdeh deyil. Kitabçanın ingilis, rus, Azərbaycan variantlarında da həmin məlumat verilir. Məlumat mərkəzi mətn ötürücüsü olsa da, burda mətnləri yazan ayrı şəxslərdir-tərcüməçilərdir. Onların da adı kitabçada göstərilməlidir.

Bu misal göstərir ki, ancaq mətn mühitindən (nəşr, istinad, bibliografiya və s.) mətnin yazan ilə onu ötürən şəxsin eyni adam olub olmaması bədii ədəbiyyatlı olur. Bir ad varsa, onda həmin şəxs mətnin yazarıdır.

Məlumatın ötürücüsü haqqında nəyi bilmək lazımdır? Tərcümə üçün məlumatın ötürücüsü haqqında nəyi bilmək lazımdır? Bəziləri mətnin formalaşmasına müəllifin təsiri, digərləri isə müəllifin reseptora və onun sosial rolu ilə əlaqəni, sosioloji mühitin öyrənilməsini zəruri sayır. Rolu insan yox, situasiya müəyyən etdiyindən yaxşı olardı ki, müəllifin məqsədi öyrənilsin. Rol və statusu bir-birindən ayırmaq lazımdır. Zaman, məkan, mədəniyyət və ünsiyyətin əsas funksiyalarının müəyyən etdiyi çərçivədə tərcümə üçün ən mühüm olanı mesajı ötürənin niyyəti, reseptorlar qrupunun mədəni zəmini, məkanı, zamanı, mətn yaratmanın motivi, eləcə də intratekstual xüsusiyyətlər (özünəməxsusluq, regional və sosial dialekt, zamanla bağlı xüsusiyyətlər, biliklər) haqqında məlumatdır.

Məsələn: a) əgər mətn İspanca yazılıbsa, onda müəllifin İspaniya, yaxud latın amerikasından olduğunu bilmək vacibdir, çünki Avropa və Latın Amerikasını ispanlaşdırma dilində mənaca bir-birindən fərqlənən çoxlu sözlər var. Latın Amerikasından olan ən tanınmış yazıçılar belə İspan qəzetində ispanlar üçün yazırlarsa, şübhəsiz ki, amerikanizmlərdən istifadə edirlər, b)

İspaniyada nəşr olunan Kuba hekayələrində “Kubanizmlər” ispanlar üçün çıxışda şərh olunur. Bunlan başa düşmək tərcüməçi üçün vacibdir. Bunsuz nə tərcümə etmək, nə də orijinalın effektini yaratmaq mümkündür.

Mesajın ötürücüsü haqqında məlumatı necə əldə etməli? Mesajın ötürücüsü (mətnin yazan) haqqında tərcüməyə lazım olan məlumatı əvvəla mətnin əhatəsindən, girişindən, epiloqdan, çıxışlardan, nəşriyyat qeydlərindən əldə etmək olar. Re-septorun, yaxud tərcüməçinin fon bilikləri də müəllif haqqında müəyyən məlumatı verə bilər. Müəllifin özü adətən onun yazıçı kimi ustalığı, məqsədi, mövzulan, oxuculan haqqında müəyyən bilik toplamağa şərait yaradır. Siyasətçinin də adı məlum olduqda onun görüşləri, mövqeyi, orientasiyası və digər cəhətləri haqqında müəyyən təsəvvürlər yaranır. Belə biliklər çox vaxt reseptorda da olur. Buna görə mütərcim nəzərə almalıdır ki, tərcümə oxucusuna nələr məlumdur, nələr yox. Məlumatsızlıq mətnin başa düşülməsinə mane olduqda, onda həmin məlumatın yeri tərcümə mətnində, yaxud tərcümə mətni mühitində müəyyən məlumatla doldurulmalıdır.

Məsələn, əgər İngiltərənin sabiq baş naziri Toni Bleycr bir yerli qəzətdə baş məqalə ilə çıxış edirsə, ingilis oxuculan dərhal başa düşürlər ki, məqalə müəllifi hansı siyasi partiya məxsusdur. Əgər bu məqalə tərcümə olunub bir alman qəzetində dərc edilərsə, onda alman oxuculan onun partiya mənsubiyyətindən xəbərsiz ola bilərlər. Məqalənin düzgün başa düşülməsi və şərhü üçün mətnə hökmən bir neçə sətirlə lazım olan məlumat oxucuya çatdırılmalıdır.

Mesajın ötürücüsü haqqında məlumat kommunikativ situasiyanın digər amilləri ilə də verilə bilər. Məsələn, əgər təhlil aparan şəxs hansı vasitə, nə vaxt, hansı funksiya ilə (yerli qəzətdə, filan vaxt, baş sağlığı) çap edildiyini bilirsə, onda o, mesajın kimin (qohumlar, dostlar, işlədiyi təşkilat) tərəfindən ötürüldüyünü müəyyən edir. Nəşrin yeri mesajı ötürənin yeri, ölkəsi haqqında məlumat verir, çünki eyni dil bir neçə ölkədə

bilər, məsələn: ingilis dili 60 ölkənin rəsmi dövlət dilidir. Mesajın hansı mətbuat orqanında çapı da onun ötürücüsü haqqında məlumat verir, məsələn: yazı qəzetdə isə onun ötürəni müxbir, xüsusi elmi jurnalda isə o, mütəxəssisdir. Mesaj haqqında məlumatı hətta onu ötürənin özündən, onunla əlaqəli şəxslərdən də soruşmaq olar.

Mesajın ötürücüsü haqqında məlumatın ayrı bir mənbəyi mətnin özüdür. Əgər mətn mühiti lazımi məlumatı əldə etməyə imkan vermirsə, onda təhlilçi, yaxud mütərcim mətnin özündə müəyyən eyham və məlumatlar axtarmağa məcburdur. Mətn müəyyən yerli, yaxud sosial mənsubiyyətdən xəbər verə bilər, ancaq ola bilər ki, mesajı yazanla ötürən eyni şəxs deyil. Məndə arxaik formalar yazan yaşadığı dövrdən xəbər verir. Bütün bu suallara ancaq intratekstual təhlil tamamlandıqdan sonra cavab verilə bilər.

Mesaj ötürənin məqsədi Məqsəd^ funksiya və təsir arasında fərq. Mesaj ötürənin məqsədinin ölçülərini bilmək üçün ondan soruşmalıyıq ki, mətnin hansı məqsədi yerinə yetirməsini, mesajı ötürməklə reseptorda hansı təsiri doğurmasını istəyir. Məqsədi funksiyadan və təsirdən (effektdən) ayırmaq çətindir. Bəzi alimlər müəllifin niyyətini məqsəd və təsirlə eyniləşdirirlər. Bizim fikirimizcə, bu üç anlayış eyni şey, yəni ünsiyyətin eyni aspekti haqqında müxtəlif fikirlərdən başqa bir şey deyil. Məqsəd mesajı ötürənin nöqteyi-nəzəri ilə müəyyənləşir. O, mətnlə müəyyən məqsədə nail olmaq istəyir. Ancaq məqsəd heç də həmişə mesajı ötürənin niyyətini tamamilə yerinə yetirmir. Ünsiyyət aktını reseptor tamamlayır, çünki o, müəyyən funksiyada işləyən mətni alır və ünsiyyət aktı tamamlanır.

Mətnin funksiyası məndən xaricdədir. Mətnin reseptora təsiri mətn oxunduqdan sonra bilinir. Bu prosesdə xarici və daxili amillər birləşir.

Şübhəsiz bəzi mətnlər müəyyən məqsədlərlə əlaqələndirilir, ancaq ola bilsin ki, bu məqsəd kommunikativ situasiyada öz əksini tapmasın. Məsələn, bəzi köhnə mətnlər hazırda əvvəlki

məqsədini yerinə yetirmir. Adətən mətndə məqsəd, funksiya və effekt üst-üstə düşür. Ancaq bunlar aynılıqda ona görə araşdırılır ki, bu amillər tərcümə prosesində müxtəlif əməliyyatlar (*preservation, change, adaptation*) aparmağa imkan verir.

Mesajı ötürənin niyyəti tərcüməçi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır, çünki o, mətnin məzmunu (*subject matter, choice of informative details*) və forması (*composition, stylistic characteristics, quotations, use of non-verbal elements*) ilə əlaqədar strukturlaşma aparır. Bundan əlavə, mətnin forması onun növünü müəyyənləşdirir və reseptora bildirir ki, mətnin funksiyası nədir. Məsələn, müəyyən cihazlardan istifadə etmək üçün - yazılmış təlimatlar istifadəçiyə həmin cihaz haqda, onu necə işlətmək haqda təlimat verir. Tutaq ki, kimsə fen (saçqurudan) alır və təlimat onun sahibinə alətdən necə istifadə etmək haqqında məlumat verir. Təlimatın yazan bu məqsədlə məxsusi sözlər, cümlələr, klişelərdən istifadə edir. Mətni qutudan götürən alıcı dərhal təlimat yazanın məqsədini başa düşür. Burada mesajı ötürənlə onun yazanın niyyəti üst-üstə düşür.

Mətnə sədaqət baxımından mesajı ötürənin də niyyəti vacibdir. Tərcümədə mətnin funksiyası dəyişsə belə, mütərcim mesajı ötürənin niyyətinin əksinə hərəkət etməməlidir. Niyyətin ölçüsü barədə məlumat digər xarici (zahiri) amilləri aydınlaşdırır, məsələn: reseptora təsir, hansı vasitənin daha münasibliyi, niyyət ilə mətnin növü arasında əlaqə, eləcə də mətnin intratekstual xüsusiyyətlərini (mətnin kompozisiyası, ritorik vasitələrdən, qeyri-verbal elementlərdən istifadə və s.) işıqlandıra bilər.

Mesajı ötürənin niyyəti haqqında nəyi bilməli? Hansı niyyət növləri mətnlə əlaqəli ola bilər? Elə ünsiyyət formaları var ki, mesajın ötürücüsü onu özünə ünvanlayır: məsələn, kimsə bir az yüngülləşmək, öz fikirlərini saf-çürük etmək xatirinə, yaxud elə telefonla danışanda qeyri-ixtiyari cizma-qara edərkən (sıfır-niyyət, niyyətsizlik) nəşə yazır. Bunların tərcümə üçün o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Bir və ya bir neçə nəfərin iştirak

etdiyi normal ünsiyyət aktında niyyətlə ünsiyyətin funksiyası üst-üstə düşür. Məsələn, mesajın ötürücüsü reseptora müəyyən bir məsələ haqqında məlumat vermək istəyir (*referensial funksiya*), ya da müəyyən şey barədə öz fikrini, mövqeyini bildirir (*ekpressiv niyyət*), yaxud reseptoru inandırmağa çalışır ki, müəyyən fikri qəbul etsin, müəyyən işi görsün (*operativ-təhrik-edici niyyət*), ya da reseptorla əlaqəyə girmək, əlaqə saxlamaq istəyir (*fatik niyyət*).

Əlbəttə, mesajı ötürənin bir neçə niyyəti də ola bilər. Onda həmin niyyətlər ierarxiya şəklində yerləşdirilməlidir. Praqmatik səbəblərə görə tərcümədə bu ierarxiya dəyişdirilə bilər.

Mesajı ötürənin niyyəti haqqında məlumatı necə əldə etmək? Adətən, reseptora mesajı ötürənin niyyəti barədə açıq şəkildə xəbər verilmir, ancaq o, mətni həmin niyyətin nəticəsi kimi qəbul edir. Mesaj ötürən və ya yazanın niyyəti haqqında aydın və ya üstüörtülü məlumat almaq üçün mətnin intratekstual xüsusiyyətlərini təhlil etmək lazımdır.

Bununla belə, ektratekstual amillər (mesajı ötürən, reseptor, vasitə, məkan, zaman, motiv, funksiya) mesajı ötürənin niyyətini müəyyən qədər işıqlandıra bilər. Paralinqvistik hadisələr, məsələn, mesajı ötürənin həyəcanlan, yaxud narazılığı da nəzərə alınmalıdır.

Mesajı ötürənin niyyətini müəyyənləşdirərkən reseptorun rolunu da müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu da mətnin özü, ya da mətn vasitəsilə edilir. Bu rol mesajı ötürənlə reseptorun həqiqi statusu ilə bağlı roldan uzaqdır. Bu rol iki şəxsin (reseptor və mesajı ötürən) statusu ilə müəyyənləşən əlaqələrdir. Müəyyən bir sahədə geniş biliyə malik olan mesaj ötürücüsü reseptorun etimadını qazanmaq üçün öz biliyindən istifadə edə bilər. Əgər təhlil aparan şəxsin mesaj ötürənin mətndəki rolundan xəbəri varsa, onda o, əvvəlkinin niyyəti barədə müəyyən məlumat əldə edə bilər.

Bədii mətnləri və müəllifin fərdi fikirlərini özündə əks etdirən mətnləri (məsələn, siyasi şərhlər, redaktorun baş məqaləsi

və s.) təhlil edərkən mesajı ötürənin niyyəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir, çünki belə hallarda mətnin növü ilə niyyəti arasında bir əlaqə olur. Bu mətnləri təhlil etmək üçün mütərcim müəllifin həyatı, mühiti, yaradıcılığına təsir etmiş hadisə, cərəyan və şairəyə müraciət etməlidir. Şübhəsiz ki, tərcümə məqsədilə mətni təhlil edəndə mütərcim ixtiyarında olan bütün vasitələrdən istifadə etməlidir. Ancaq yadda saxlamalıdır ki, tapdığı incəliklərin doğrudan da təhlil etdiyi məxəz mətnə aidiyyəti var, ya yox. Mütərcim müəllifin öz reseptoru üçün nəzərdə tutduğu məlumat səvizində məlumatı yiyələnməyə çalışmalıdır. Bədii mətn üçün bu, ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə məşğul olan alim səviyyəsi demək deyil, ancaq hər halda o, tənqidi təfəkkürə malik bir reseptor olmalıdır.

Məsələn: a) Bertold Brext Almaniyada siyasi təmayüllü bədii ədəbiyyatın nümayəndəsidir. Əgər reseptor yazıçının birinci hekayəsi “Zorakılığa qarşı tədbirlər” 1930-cu ildə nəşr olunduğunu bilirsə, onda dərhal başa düşür ki, müəllif oxuculan nasistlərə qarşı ehtiyatla davranmaq üçün xəbərdar edir, b) Əgər məqalə siyasi şərhlər həsr olunan qəzetdə dərc edilərsə, onda mesajı ötürənin niyyəti, əlbəttə, son siyasi hadisələri şərh etməkdir. c) Əgər mətn resept adı ilə dərc olunubsa, oxucu inanır ki, mətnə müəllifin niyyəti müəyyən xörəyin hazırlanması haqqında məlumat verməkdir.

Bəzən mesaj ötürücüsü özü öz niyyətini açıqlayır. Məsələn, Peru yazıçısı Mario Varqas Llosa yazır: “Mən *Los cachorros* adlı hekayəmi nəsr kimi yox, mahnı kimi oxunmasını istəyirdim. Ona görə də hər bir hecanı seçəndə istəyirdim ki, o, təkcə təhkiyyə kimi deyil, həm də musiqi kimi səslənsin, istəyirdim ki, oxucu hiss etsin ki, o, hekayəni oxumur, onu mahmtək, mu- siqitək dinləyir.

Vermeer yazır: “Müəllifin bu etirafı heç də o demək deyil ki, məxəz mətn onun niyyətini tam əks etdirir(21)”.

Reseptor və reseptor yönümünün əhəmiyyəti, Tərcüməyö-nümlü mətn təhlillərinin hamısında reseptor böyük əhəmiyyətə

malikdir. Onun kommunikativ roluna, mesaj müəllifindən nələri gözlədiyinə, kommunikativ zəmininə *{background knowledge}* sosial əhatəsinə, mühitinə, mətndəki mövqeyinə, mətndəki nitqinə böyük əhəmiyyət verilir. Koller və Nyubert mətni məxəz dil yönümlü sayırlar(21).

Mətn ancaq bir qrup reseptorlar üçün nəzərdə tutulmaya da bilər, məsələn: elmi publisistikanı uşaqlar, yeniyetmələr, yaşlılar, alimlər və qeyri-alimlər də oxuya bilər. Tərcümə nəzəriyyəsində reseptorun əhəmiyyəti hamı tərəfindən etiraf olunsada, tərcümə praktikasında buna əhəmiyyətin verilməməsi təəccüb doğurur.

Məxəz mətn reseptoru tərcümə mətni reseptoru ilə müqayisədə. Bütün təhlil boyunca mütərcim reseptor yönümlü məxəz mətndəki tekstual elementləri tapır. Tərcümə mətni həmişə məxəz mətnin reseptorlarından fərqli reseptorlara ünvanlandığından bu elementlərin adaptə edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Məsələn, əgər mətn baş vermiş bir hadisə haqqında Amerika qəzetlərinin birində dərc olunmuş reportaj isə, deməli o, böyük oxucu kütləsinə ünvanlanmış olur. Bunun üçün xüsusi oxucu qrupu yoxdur. Oxucunun diqqətini cəlb etməkdən ötəri müəllif sensasiyalı bir başlıq, üstəgəl əlavə, informativ sərlovhələr seçir və hər abzasın əvvəlində yerləşdirir. Mətdə iki foto verilir. Bütün bunlar oxucunu həvəsləndirmək, onun diqqətini cəlb etmək üçündür. Ancaq bu mətn bir jurnalist üçün tərcümə olunarsa və həmin tərcümənin təşəbbüskan həmin jurnalist özü isə (çünki həmin mətndəki məlumat onu maraqlandırır), onda tərcümədə bu həvəsləndirici elementlər artıqdır. Kiçik sərlovhələr hətta çəşməci eifekt də doğura bilər.

Hər bir tərcümə reseptoru məxəz mətnin reseptorundan ən azı bir şeylə fərqlənir: onlar ayn-ayn mədəniyyətlərin nümayəndələri, ayn-ayn dillərin daşıyıcısıdır. Ona görə də tərcümə heç vaxt orijinal kimi eyni reseptora ünvanlanmır.

Adresat təsadüfi reseptorla müqayisədə. Əvvəlcə müəyyən bir mətni oxuyacaq və ya dinləyəcək adresat (mesaj ötürənin

mətni ünvanladığı şəxs, yaxud şəxslər) ilə təsadüfi reseptoru bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Ola bilsin ki, mətn sonunculara ünvanlanmayıb, məsələn: kimlərsə təsadüfən televiziya ilə parlament müzakirəsinə baxırlar. Belə hallarda təsadüfi ad- resat ikinci dərəcəli adresatdır, məsələn: siyasətçi müsahibə zamanı ona verilən sualı cavablandırdıqda, şübhəsiz ki, onun cavabı müsahibəni götürənə yox, özünün seçicilərinə ünvanlanmış olur.

Real adresatla təsadüfi adresatın mesajı dərki də müxtəlif ola bilər. Bunun ünsiyyət iştirakçılan üçün də, xüsusilə tərcümədən danışdıqda, nəticəsi müxtəlif ola bilər. Onda mütərcim mətnin bu iki qrupdan hansına ünvanlandığını müəyyən etməlidir.

Elə bir məqam yarana bilər ki, mütərcim özü təsadüfi reseptor ola bilər. Əgər məxəz dil daşıyıcısı şifahi tərcümə zamanı hədəf dili passiv şəkildə bilirsə, yaxud əgər tərcümə orijinal ilə birlikdə yan-yanə çap olunubsa, məxəz dil daşıyıcısı, yaxud məxəz dili müəyyən qədər bilən iştirakçı tərcümə ilə orijinalı müqayisə edir. Beləliklə o, ikinci dərəcəli reseptor olur. O, təkcə məlumatın özü ilə yox, onun hansı yolla, hansı tərzdə tərcümənin oxucusuna ötürülməsi ilə də maraqlanır. Bu cür reseptorların olacağı təqdirdə yaxşısı budur ki, mütərcim əsərin girişində öz tərcümə strategiyasını açıqlasın.

Reseptor haqqında nəyi bilmək lazımdır? Tərcümə mətninin reseptoru haqqında mümkün olan bütün məlumatı əldə etdikdən sonra mütərcim onu məxəz mətnin reseptoruna xas olan xüsusiyyətlərlə (yaşı, cinsi, təhsili, ictimai vəziyyəti, coğrafi mənşəyi, sosial statusu, mesajı götürənə münasibətdə rolu və s.) müqayisə etməlidir.

Məsələn, jurnallardan birində narkotika ilə bağlı məqalə yeniyetmələr (13-19 yaşlılar) üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məqalənin reseptorlarına müraciət edib, onlara narkotik maddələr qəbul etməyin təhlükəsi barədə xəbərdarlıq etməkdən ötrü müxbir yeniyetmələrin və narkotik maddələrdən istifadə edənlərin dilində

işlənən jarqon və slenqdən istifadə edir. Yeniyetmələr üçün bu məqalə tərcümə edilərkən mütərcim hədəf dildə də müvafiq vasitələrdən istifadə etməlidir. Ancaq bu məqalə yaşlılara məxsus bir jurnalda eyni ilə dərc olunursa, onda yaşlı oxucular ya mətni başa düşməyəcək, ya da onu ciddi qəbul etməyəcəklər.

Reseptorun ünsiyyət zəminini *{background}*^ yəni onun ümumi biliyi, dünyagörüşü, mətndəki mövzu barədə bilikləri mətnin tərcüməyönümlü təhlili üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Reseptorun ünsiyyət zəminini qiymətləndirəndən sonra, mətnin yazan təkcə nələri yazmağı deyil, nələri yazmamağı da müəyyənləşdirir, nələrisə vurğulayır, nələrisə öteri şəkildə verir.

Oxucuya ötürüləcək biliyin qədəri reseptorun təkcə təhsilindən yox, həm də mövzuya bələd olmasından asılıdır. Belə halda vəziyyət məxəz və hədəf mətnlərin reseptorlarından ötrü fərqli olur, çünki əksər hallarda bu iki qrup reseptor arasında böyük zaman fərqi olur. Məsələn, C. Çosserin XIV əsrdə ingilis oxucusuna görə yazdığı “Kentrberi hekayələri” XXI əsr Azərbaycan oxucusu üçün tərcümə olunduqda əsərin bu iki qrup oxucu üçün böyük fərqi olur.

Müəllif mətni yazdıqda müəyyən məqsəd güddüyü kimi reseptorun da onu oxumaqda öz niyyəti var. Reseptorun niyyəti onun mətndən gözlədikləri ilə qanşdınımamalıdır. Mətndən gözlənilənlər reseptorun kommunikativ zəminini təşkil edir. Niyyəti həm də reseptorun reaksiyası, mətnə cavabı ilə də qarışdırmaq lazım deyil.

Reseptor haqqında məlumat mesajı ötürənin niyyəti, zamanı, məkanı, mənşəyi, yaşı, mətnin funksiyası və onun intratekstual xüsusiyyətləri üzərinə müəyyən işıq sala bilər.

Mesajı ötürənlə əlaqədar göstərildiyi kimi, uydurma reseptor “xarici” kommunikativ situasiyanın yox, “daxili” kommunikativ situasiyanın bir hissəsidir. Mətn zahirən hətta müxtəlif reseptorlara ünvanlana bilər.

Məsələn, nasist rejiminə qarşı müqavimət hərəkatının üzvü olduğu üçün həbs olunan alman yazıçısı Veysenbom arvadına bir neçə məktub yazır. Bu məktublər müharibədən sonra nəşr olunur, ilkin məqamda həmin məktublərin ünvanlandığı dəqiq bir şəxs var. Sonralar həmin məktublər, onlara yazılmış cavablər, daha bir neçə şer və məhnlərlə birlikdə çap olunmuşdur. Bu halda artıq reseptorlar daha genişdir və dəqiq deyil. Burada üçüncü reyx zamanı müqavimət hərəkatı iştirakçılannm ifadələri ilə maraqlanan hər bir kəs reseptordur. Məhəbbət məktub- lan ilə dolu olan bu kitabı bir gənc öz sevdidi qıza hədiyyə edirsə, onda reseptor məsələsi daha da mürəkkəbləşir. Həmin kitabın digər dillərə tərcümələri hələ bir yana qalsın. Buna görə də, mütərcim təkcə məxəz mətn reseptorunun xüsusiyyətlərini, onun məxəz mətnə münasibətini deyil, həm də hədəf mətn reseptorunun xüsusiyyətlərini, onun mətnlə əlaqəsini təhlil etməlidir. Çünki onun mətndən nələr gözləməsi - biliyi, kommunikativ rolu hədəf mətnin üslubi cəhətdən təşkilinə yardım edir.

Məxəz mətnin məxəz dil reseptoruna yönümü çox olduqca məxəz mətnin sənəd kimi tərcümə ehtimalı da artır. Bu o deməkdir ki, hədəf mətn məxəz mətn barəsində onun öz vəziyyətindən xəbər verir, ancaq onun vəzifəsinə oxşar vəzifə yerinə yetirmir. Ona görə də bir ölkə başçısının öz xalqına müraciəti tərcümədə eyni effekti doğura bilməz.

Reseptorlar haqqında məlumatı necə əldə etməli? Mesajı ötürənlə olduğu kimi reseptor haqqında məlumatı ilkin olaraq mətn mühitindən (məsələn, kimə ithaf olunub, qeydlər və s.), o cümlədən kitabın adından əldə etmək olar. Bu məlumat mesajı ötürənin reseptor haqqında verdiyi məlumatdan, onun niyyətindən, situasiya ilə bağlı amillərdən, məsələn, məlumat hansı vasitə ilə verilir, zamanı, məkanı, motivi və sairədən əldə edilə bilər. Standartlaşdırılmış mətn növləri çox vaxt reseptorda eyni səviyyədə standartlaşdırılmış bəkləntilər doğurur. Belə bir misal götürəlik: evdar qadın müəyyən bir reseptı oxuyarkən gözləyir ki, ondan müəyyən bir xörəyin bişirilməsi haqqında

mat əldə etsin. Şübhəsiz buna görə də həmin mətni oxuyur. Onun diqqəti mətnin məzmununa yönəlmiş olur (məsələn, bu xörəyin bişirilməsinə hansı komponentlər lazımdır, özü nə etməlidir?). Təkcə kompozisiyasına görə yox (məsələn, əvvəlcə inqredientlərin siyahısı, sonra isə xronoloji ardıcılıqla təlimatın verilməsi), həm də sintaktik strukturuna (məsələn, imperativlər, parataksis) və leksik xüsusiyyətlərinə (məsələn, terminologiya, standart forma, həmçinin “qaynama həddinə çatdırma”, “mütəmadi olaraq qanşdırmaq”) görə reseptlərin özünəməxsus forması var. Oxucu mətnin formasına o zaman diqqət yetirir ki, mətn onun gözlədiyi formada olmur, məsələn: resept şerlə yazılıb, inqredientlərin siyahısı verilməyib.

Reseptorun bəkləntisi bəzən müəyyən bir dözümlülüyə aparıb çıxara bilər. Məsələn, turist müəyyən bir menyunu oxuyarkən (onun mətn funksiyası aydın şəkildə situasiyadan aydınlaşa bilər) mətn onun dilinə yaxşı tərcümə olunmamışsa, bu, turisti o qədər də narahat etmir. Əksinə, mətndəki orfoqrafik səhvlər, qeyri-idiomatik ifadələr ona ləzzət verir, çünki, o, nə yeyəcəyi, nə içəcəyi haqqında müvafiq məlumatı reseptdən əldə edə bilər.

Söz yox, mətnin yazan bacardığı qədər reseptorun bəkləntilərini doğrultmağa çalışır. Lakin elə hallar da var ki, mətnin yazan reseptorun bəkləntilərini nəzərə almır.

Mesajın ötürüldüyü vasitə-kanal (medium)

Şifahi nitq yazı ilə müqayisədə. Mesajın ötürüldüyü vasitənin (kanal) daha geniş izahata ehtiyacı var. Biz medium dedikdə mesajın hansı vasitə ilə oxucuya, reseptora ötürüldüyünü nəzərdə tuturuq. Mütərcimi informasiyanın texniki cəhətlərindən daha çox, onun anlaşılıqlı olması, kommunikativ əlaqədən ehtimal olunan nəticə maraqlandır.

Hər şeydən əvvəl, ünsiyyətin hansı şəkildə - üz-bəsurət (*iface-to-face*), yaxud yazı vasitəsilə həyata keçirildiyini öyrənməliyik. Mətnin ötürülməsi vasitəsi təkcə onun qəbuluna deyil, həm də onun formalaşmasına da təsir edir. İnformasiyanın

rülmə vasitəsi onun iksplistliyinin səviyyəsi, arqumentlərin düzülüşü, cümlə növlərinin seçilməsi, koeqzeziya xüsusiyyətləri, mimika, jestlərdən və digər qeyri-verbal formalardan istifadəni müəyyənləşdirir, informasiyanı ötürmə vasitəsinin intratekstual amillərə təsirini dilin diektik *{sözün mənasının ancaq kontekst və situasiyada aydınlaşması}* aspektinə nəzər salmaqla başa düşmək olar. Üzbəsurət ünsiyyət formasında hər şeyi dillə, sözlə ifadə etmək lazım gəlmir.

Məsələn, üzburət ünsiyyət formasında *here, by my side, today*, yaxud ünsiyyətin iştirakçılan */, all of us. the speaker before me correctly remarked* kimi söz və ifadələrin mənası kontekstdən kənarında qeyri-müəyyəndir, anlaşılmazdır. Ancaq yazılı ünsiyyət formasında zaman, məkan, mesajı ötürən, reseptor- lar və s. haqqında məlumat, ya da ünsiyyət mühiti (başlıq, çap, giriş və s.) vasitəsilə bu söz və ifadənin mənası açılıb dəqiqləşdirilə bilər.

Yazılı və şifahi ünsiyyət kateqoriyalan heç də həmişə bir-birindən ayrı-ayn götürülməməlidir. Misal üçün, elə şifahi mətnlər var ki, onlar sonradan yazıya köçürülür (məsələn, şahid ifadəsi); elə yazılı mətnlər var ki, onlar şifahi şəkildə ötürülür. Ona görə də bəzi alimlər yazılmaq məqsədilə danışılan (məsələn, *imla*) və danışılmaq məqsədilə yazılan *{radio və televiziya xəbərlər}* mətnlərdən bəhs edirlər.

Deyilənlər göstərir ki, mətnləri ötürmə vasitəsinə görə qruplara bölmək o qədər də düzgün deyil.

Ötürmə vasitəsi haqqında nəyi bilmək lazımdır? Şifahi ünsiyyətdə məlumatın ötürülməsi vasitələrinə *{telefon, mikrafon}* daxildir. Bunlar da, şübhəsiz, mətnin hazırlanması, qəbulu və dərkinə mənfi təsir göstərir. Yazılı ünsiyyətdə isə məlumatı ötürmə vasitələrinə kitab, qəzet, jurnal, çoxcildli ensiklopediyalar, broşura, 0 cümlədən biznes yenilikləri və s. daxildir.

Mətnin ötürülmə vasitəsinin də tərcümə üçün böyük əhəmiyyəti var, çünki məlumatın ünvanlandığı qrup haqqında mü

əyyən məlumat verir. Məsələn, ölkə qəzetinin oxucusu yalnız sayca böyük deyil, həm də müxtəlif təhsil səviyyəsi olan insanlara görə nəzərdə tutulduğundan onda müxtəlif üslubi formal və bəkləntilər var. Bu qəzet tibbi, neyrocərrahiyyə və s. aid jurnallardan kəskin şəkildə fərqlənir. Nazik kağız cildli kitablann oxucusu bahalı qalın cildli kitablann oxucusundan daha çoxdur. Şəxsi məktub bir kəsə ünvanlanır, lakin standart biznes məktubu bir çox şirkətlərə göndərilə bilər. Afişa yoldan keçən bütün insanlar üçün nəzərdə tutulub.

Deyənlərdən əlavə, mətnin hazırlandığı məkan, zaman da tərcümədə böyük əhəmiyyəti kəsb edir. Zaman nəinki məxəz mətnin, həm də hədəf mətnin yazılması və qəbulunu ösdində ehtiva edir. Məxəz dildəki kommunikativ situasiya, eləcə də mədəniyyətlərarası kommunikativ situasiya müvafiq zaman konteksti ilə müəyyənləşir. Zaman ölçüsü ilə bağlı biz klassik mətnlərin ənənəvi tərcümələri ilə tanış olub, tərcümə və yenidən tərcümə zamanı ortaya çıxmış problemləri nəzərdən keçirməliyik. Aydınır ki, Homerin “İliada”, Şekspirin “Kral Lir”, Servantesin “Don Kixot”unun təkrar tərcüməsi tərcümənin məqsədindən asılıdır. Bəzi nəzəriyyəçilər müasir müəlliflərin müasir tərcümələri ilə qədim əsərlərin müasir tərcümələri arasında fərq olduğunu göstərirlər. Onlar birincini yenidən yaratma (*aktuallaşma*), ikincini isə konservativ (*tarixiləşdirmə*) adlandırlar.

Bunların hansısa üstünlük verilməsi həmin dövrdə daha çox işlənən tərcümə ənənəsindən asılıdır.

Əsərin yazıldığı zaman haqqında məlumat əsasən nəşr zamanı göstərilir. Lakin bu da bəllidir ki, mətnin yazıldığı vaxtla nəşr ili arasında həmişə müəyyən fərq var. Ünsiyyətin motivi dedikdə mətnin no səbəbə yazıldığı başa düşülür. Bəzi mətnlərin yazılma səbəbini tapmaq çətin deyil. Məsələn, toya dəvətnamə kimlərinə evləndiyini və dəvətnamənin ünvanlandığı şəxsin ora dəvət olunma səbəbi ilə yazılır. Qəzetdəki xəbərin hansısa bir hadisənin baş verdiyini xəbər vermək səbəbi ilə ya

zıldığı məlum olur. Motiv təkcə səbəblə deyil, mətnin nə münasibətlə yazılması ilə də bağlıdır. Məsələn, kimsə eşqə düşdüyü yaxud kimsə kimin adgünü münasibətilə şer yazır. Birinci halda mətnin yazan və mətnin motivi, ikinci halda isə reseptor və mətninin qəbulu üçün onun motivi diqqət mərkəzində olur.

Tərcümə üçün əhəmiyyətli ekstratekstual amillərdən biri də mətnin funksiyasıdır. Bu funksiyalar dilin funksional üslublan çərçivəsində öyrənilir.

Bütün intratekstual amillər (mesajı ötürən, onun niyyəti, reseptor, medium, zaman, məkan, motiv, funksiya) bir-biri ilə əlaqəlidir.

Intratekstual amillər

Wh ilə başlayan suallarda mətnə aid cəmi iki sual var: *məlumatı ötürən nə deyir? Və bu məlumatı necə deyir?* Bu iki sual mətnin forması və məzmunu ilə bağlı ənənəvi aspektləri əhatə edir. Dil işarəsinin forma və məzmununu bir-birindən ayırmaq, yaxud ayırmamaq haqqında fikirlərin sayı-hesabı yoxdur. Tər- cüməyönümlü mətn təhlili zamanı bu iki kateqoriyanı intratekstual təhlil üçün götürmək çox böyük çətinlik yaradır.

Mətnin sintezinin əks istiqamətdə apanması mətnin təhlilinə aparıb çıxarır. Mətni ötürən mətni kommunikativ məqsədlə yazır. Mətnin təhlili mətnin yaradılmasında hansı intratekstual amillərin çıxış etməsinə imkan verir. Məlumatın ötürücüsü həmişə ünsiyyət prosesinin təşəbbüskarıdır, çünki o, reseptora müəyyən bir məlumat ötürmək istəyir. Mesaj, məlumat dedikdə insan ünsiyyətini yerinə yetirən bütün formalar - xahişlər, əmrlər, əlaqəyə girmək üçün suallar, cəhdlər nəzərdə tutulur. Mesajı ötürən bu mesaj vasitəsilə ekstralingvistik reallığın müəyyən bir hissəsinə istinad edir. Bu da onun nitqində nədən bəhs olunduğunu göstərir. Nədən bəhs edəcəyini müəyyən etdikdən sonra mesajı ötürən yazacağı mətn üçün elə şeyləri seçir ki, onlar reseptor üçün maraqlı, yaxud yeni olsun. Bütün bunlar yazılacaq

nəzərə almalıdır. Mətnin kommunikativ olmasını istədiyinə görə yazar çalışır ki, reseptorun bilə biləcəyi təxmin edilən məlumatları mətnə daxil etməsin. Verbal şəkildə mətnə əks olunmasa, da bu məlumatlar mətnə fərziyyə, təxminlər (presupposition) şəklində iştirak edir. Mətnin nədən bəhs edəcəyi, məzmunu və təxmin edilənlər (presuppositions) müəyyənləşdirildikdən sonra yazar mətnin məzmununun hansı qaydada təqdim olunması və məlumatı təşkil edən komponentlərin bir-biri ilə necə əlaqələndirilməsi barədə düşünür. Mətnin bu aspekti onun kompozisiya (*composition-quruhuj*) kateqoriyasına daxildir. Mətnin həm makrostrukturunu (*fəsillər, abzaslar və s.*), həm də cümlə və cümlə üzvlərini təşkil edən mikrostrukturunu əhatə edir. Əksər hallarda mətnin zahiri görünüşü onun kompozisiyasından xəbər verir. Abzaslar, fəsillərin sərlövhəsi, rəqəmlər, haşiyə, eləcə də tərtibat, illüstrasiyalar, cədvəllər, başlanğıcdakı birinci hərf, qara şrift, kursivlər, yaxud üz bəsurət ünsiyyətdə jest və mimika digər məqsədlər daşısalar da, mətnə qeyri-verbal elementləri təşkil edir.

Bununla belə, mesajın ötürülməsi üçün ən mühümü söz, cümlə, supraseqmental xüsusiyyətlər (*mətnin tonu*) kimi elementlərdir. Yazılı və şifahi mətnlərin hər ikisində supraseqmental xüsusiyyətlər diqqəti mətnin müəyyən hissəsi üzərində cəmləməyə, nəyisə ön plana çəkməyə, qalanlarını arxa plana keçirməyə imkan verir. Bütün bu elementlərin tək-cə informativ (denotativ) yox, həm də üslubi (konnotativ) funksiyası var.

İrəlidə deyildiyi kimi, situativ amillər (yazıların coğrafi mənşəyi, ötürmə vasitəsinə qoyulan tələblər, mətnin yazılma zamanı və məkanı və s.) mətnin intratekstual xüsusiyyətlərinə çox böyük təsir göstərir. Mətnin növü, ünsiyyətin məqsədi də onlara təsir edir, çünki bu iki amil ünsiyyətin intratekstual vasitələrinin seçilməsinə təsir edir. Bunu da nəzərə almalıyıq ki, üslubi formatın seçilməsi də bir çox elementlərdən asılıdır. Məsələn, əgər yazar mətn üçün nominal neytral üslub seçərsə, bu, şübhəsiz,

Yazar(müolliOyönümlü yanaşmada səkkiz intratekstual amildən bəhs olunur. Onlara məndə nədən bəhs olunduğu {*subject matter*}, məzmun, bilinəcəyi təxmin edilən biliklər (*presupposition*), kompozisiya {*composition*}, qeyri-verbal elementlər, leksika, cümlə strukturu və superseqmental xüsusiyyətlər daxildir. Adətən mətnin təhlili də elə bu ardıcılıqla apalır, ancaq bu qaydanı olduğu kimi saxlamağa o qədər də ehtiyac yoxdur.

Bu amillərin hər birisinin aynılıqda araşdırılması metodoloji səciyyə daşıyır. Əslində bu amillər bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birindən asılıdır. Məsələn, mətnin predmeti (*subject matter*) mətnin kompozisiyasına (*məndə hadisələrin xronoloji ardıcılığı*), yaxud lüğətin, sözün seçilməsinə {*müqavilə mətni üçün hüquqi terminlərin seçilməsi*}, qeyri-verbal elementlərin daxil edilməsi mətnin kompozisiyasına, bunlar da öz növbəsində cümlə strukturuna təsir edə bilər.

Praktikada bu modeli tətbiq edərkən heç də intratekstual təhlili addım-addım, yəni yuxanda göstərilən ardıcılıqla aparmaq lazım deyil. Bəzi mətnləri tərcümə edərkən mətnin intratekstual amillərinə öləri nəzər salmaq kifayətdir. Bəzi mətnlərin tərcüməsində isə bu amilləri bütün incəliklərinə qədər, hətta morfem və fonem səviyyəsinə qədər təhlil etmək lazımdır.

Məsələn, hava haqqında məlumatı tərcümə edərkən elə etmək lazımdır ki, hədəf dildə olduğu kimi səslənsin. Burada bütün intratekstual amilləri incələmək lazım deyil, çünki bu standart məndir. Burada məxəz mətnin məzmunu hədəf dildə standart formada öz əksini tapır.

Bəzi mətnlərdə müəyyən intratekstual aspektlərə diqqət yetirmək vacibdir. Ayrı bir qrup mətnlərdə bu aspektlər standart xarakter daşıyır və asanlıqla başa düşülür.

Tərcümə yönümlü mətn təhlili ilə məşğul olanların hamısı ekstralinqvistik reallığa istinad etməyin vacibliyini qeyd edirlər. Onların əksəriyyəti mətnin məzmunu ilə predmetini bir-bi-

rindon ayırmır. Bəziləri də ya məzmunu, ya da predmeti əsas götürürlər.

Tədqiqatçılardan yalnız Reyss (21) mətndə bilinəcəyi təxmin edilən məlumatın (*presupposition*) vacibliyini açıq şəkildə təsdiqləyir. Koller isə bunu açıqca deməsə də, məzmunun xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən ona işarə vurur.

Mətnin kompozisiyasından danışarkən Tiel (21) ona böyük əhəmiyyət verir.

Qeyri-verbal elementlərə gəldikdə isə tədqiqatçıların çoxu onların üstündən sükutla keçirlər. Mətnin leksikası və cümlə quruluşundan ancaq mətnin linqvistik və üslubi aspektinin təhlilini verərkən bəhs olunur. Burada metafora, təşbeh, söz yaradıcılığı, ellipsis, üslub səviyyələri, standart mətn növləri, bədii mətnlərin tərtibi kimi məsələlərə toxunulur. Koller (21) səs təqlidi, c{uiiyə, ritm və digər fonetik vasitələri formal-estetik xüsusiyyətlər kimi qələmə verir. Onun fikrincə bu xüsusiyyətlər su- perseqmental xüsusiyyətlər kimi götürülməlidir. Dilin funksiyası tərcüməyönümlü mətn təhlilində mühüm bir amildir, lakin bu funksiya mətnin intratekstual amillərinin hüdudlarından kənara çıxır. Onu müəyyənləşdirmək üçün ünsiyyətin baş verdiyi situasiyanın zahiri xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır.

Müəyyən bir mətnin linqvistik xüsusiyyətlərini təhlil edərkən mətndəki funksiyasından asılı olaraq həmin xüsusiyyətlər müxtəlif şəkildə dəyərləndirilməlidir. Elə xüsusiyyətlər var ki, ünsiyyət şəraitindən asılıdır, mesajın ötürücüsü onlara nəzarət edə, onları dəyişdirə bilməz (məsələn, zaman, məkan, coğrafi, sosial-mədəni zəmin). Elə xüsusiyyətlər də var ki, onlar haqqında qərar mətn yaranmamışdan qabaq verilir (məsələn, *mesaj hansı vasitə ilə (medium) ötürüləcək, yaxud reseptorun yönümü*). Başqa xüsusiyyətlər də var, onları sosial normalar (məsələn, *mətnin növü, standart Janrlar* və s.) diktə edir. Buna görə də təhlil zamanı mütərcim daim artıq təhlil olunmuş amillərə qayıtmalıdır (*rekursivlik prinsip*). Nəhayət, bir xüsusiyyət də var ki, o da alternativ ifadə vasitələrindən birini seçən mesaj

ötürücüsündən asılıdır. Bu onun reseptora müəyyən təsir etmək niyyətidir.

Üslub mətndə əsasən leksik elementlərlə ötürülən semantik informasiya səviyyəsində təhlil olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, ardıcılıq (*coherence*) və əlaqənin (*cohesion-koqeziya*) qlobal funksiyalarını daxil etməklə aydın olmayan, dolaşlıq mətn elementləri və strukturları (*verbal və qeyri-verbal şəkildə olanlar*) asanlıqla aydınlaşdırıla bilər. Bu yolla predmet (*subject matter*), məzmun və bilinəcəyi güman edilən məlumat (*presupposition*) kateqoriyaları semantik informasiya daşıyıcısına çevrilir.

Kompozisiya, qeyri-verbal elementlər, leksika, cümlə strukturu və supersegmental xüsusiyyətlər mətnin formasının üslubi aspektinə aiddir. Buna görə üslub məfhumunun özünün də izahata ehtiyacı var.

Mətnin üslubu informasiyanın reseptora hansı tərzdə ötürülməsi deməkdir. Üslub termini burada qiymətləndirici (*evaluative*) mənada işlənir (qiymətləndirici mənada *gözəl, aydın üslub* kimi işlədilir). Bizim anlamımızda bu termin üslubi, yaxud ədəbi normadan kənara çıxmaq mənasında da işlənir. Çünki elə olduqda belə çıxar ki, *üslubdan məhrum, üslub-suz* mətnlər də var. Elə üslubi dəyərlər var ki, onlar normadan kənara çıxmaq nəticəsində yaranmır.

Bizim anlamımızda üslub təsviri xarakter daşıyır, mətnin formal xarakteristikasına aiddir. Bu da norma və yazann niyyəti ilə müəyyənləşir. Hər iki halda mətnin üslubu onun yazan və niyyəti haqqında nəşə deyir. Yazar reseptora mətnin necə və hansı funksiyada qəbul edilməsi barədə əvvəlcədən müəyyən siqnallar ötürür. Üslubi siqnalı, yaxud işarəni başa düşmək üçün reseptor da yazar kimi üslubi elementlər və onların işlənmə funksiyaları barədə müəyyən biliyə malik olmalıdır. Bu bilik reseptorun mətn haqqında biliyinin bir hissəsidir, mətndəki üslub yazann niyyətini, münasibətini duymağa imkan verir. Bu, ona görə belədir ki, bir çox ünsiyyət formaları, aktları

dartlaşıb, yazarlar məhz bu standartlardan birini seçirlər. Adi ünsiyyətdə üslubi elementlər haqqında intuitiv, qeyri-şüuri və ya passiv bilik mətni dərk etməyə imkan verir. Ancaq yazar və tərcüməçinin hər ikisi bu ifadə tərzlərini məxəz və hədəf dillərdə aktiv şəkildə bilməsələr, onlar məxəz mətndə həmin üslubi elementlərin funksiyasını təhlil edə bilməz, hədəf dildə ona münasib variant seçmək, onu dəyişmək, adaptə etmək mümkün olmaz.

Hazırda işlənən üslubi priyomların böyük bir hissəsi aktiv ritorikadan və müxtəlif mədəniyyətlərdən iqtibas olunmuşdur. Düzdür, onların aralarında müəyyən fərqlər də mövcuddur.

Predmet {subject matter}. Mətnin tərcümə yönümlü təhlili zamanı onun predmeti böyük əhəmiyyət daşıyır. Bəziləri mətnin predmeti və məzmununa belə bir sual verirlər: *Yazar nə barədə danışır?* Bu sual mətnin bədii tərtibatının mətnə əlavə etdiyi *əlavə potensial* əhəmiyyətini də əhatə edir. Reys (21) yazır ki, mətnin əsl predmeti metafora və təşbeh kimi üslubi vasitələrdə gizlənmiş ola bilər.

Uils (Wills) mətnin predmetini praqmatik kimi təsnif edir, lakin onu axıra qədər başa çatdırmır. Predmeti bir *leytmotiv*, əsas tema *{central theme}* kimi təsvir etməklə mətndəki əlaqə vasitələrini təhlil edir. Bununla da o, intratekstual amillərə əsaslanır və onlardan çıxış edir. Kartellieri isə mətnin predmetinin sosial aspektinə toxunur.

Reysdən fərqli olaraq Tiel mətnin predmetini necə müəyyənləşdirmək problemi ilə məşğul olur. O göstərir ki, bir sıra mətn növlərinin standart forması var, onların predmeti sərlövhədə, yaxud hardasa bir yerdə göstərilir.

Mətnin predmetinin təhlili tərcüməçi üçün bir neçə səbəbə görə vacibdir:

1. Əgər bir predmet mətndə dominantlıq təşkil edirsə, onda bu predmet məntiqi cəhətdən ardıcılıqla qurulmuş bir mətnidir. Əgər mətndə bir neçə predmetdən danışılırsa, onda söhbət mətn kombinasiyasından, kombinə olunmuş mətndən (*text*)

combination) gedir. Plet (21) bu cür mətnləri *parlamentdə suallar üçün ayrılmış vaxta* bənzədir, çünki bu suallarla deputatlar mövzudan yayınıb müxtəlif suallar verə bilirlər. Mətnin predmetinin dəyişməsinə qeyri-verbal elementlər aydın göstərir. Əgər tərcümə olunacaq mətndə bir neçə predmetdən söhbət gedirsə, bu, tərcüməçi üçün problemlər yarada bilər, çünki hədəf dildəki situasiya məxəzindəkindən fərqli (məsələn, *məxəz və hədəf reseptorlarının fon bilikləri*) ola bilər. Belə olduqda predmet kombinə edilmiş mətnlərin hər biri üçün ayrı-ayrılıqda müəyyənləşdirilməlidir.

2. Mətnin predmeti müəyyən bir kultral kontekstdə reallaşa bilər, güman edilən biliklər və onların tərcüməsi haqqında məlumat verə bilər. Əgər bu kultral kontekst ümumbəşəri deyilsə, bu o demək deyil ki, həmin kontekst tərcümədə məxəz dilin mədəniyyətini özündə tam əks etdirməlidir. Bu, hədəf dilin mədəniyyətinə də uyğunlaşdırıla *{yazar hədəf dilin mədəniyyətini təsvir etdiyi kimi}* bilər. Bundan əlavə, kultral kontekst real yox, uydurma da ola bilər; belə halda realdan tutmuş qeyri-real da, utopik də ola bilər.

3. Mətnin predmetinin müəyyənləşdirilməsi mətndə təsvir olunan ekstralinqvistik reallıqları məhdudlaşdırdığından tərcüməçiyə imkan verir ki, o özü üçün müəyyənləşdirsin: mətnin anlanılması və tərcüməsinə lazım olan kifayət qədər biliyi (o *cümlədən terminologiya sahəsində*) var, ya yox, yaxud bu məqsədlə nələri bilməlidir.

4. Məxəz mətn təhlilinin ilkin mərhələsində, yəni mütərcimin özünün bu işə qabiliyyətini yoxlamaq mərhələsində, mətnin predmeti müəyyən edilirsə, predmetin təhlili tərcümənin mümkünlüyü barədə mühüm məlumat verə bilər.

5. Mətnin predmeti təhlil olunduqdan sonra, sərlovhə, yaxud başlığın funksiyasına baxmaq olar. Sərlovhə və başlıqlar mətnin mövzusunun müəyyən etdikdə *{bizdə olduğu kimi}*, yaxud elmi mətnlərdə olduğu kimi, sintaktik standartlara müvafiq olaraq onlar hərfən tərcümə oluna bilər.

6. Mətnin predmeti müəyyən edilərkən apanlan təhlil çox vaxt müəyyən ekstralinqvistik amillər (məsələn, *yazar, zaman, məkan, mətnin funksiyası*) haqqında məlumat verə bilir, halbuki ekstratekstual amilləri müəyyən edərkən bu məlumatlan əldə etmək mümkün deyil. Digər tərəfdən, ekstratekstual amillərin təhlili zamanı mətnin predmeti haqqında əldə edilmiş bəklənti- lər intratekstual təhlil vasitəsilə təsdiqlənə və ya dəqiqləşdirilə bilər.

Mətnin predmeti haqqında məlumatı necə əldə etməli? Yuxanda deyildiyi kimi, bir sıra mətn növlərinə xas olan standart xüsusiyyətlər göstərir ki, mətnin sərlövhəsi, ya başlığı, ya da başlıq konteksti (*əsas və xırda başlıqlar*) müəyyən bir tematik proqramı təqdim edir. Məsələn, dilçiliyə həsr olunmuş bir məqalənin sərlövhəsi: *Understanding what is meant of what is said: a study in conversationally conveyed requests (söylənilənin nə demək olduğunu başa düşmək: söhbət vasitəsilə ötürülən xahişlərin tədqiqi)*.

Məlumat bu şəkildə tematik başlıqla verilmədikdə mətnin predmeti çox vaxt qəzetlərdə olduğu kimi girişdə, birinci cümlə, yaxud abzasda verilə bilər. Buna mövzu ilə bağlı cümlə (*to- pic sentence*) deyilir.

Məsələn; Başlıq: *Mazda Fordu sıxışdırır.*

Yanmbaşlıq: *Daha böyük pay üçün imkan yoxdur.*

Tokio - Bazar ertəsi Mazda şirkətindən verilən xəbərə görə, şirkətdə Ford şirkətinin payını artırmaq imkanı yoxdur. Yapon şirkətinin yeni səhmlər buraxmaqla fondu artırmaq planı yoxdur (International Herald Tribune, January 9, 1990).

Əgər mətnin predmeti sərlövhədə, yaxud sərlövhə kontekstində verilmirsə, onda mətn xülasələşdirilir və bu xülasə mətnin predmetini təşkil edir. Mətni sıxmaq və xülasələşdirmək heç də hər zaman bütün mətnlərdə əsl predmeti üzə çıxarmağa imkan vermir, çünki bəzi hallarda *yalançı, saxta* predmetin qabaqda gəlməsi buna imkan vermir. Belə olduqda digər intratekstual

amillər *(xüsusilə mətnin leksikası)* tədqiq olunmalıdır. Bu çox asanlıqla mətnin predmetini üzə çıxarmağa imkan verir.

Leksik vahidlər səviyyəsində mətnin predmetinin təhlilində başlıca məfhum izotopiyada olduğu kimidir. Mətndəki sözlər semalardan ibarətdir. Bu semalar, izotoplarda olduğu kimi, mətn boyu bir-biri ilə əlaqələnir və mətn boyu bir izotopik zəncir yaradır. Semalann bu cür bir-birilə bağlantısına izotopik səviyyə deyilir. Bu bağlantı mətnin predmetini müəyyən edir. Mətndə müxtəlif izotopik səviyyələr ola bilər. Onlar bir-birini tamamlaya, ya da ierarxiya qaydasında bir-birinə tabe ola bilər.

Mətnin predmetini tematik məfhumlan bir-birindən ayırmaqla, onlann mətndəki distribusiyası və sıxlığını öyrənməklə də müəyyənləşdirmək olar.

İzotopik strukturlar bir *semantik əlaqələr şəbəkəsi* yaradır, onlar mətndəki əlaqə və ardıcılığı nümayiş etdirir. Bəzi tədqiqatçılara görə izotopiya invariantlığı izomorfiya adlanır. Onlar təklif edirlər ki, tərcümədə ənənəvi ekvivalentlik anlayışı izotopiya invariantlığı ilə əvəzlənsin(21).

Mətnin predmetinin müəyyən edilməsində dili bilməyin rolu. Mətndəki əlaqələri (*coherence*) öyrənmək heç də həmişə mətnin predmetini müəyyənləşdirmək üçün kifayət deyil. *Coherence* mətnin elementləri arasındakı əlaqələri izah etsə də, mətnlə onun aid olduğu ekstralinqvistik reallıq arasındakı əlaqələri izah etmir. Mətndə verballaşmış məlumatı ümumi, yaxud xüsusi bir reallığın təzahürü ilə əlaqələndirməklə mətni anlamaq mümkündür. Əgər mətnin oxucusu onu başa düşmək istəyirsə, o, mətndə verilən yeni məlumatla özünün yaddaşmdakı fon biliyini əlaqələndirməlidir.

Bu necə baş verir? Şəmə oxucunun mətni başa düşməsi üçün dörd əsas amil göstərir: a) yazar ilə reseptorun bilik səviyyəsi, yəni onların yaddaşında toplanmış bilik; b) dil bilgisi, yəni onlann dili bilmə dərəcəsi;

c) kommunikativ situasiya, yəni ünsiyyətin baş verdiyi situasiya (zaman, məkan və s.), bu situasiya yazar və reseptor tə

rəfindən eyni cür dərk edilməlidir; d) kontekst, yəni haqqında danışılan elementin işləndiyi dil mühiti, dil konteksti(21).

Dil bilgisi və dili bilmək səviyyəsi mətni anlamağa necə kömək edir? Bunu aşağıdakı misalla nümayiş etdirmək olar:

A man comes to Vienna on business for the first time in his life, and in the evening he wants to go to see a play at the famous Burg Theatre. So he asks the lady in the booking office: "What is on tonight?" And she answers: "Twelfth Night or what you will". "Oh well, " says he, I would prefer "The Blue Danube".

Aldığı məlumatı başa düşməsi üçün həmin şəxsin kifayət qədər dil bilgisi var. Ancaq onun yaddaşında belə bir bilik yoxdur ki, "On ikinci gecə, yaxud hər nə istəyirsiniz" Şekspirin bir pyesinin adıdır. O, həm də başa düşür ki, teatrın repertuarını tamaşaçının müəyyən etmədiyini, onu da bilmir ki, Burq Teatrı operettalar oynanılan teatr olmadığını bilmir. *Mavi Dunay* isə operettadır.

Oxucu dil bilgisi vasitəsilə mətnin leksik və sintaktik elementlərindən əldə etdiyi məlumatı yaddaşdakı fon biliyi ilə birləşdirməklə mətnin məzmununu başa düşür. O, mətndəki yeni məlumatla öz empirik biliyinin bir hissəsi olan məlumat arasında analoqiya yaradır. Metafora və təşbehlər bu prosesə kömək edir. Beləliklə, yeni məlumatı mövcud biliklə birləşdirmək prinsipini həm bədi, həm də elmi mətnlərə tətbiq etmək olar.

Bu mülahizələrin mütərcim üçün xüsusi əhəmiyyəti var. Çünki fon bilikləri arasındakı fərqlər təkcə fərdi özəlliklə bağlı deyil, o həm də mədəniyyətlərdən asılıdır. Şəmerin (21) göstərdiyi kimi, mütərcim heç vaxt maraqlı olmayan tərəf kimi çıxış edə bilməz; öz dünya biliyi sayəsində intuitiv şəkildə mətni başa düşəndən sonra öz intuitiv dərkinə intellektual bir haqq qazandırmağa çalışır.

Məxəz mətni tərcümə edərkən onu anlamağa çətinlik törədən amillərdən biri mütərcimin adekvat dil bilgisinə malik olmamasıdır.

Məzmun. Tərcüməyönümlü mətnlərin müxtəlif səpgili təhlilində indiyədək mətnin məzmununun təhlilinə kifayət qədər diqqət yetirilməyib. Məzmun, məna, anlam (*content, meaning, sense*) anlayışları hələ də tam anlaşılmaz qalmaqdadır. Mətnin məzmununun nədən ibarət olduğu haqqında çox az mülahizələr var. Məzmunun təhlili leksik vahidlər səviyyəsi ilə məhdudlaşdırlar. Bu haqda xülasələrdə müəyyən məlumat verilir, ya da mətn parafraz olunur.

Tərcüməçi məxəz dili yaxşı bildikdə, mətn yaradıcılığı prinsipləri və normaları ilə tanış olduqda, mətnin məzmununu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmir. Hətta belə olduqda da bu intuitiv anlamı yoxlamaqdan ötrü bir neçə vasitəyə yiyələnmək yaxşı olar. Tərcüməçi hazırlığı üçün bu sahədə müəyyən tövsiyələrin olması gərkdir.

Parafraz məzmunun təhlili proseduru kimi Məzmun dedikdə mətnin ekstralingvistik reallıqdakı əşya və hadisələrə aidiyyəti, əlaqəsi başa düşülür. Bunlar da real olduğu kimi uydurma bir aləm də ola bilər. Bu əlaqə mətndə işlənən leksik və qrammatik strukturlardakı (*söz və ifadələr, cümlə növləri, zaman, növ və s.*) semantik informasiya vasitəsilə ifadə olunur. Bu strukturlar bir-birini tamamlayır, bir-birindəki qeyri-dəqiqliyi, anlaşılmazlığı azaldır və birlikdə ardıcıl, əlaqəli bir kontekst yaradır.

Buna görə də məzmunun təhlili tekst elementlərinin daşdığı informasiyadan başlanmalıdır. Bu tekst elementləri mətnin səthində məntiqi bağlama, tema-rema münasibətləri, funksional cümlə prespektivləri və s. mətn-lingvistik bağlama vasitələri ilə bir-birinə bağlanır.

Bu mərhələdə kommunikativ situasiyanın zahiri təhlili tamamlandıqından ekstratekstual bilik süzgəcində olduğu kimi mətnin mənasının nədən ibarət olduğu müəyyənləşir.

Sintaktik və semantik cəhətdən mürəkkəb mətnlərin məzmununu təhlil edərkən mətndəki informasiyanın qəbulunu sadə parafraz yolu asanlaşdırmaq, cümlələri sadələşdirmək olar.

Mətnə hər şey verbal şəkildə əks olunduğundan cümlələr arasındakı məntiqi ardıcılıq saxlanılmalıdır. Bu tərcüməçiyə bilindiği güman edilənləri və mətndəki qüsurları müəyyən etməyə imkan verir.

Parafraz ehtiyatla aparılmalıdır. Parafraz olunmuş informasiya formaca orijinala oxşamayan yeni bir mətnədir. Parafraz mürəkkəb cümlələri sadələşdirmək üçün aparılır. Leksik parafrazda konnotasiya da saxlanılmalıdır.

Bağlama vasitələri (coherence). Mətndəki apafora, katafora (*the use of an expression which refers to or stands for a later word, or group of words*)[^] parafraz (*eyni məzmunun ayrı formada verilməsi*), əvəzetmə, təkrar və s. məzmunun təhlili üçün istifadə edilə bilər. Müxtəlif dillərdə bağlama vasitələri bir-birindən fərqli ola bilər.

Konnotasiya, Mətnə verballaşan informasiyaya tək cə denotativ məna yox, konnotativ məna da daxildir. Konnotativ mənaya ikinci dərəcəli məna da deyilir. Konnotasiya üslub sahəsidir və üslubi dəyərlərlə əlaqəli öyrənilməlidir.

Daxili situasiya. Mətndəki məlumat reallığı əks etdirirsə, həmin məlumat “faktual”, uydurma səciyyəliyə onda *fiksional (uydurma)* adlanır.

Bilinəcəyi öncədən təxmin edilən informasiya (presupposition). Mətnə reseptor tərəfindən bilinəcəyi öncədən təxmin edilən informasiya (*presupposition*) nədir? Bu kateqoriya haqqında birmənalı danışmaq mümkün deyil, çünki mətni oxuyacaq müxtəlif reseptorlarla bağlıdır. Mətnin yazan özlüyündə belə hesab edir ki, reseptor müəyyən bir şeyi bilir, amma həqiqətdə elə alınır ki, hamı hər şeyi eyni dərəcədə bilmir. Bilinəcəyi öncədən təxmin edilən informasiya reseptorun dünya bilgisinə daxildir.

Çoxsözlülük. Əgər informasiya mətnə bir neçə dəfə verbal-1 aşırırsa, təkrarlanırsa, *{izahat, təkrar, parafraz, xülasə, tavlolojiya və s.}* onda biz çoxsözlülükdən (*redundancy*), yaxud situativ (situational) çoxsözlülükdən danışmış oluruq.

Mətnin kompozisiyası, Tiel (21) göstərir ki, mətnin özünəməxsus informasiyal makrostrukturunu *{informasiya vahidlərinin kompozisiyası və sırası}* var. Bu makrostruktura bir neçə mikrostrukturdan ibarətdir. Makrostrukturunu təşkil edən seqmentlər zamanların davamlılığı, yaxud bitməsi ilə seçilir.

Mətnin makro və mikrostrukturlarının tərcüməyönümlü təhlili üçün bir neçə mühüm səbəbi var:

1) Əgər mətn fərqli situasiyal müxtəlif mətn seqmentlərindən ibarətdirsə, funksiyalarına uyğun olaraq bu mətnlər müxtəlif tərcümə strategiyalar tələb edəcəkdir.

2) Mətnin başlanğıcı və sonu onun dərkində və şərhində mühüm rol oynayır. Buna görə də bu hissələr təfərrüatı ilə incələnməlidir ki, mətnin dərki, qəbulu və effekti məlum olsun.

3) Makro və mikrostrukturlarına görə yazıldığı dildən asılı olmayaraq müəyyən mətn növlərinin standart fonriolar olur. Bu səbəbdən də mətnin kompozisiyasının təhlili mətnin növü və onun funksiyası haqqında dəyərli məlumat verə bilər.

4) Çox mürəkkəb və əlaqəsiz mətndəki informasiyal mikrostrukturların təhlili mətndəki əsas məlumatın nədən ibarət olması, yaxud mətnin predmeti haqqında məlumatı əldə etməyə imkan verir.

Məxəz mətn daha böyük bir mətnin bir hissəsi ola bilər. Məsələn, antalogiyalardakı mətnlər böyük bir mətnin hissələridir. Onlar bir mövzu ətrafında birləşir və daha böyük bir mətni təşkil edir. Bu mətnlər ayn-ayn tərcüməçilər tərəfindən də çevrilə bilər.

Makrostruktura. A says (to B) (A B-yə deyir) tipli metakommunikativ cümlələr bütöv bir mətnin başlanğıcından xəbər verə bilər. Bu siqnal ünsiyyətin müxtəlif səviyyələrini bir-birindən ayırır. Tərcüməçi üçün bu çox vacibdir, çünki hər ünsiyyət səviyyəsi özünün situasiyal təhlilini tələb edə bilər. Makrostrukturun təhlilində əsas məsələ mətndə submətn və daxili mətnlərin *{sub-text, in-text}* olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdir.

Məndaxili mətnlərə çıxışlar, sitatlar, misallar daxildir. Mü-tərcimin vəzifəsi məndə onlann funksiyasını müəyyənləşdirməkdir.

Mikrostruktura, Həm makro, həm də mikrostrukturda formal və semantik (funksional) strukturları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Əgər məndə ən yüksək səviyyə metakommu-nikasiya isə; ikinci səviyyə makrostruktur vahidlər, fəsillər, abzaslar (formal struktur), mətnin başlanğıcı, sonudur (funksional struktur); üçüncü səviyyə isə sadə və mürəkkəb cümlələrdən (formal struktur) ibarətdir.

Qeyri-verbal elementlər. Qeyri-verbal elementlərə üzbaşurət (*Jace to face*) ünsiyyət zamanı istifadə olunan paralingvistik elementlər {*mimika, jesthr, səsin (onu və s.)*} daxildir. Yazılı ünsiyyətdə isə bu elementlərə foto, illüstrasiya, emblem, xüsusi şriftlər daxildir. Durğu işarələri, böyük hərflər, kursivlər, qara şrifllə yazılmalar supraseqmental xüsusiyyətləri təşkil edir.

Beləliklə, mətnin ekstratekstual amillərinə mətnin yazan (ötürücüsü), niyyəti, reseptor, medium (ötürmə vasitəsi), zaman, məkan, motiv, mətn funksiyası; intratekstual amillərinə isə mətnin məzmunu, predmeti, bilinəcəyi təxmin edilən bilgi, kommunikasiya, qeyri-verbal elementlər, üslubi-mətn elementləri (leksika, cümlə tipləri, supraseqmental xüsusiyyətlər) daxildir.

Məxəz və hədəf mətnlər arasında uyğunluq və adekvatlıq

Tərcümə ilə orijinal arasında leksik uyğunluq dedikdə məxəz məndəki sözlərlə tərcümə mətninin sözlərinin üst-üstə düşməsi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, bir-birinin eyni olan iki dil yoxdur. Dillər müəyyən simvollara verilən mənə, ya onların cümlə, ya da frazalarda düzülüşü, yeri ilə fərqlənir. Buna görə də dillər arasında mütləq uyğunluq ola bilməz və məxəz mətn ilə tərcümə mətninin bütün çalar, incəlikləri və dəqiqliyi ilə üst-üstə düşməsi qeyri-mümkündür.

ümumi məzmunu və təsiri ilə tərcümə orijinala uyğun gələ bilər, ancaq təfərrüat məsələsində tam oxşarlıq ola bilməz. İngilis tərcümə nəzəriyyəçisi Konstans Uest (37) yazır: “Tərcümə etmək məsuliyyətini üzərinə götürmüş hər bir kəs sanki borc aldığı həqiqətdə müqavilə imzalayırsa, qayıtdıqda borcu həmin valyuta ilə deyil, həmin məbləğdə qaytarmalıdır,” Heç kəs elə təsəvvür etməsin ki, tərcümə prosesində şərhdən yayınmaq mümkündür. D.C.Rosseti(37) yazır ki, tərcümə şərh etmənin ən müstəqil formasıdır.

Leksik uyğunluq və onun prinsipləri məsələsini tam təfərrüatı ilə şərh etmək yalnız müxtəlif tərcümə prinsipləri, tərcümə yolları və tərcümə növlərinin mövcudluğunun dərkindən keçir. Ənənəvi olaraq biz sərbəst, və ya parafrastik tərcümələri orijinala yaxın sayırıq, yaxud onların hərfi tərcümələrlə qarşı-qarşıya qoyuruq. Əslində tərcümənin növləri bu deyilənlərdən daha çoxdur. Sətri tərcümə kimi ultrahərfi tərcümələrlə birlikdə elələri də var ki, məxəz mətndəki söz hədəf dilə həmişə eyni sözlə tərcümə edilir. Elə tərcümələr də var ki, onlarda orijinalın formasıdakı məhdudiyətlərə məhəl qoyulmur, amma bununla belə bəzən onlar həddindən çox ənənəviləşdirilir və hətta arxaikləşdirilir. Bəzi tərcümələr məxəz mətndən forma və semantik yaxınlığı ilə seçilir, lakin bu tərcümələrdə həddindən artıq şərhlər verilir. Digər bir qrup tərcümələr məxəz mətndəki informasiyanı verməkdən çox, oradakı əhval-ruhiyyəni yaratmağa üstünlük verir.

Eyni əsərin müxtəlif tərcümələri arasında fərqlər üç əsas amillə bağlıdır: (1) ötürülən məlumatın xarakteri, (2) müəllifin və tərcüməçinin məqsədi və yaxud məqsədləri, (3) informasiyanı qəbul edən şəxslərin kimliyi. Ötürülən məlumatlar başlıca olaraq məzmunun, ya da formanın hansı dərəcədə dominant olması ilə fərqlənir. Əlbəttə, heç vaxt məlumatın məzmununu onun formasından tamamilə ayırmaq olmaz. Forma isə məzmunuz heç nədir, ancaq bəzi məlumatlarda məzmun əsasdır. Bir sıra məlumatlarda isə formaya üstünlük verilməlidir. Məsələn, dini moizələrdə bir sıra

mühüm üslubi moziyyotlərə baxmayaraq mozmun formanı çox üstələyir. Digər tərəfdən, dini moizələrdə bəzi akrostik şerlər *{bu eh şer növüdür ki, burda əsasən birinci misraların birinci hərfi söz, yaxud /raza əmələ gətirir}* aydın şəkildə elə qurulub ki, elə bil şer bir *zirehli canlığa, gödəkçəyə* sıxışdırılıb. Hətta məlumatın məzmunu da hədəf dildə danışıqlardan asılı olaraq fərqlənə bilər. Məsələn, bəzi hindu tayfalarının nağıllarında heyvanların rəmzi rəqsində əcdahanın öndə getməsi, rəqsə başçılıq etməsi ingilis dilli oxucu, yaxud dinləyici üçün maraqlı olsa da, onlar dini moizələr qədər əhəmiyyətli deyil. Hətta hinduların özləri də bu moizələri həmin nağıldan daha əhəmiyyətli hesab edirlər.

Şerdə nəsrədən fərqli olaraq forma daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu, o demək deyil ki, şer tərcüməsində məzmun formaya qurban verilir, şerin məzmunu sıxışdırılıb müəyyən formalı bir qəlibə salınır. Çox nadir hallarda tərcümədə forma ilə məzmunun hər ikisi öz əksini tapır. Əksər hallarda məzmunun ötürülməsi xatirinə forma qurban verilir. Digər tərəfdən nəsrə tərcümə olunmuş lirik şer orijinalın adekvat ekvivalenti deyil. Bu tərcümə konseptual məzmunu verə bilsə də, şerə məxsus emosionallıq və oxunaqlığı verə bilmir. Bununla belə, bir sıra mühüm mədəni mülahizələrə görə bəzi şer növlərinin nəsr ilə tərcümə olunması mümkündür. Misal üçün, Homerin epik şerlərinin ingilis dilinə tərcüməsi formaca çox qədim və qərribə görünür. Burada Homer üslubuna məxsus axıcılıq və təbiilik yoxdur. Bunun səbəblərindən biri oxucuların hekayənin nəzm ilə nəqlinə öyrəşməməsidir. Buna görə də E.B.Riyu belə hesab edir ki, Homerin “İliada” və “Odissey”ini nəsrə tərcümə etmək daha müna-sibdir(37).

Mütərcimin müəyyən məqsədləri də tərcümə üsulunun, tərcümə növünün seçilməsində mühüm amil ola bilər. Şübhəsiz ki, məxəz mətnin müəllifi ilə tərcüməçinin məqsədləri tamamilə, yaxud qismən üst-üstə düşə və düşməyə bilər.

MosDİon, tohkiyyoçi yalnız öz oxucu, və ya dinləyicisini əyləndirmək məqsədi güdür. Amma bu cür hekayələri tərcümə etməyi qarşısına məqsəd qoymuş etnoqraf onları yaradan xalqın mahiyyətinə nüfuz etməyə, ondakı özünəməxsusluğu üzə çıxarmağa, qabartmağa çalışır. Tərcüməçi işinə başlayarkən öz məqsədini aydınlaşdırmalı və buna müvafiq tərcümə növü seçməlidir, çünki məqsəddən asılı olaraq hansı məlumatın daha mühüm olması və tərcümədə öz əksini tapması məsələsi ortaya çıxır.

Tərcümənin əsas məqsədi mətnin həm məzmun, həm də formasının tərcümədə verilməsidir. İnformativ tərcümələrin əsas məqsədi idraki səciyyə daşıyır. Etnoqrafın tərcüməsi, yaxud müəyyən bir fəlsəfi əsərin tərcüməsi sırf informativ tərcümədir. Digər tərəfdən, informativ tərcümə oxucu, və ya dinləyicidə emosionallıq, hiss-həyəcan doğurmaq məqsədi də daşıya bilər.

Tərcüməçinin məqsədi informasiya verməkdən artıq da ola bilər. O, tərcümə vasitəsi ilə müəyyən bir davranış tərzini aşılamaq niyyəti güdə bilər. Belə hallarda tərcüməçi elə ağıllı, elə kiçik maneələri, dəyişiklikləri aparır ki, oxucu onun nə demək istədiyini anlayır. Tərcüməçi oxucusundan *necə də ağıllıdır* yox, *nə qədər mənalıdır* cavabını almağa çalışır. Məsələn, İncil tərcümələrindən çıxış etsək, *günah haqqında fikrini dəyişmək* ifadəsini insanlar *təəssüflənmək* kimi başa düşə bilər. Əgər Sudanda Şiluk dilində *təəssüflənməkdən* danışılırsa, onda bunun əvəzinə *qarşısında torpağa tüpürmək* ifadəsini işlədirlər. Belə halda tərcüməçi ekstralinqvistik situasiyadan çıxış edib mətni genişləndirməlidir. Belə ki, Sudanda zərərçəkənlə cavabdeh bir - birinin qarşısında yerə tüpürməklə hər ikisi iddiadan əl çəkdiklərini, hərəkətlərindən peşiman olduqlarını bildirirlər. Eyni qaydada *qar kimi ağ (as white as snow)* ifadəsi *vağın lələkləritək ağ (as white as egret feather)* tərcümə oluna bilər. Çünki elə yerlər var ki, insanlar *qarın* nə olduğunu bilmirlər, bunu həmin yerdə ağıllığı ilə seçilən ayrı bir şeylə də əvəz edə bilərlər.

Tərcüməçinin məqsədi təhrikedici (imperativ) olduqda tərcümədə adaptasiyaya daha geniş yer verilir. Bu zaman tərcüməçi nəinki müəyyən bir davranış tərzini təlqin etməyə çalışır, həm də bunu aydın və təhrikedici bir şəkildə edir; oxucunun onu yalnız başa düşməsinə deyil, həm də tərcümənin aydın olmasına çalışır.

Məlumatın növü, xarakteri və tərcümənin müxtəlif məqsədlərindən əlavə, oxucunun dərk etmə qabiliyyəti və maraqları da nəzərə alınmalıdır. Hər hansı bir dildə dərk etmənin ən azı dörd səviyyəsi var: (1) uşaq səviyyəsi *{məhdud lek- sikonu və təcrübəsi olduğu üçün}*, (2) yenicə savad alanların səviyyəsi *{şifahi məlumatı dərk edir, yazılı məlumatı dərk etmək qabiliyyəti məhduddur}*, (3) orta səviyyəli yaşlı savadlı adamlar *{nisbətən asanlıqla həm yazılı, həm də şifahi məlumatı dərk edir}*, (4) yüksək dərk etmə səviyyəsi *{bura mütəxəssislər daxildir, öz sahələrinə dair məlumatı çox asanlıqla dərk edirlər}*. Şübhəsiz, uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş tərcümə yaşlılar, yaxud savadlılar üçün nəzərdə tutulanlarla eyni səviyyədə ola bilməz.

Potensial oxucular təkcə məlumatı dərk etmə səviyyəsinə görə deyil, maraqlarına görə də seçilir. Məsələn, asudə vaxtda əylənmək xatirinə oxunan tərcümə ilə mürəkkəb bir məsələni yığmaq, quraşdırmaq, öyrənmək istəyən adamın bu məqsədlə oxuduğu bir təlimatın tərcüməsi eyni deyil. Bundan əlavə, bəzən mütərcim bizdən çox uzaq xalqların miflərini tərcümə edir, oxuculara bu qərribə xalqlar haqqında məlumat verir. Eyni mətnlər dilçilər üçün anlaşılıq şəkildə ayrı cür də tərcümə oluna bilər. Dilçiləri bu tərcümədə maraqlandıran oradakı mədəni yenilik deyil, bu miflərin dilidir. Deməli, oxucunun marağından asılı olaraq bu iki tərcümə bir-birindən fərqlənir.

Nəzəriyyəçilərin fikrincə sözün əsl mənasında üst-üstə düşən ekvivalent yoxdur, tərcümə zamanı mütərcim həmişə ən yaxın, ən münasib ekvivalenti tapmağa çalışır. Ümumiyyətlə,

yotb gölürdükdo, iki əsas ekvivalent növü var: *formal* və *dinamik*.

Formal ekvivalent diqqəti forma və məzmunun hər ikisi daxil olmaqla mətndəki məlumat üzərində cəmləşdirir. Belə tərcümələrdə mütərcim çalışır ki, məxəz və tərcümə mətnlərində nəzm nəzm üstə, cümlə cümlə üstə, anlayış anlayış üstə düşsün, hər bir element bu iki mətndə bir-birinə uyğun gəlsin. Formal yönündən yanaşdıqda mütərcim hədəf dildəki məlumatın dil baxımından məxəz mətnin dilinə mümkün qədər yaxın olmasına cəhd edir. Bu isə o deməkdir ki, hədəf dildə danışan xalqın mədəniyyətini əks etdirən məlumat, yəni hədəf mətn daim məxəz dildə danışan xalqın mədəniyyətini əks etdirən mətnlə, yəni məxəz mətnlə doğruluq, düzlük, dəqiqliyi müəyyən etmək məqsədilə müqayisə olunur.

Bu cür struktural ekvivalentliyi tam əks etdirən tərcüməni *gloss* (formaca cazibədar, yaraşığı) tərcümə adlandırmaq olar. Bu növ tərcümədə məxəz mətndəki forma və məzmun hərfən, sözbəsöz verilir. Bundan ən çox qədim mətnlərin tədqiqi zamanı istifadə edilir. Belə tərcümələr struktur cəhətdən bir-birinə yaxın olan dillərdə daha müvəffəqiyyətli alınır. Ancaq onların tam anlaşığı olması üçün çoxlu şərhələrə ehtiyac duyulur.

Belə tərcümə oxucuya imkan verir ki, məxəz mətndə ifadə olunmuş adətləri, fikir və ifadə tərzini başa düşsün. Məsələn, ingilis dilindəki *holy kiss* bu növ tərcümədə hərfən *müqəddəs öpüş* kimi tərcümə edilə bilər, amma tərcümə hök- mən şərhə müşayiət olunmalıdır. Misal üçün, qədim romalı- larda öpüşməklə bir-birini salamlamaq adəti var idi.

Bunun tam əksinə olaraq *formal yox, dinamik ekvivalent-lik* üzərində qurulan tərcümə *ekvivalent təsir* yaratmaq prinsipinə əsaslanır. Belə tərcümədə mütərcim məxəz və tərcümə mətnindəki məlumatı tutuşdurmur, onların arasında bir dinamik əlaqə yaratmağa səy göstərir. Çalışır ki, tərcümədəki məlumatla onun reseptoru arasındakı əlaqə məxəz mətndəki

məlumatla onun reseptoru arasındakı olaqo lamamilo üst-üstə düşsün, həm orijinal, həm də tərcümənin eyni cür dərkı təmin olunsun.

Dinamik ekvivalentliyə əsaslanan tərcümənin dili təbii olur. Mütərcim çalışır ki, məxəz mətndəki ifadə tərzinin hədəf mətndə təbii səslənməsi naminə bacanğmı əsirgəmir, məxəz mətndəki məlumatı başa düşmək üçün oxucunu məxəz mətnin kontekstinə nüfuz etməyə sövq etmir. Söz yox ki, dinamik ekvivalentliyə əsaslanan tərcümənin özünün də müxtəlif ekvivalentlik dərəcəsi var. Məsələn, müasir ingilis mü- tərcimlərindən biri *holy kiss* ifadəsini *give one another a hearty handshake all around* (ürəkdən əl sıxmaq, ürəkdən görüşmək) kimi vermişdir.

Tərcümənin iki qütbü *{sırf formal ekvivalentlik və tam dinamik ekvivalentlik}* arasında bir sıra üst-üstə düşən, bədii tərcümə normalarının müxtəlif cür qəbul oluna bilən cəhətləri var. Son illərdə dinamik ekvivalentliyə əsaslanan tərcüməyə daha çox yer və qiymət verilir. Naşir və peşəkar tərcüməçilərin fikirlərindən tam bəlli olur ki, dinamik ekvivalentliyə doğru meyl həddindən artıqdır.

İstər formal, istərsə do dinamik ekvivalentdən bəhs etdikdə məlumatın ötürülməsi üçün istifadə edilən kodlar arasında dil və mədəniyyət yaxınlığı ilə müəyyən edilən üç cür əlaqəni yadda saxlamaq lazımdır. Çox vaxt tərcümə bir-birinə nisbətən yaxın dillərdən və mədəniyyətlərdən edilir. Məsələn, türk dilindən Azərbaycana, yaxud ukrayna dilindən rusçaya. Digər tərəfdən, dillər və mədəniyyətlər bir-birindən çox uzaq ola bilər. Misal üçün, çin dilindən Azərbaycan dilinə, yaponcadan fars dilinə olan tərcümələr. Bu dillər müxtəlif dillər ailəsinə daxildir. Bəzi hallarda dil fərqlərindən başqa, mədəniyyət fərqləri də tamamilə müxtəlif olur. Məsələn, ingilis dilindən Azərbaycana, koreya dilindən özbək dilinə tərcümələrdə bu amil özünü aydın şəkildə büruzə verə bilər.

Məxəz və tərcümə kodları arasında dil və mədəniyyət yaxınlığı çox olduqda tərcümədə ciddi problemlər yaranmır.

Lakin dillər lap yaxın olduqda oxşarlıqlar çox vaxt mütərci- mi aldadır və nəticədə zəif tərcümə alınır. Məsələn, *pəzəvəng* sözünə düqqət yetirək: Azərbaycan dilində *yekəpər, nataraz, sağlam, iri gövdəlidir*sə, ingilis dilində *pimpj procurer, fancy man, bastard, son of a bitch, scoundrel*, türk dilində *sutener, aradıüzəldən, zinakar, yaramaz, qəddar, itoğlu*, rus dilində *сводник, подлец, мерзавец, негодяй-д\х*. Ən ciddi təhlükələrdən biri mütərcimin yalançı dostları sayılan, alınma, yaxud eyni kökdən (*dil qrupundan*) olan sözlərdir. Bu sözlər çox vaxt ilk baxışda ekvivalent təsiri bağışlayır, amma həmişə belə olmur. İngilis dilindəki *to demand (tələb etmək)* sözü ilə fransız dilindəki *demande*.(*sormamaq, xahiş etmək*), ingiliscə *to ignore (etinasız yanaşmaq, saya salmamaq)* ilə ispanca *ignorar*, ingiliscə *virtue (yaxşılıq, cəmərdlik)* ilə latınca *virtus (kişilik)*, ingiliscə *deacon (aşağı dərəcəli keşiş)* ilə yunanca *diakonos (xidmətçi, Allaha ibadət edən)* sözləri buna misal ola bilər.

Mədəniyyətlər yaxın, dillər uzaq olduqda mütərcim çoxlu formal dəyişikliklər edir. Bununla belə, mədəniyyətlərdəki oxşarlıq belə məqamlarda mütərcümə mətnin məzmununda paralellər axtarılıb tapmağa imkan verir. Halbuki, dillər və mədəniyyətlər tam fərqli olduqda bu cür paralellər aparmaq imkanı olmur. Əslində mədəniyyətlərdəki fərqlər mütərcim üçün dil fərqlərindən daha çox çətinlik yaradır.

Tərcümə haqqında, onun tərifi haqqında fikirlər saysız-hesabsızdır. Müxtəlif fikirlərin olması təbii, çünki tərcümə edilən materialların müxtəlifliyi, tərcümənin məqsədi, oxucunun ehtiyacı onun özündə bu haqda müxtəlif fikirlərin yaranmasına gətirib çıxır. Bundan əlavə, canlı dillər daim dəyişir, inkişaf edir, üslubi qaydalarda müəyyən mo- difikasiyalar baş verir. Müəyyən bir dövrdə məqbul sayılan tərcümə vaxt keçdikcə dəyərdən düşür, qeyri-məqbul hesab edilir.

Tərcümə haqqında bir sıra mühüm və nisbətən anlaşıqlı təriflər deyilmişdir. Prokazka (37) mütərcimdən tələb edir ki, (1) o, məxəz mətnin sözünün mənasını və üslubi məziyyətlərini anlasın, (2) dillər arasında struktur fərqləri anlaya bilsin, (3) üslubi priyomların tərcümədə analoquunu yarada bilsin.

Şer tərcüməsindən bəhs edən Cekson Metyuz (37) yazır: “Bir şey aydındır ki, bir şeri bütövlükdə tərcümə etmək yeni şer yazmaqdır. Həmin tərcümə bütövlükdə orijinalın məzmununa sadıq, onun formasına təxminən yaxın olacaq, lakin bu şerin öz həyatı, öz səsi olacaq ki, bu da orijinal müəllifinin yox, mütərcimin səsi olacaq”. Riçmond Lattimer (37) də şer tərcüməsindən bəhs edərək yunan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsindən danışır. O göstərir ki, yunan şerini ingilis dilinə tərcümə etmək ingilis dilində yeni şer yazmaq deməkdir. Əgər onun yunan dilindən tərcümə olduğu göstərilirsə, heç kos onun tərcümə olduğuna inanmaz.

Tərcüməyə verilən təriflərin hamısında bu işin çətinliyinə toxunulur. Xüsusilə şer tərcüməsində forma ilə məzmun, formal və dinamik ekvivalentlər arasında münasibətlər həmişə mübahisə doğurur. Bununla belə, ümumi fikir bundan ibarətdir ki, məxəz mətnin formal cəhətinə aludəçilik onun ruhunu öldürür. Götenin şerlərinin tərcüməsinə həsr olunmuş məqaləsində U. Kuper yazır: “Əgər orijinalın dilində tərcümə üçün çətinlik doğuran söz və söz birləşmələri varsa və onlar hədəf dildə anlaşılmazlıq doğурсa, onda şerin ruhuna uyğun olaraq ona hədəf dildə anlaşılmazlıq və namü- nasiblikdən uzaq bir don geyindirmək lazımdır. Bu cür tərcümə bir mədəniyyətdən digər bir mədəniyyətə tərcümə adlanır” (37).

Etiraf etmək lazımdır ki, şer tərcüməsində bir sıra problemlər var, çünki şerdəki ifadə tərzii (ritm, vəzn, assonans və s.) onun ruhunu tərcümədə vermək üçün vacibdir. Nəzm, yaxud nəsrliyindən asılı olmayaraq, bütün tərcümə növlərində oxucunun onu necə qəbul edəcəyini nəzərə almaq la

zımdır. Çünki hər hansı bir tərcüməni qiymətləndirdikdə əsas amil tərcümənin oxucuya bağışladığı təsirdir. Leonard Forsterin tərcüməyə verdiyi tərifdə deyilir: “Yaxşı tərcümə o tərcümədir ki, yeni bir dildə oxucuya orijinalın öz oxucusuna bağışladığı təsiri bağışlayır” (37).

Şer tərcüməsində formanın olduğu kimi saxlanması getdikcə öz yerini təsirlərin ekvivalentliyinə nail olmaq prinsipinə verməyə başlamışdır. Bəziləri tərcüməni rəsm əsərinə bənzədir və deyirlər ki, rəssam mənzərəni təsvir edəndə bütün detalları vermir, ancaq Özünün xoşuna gələnləri tabloya köçürür. Tərcüməçi də belədir, o, orijinalın təkə mənasını yox, ruhunu da verməyə çalışır. Bu fikri dəstəkləyənlərsə qeyd edirlər ki, oxucu tərcümədən həqiqəti gözləyir, onun istəyi orijinalın həqiqi duyğusunu hiss etməkdir. Personajlar, situasiyalar, düşüncələr orijinal müəllifinin dediyi kimi yox, düşündüyü, duyduğu kimi oxucuya çatdırılmalıdır.

İstər nəsr, istər şer tərcüməsinin ümumiləşdirilmiş tərifini vermək bir şeydir, adekvat tərcümənin mühüm cəhətlərini təfərrüatı ilə təsvir etmək ayrı bir işdir. T.Savori (27) altı tezis və onların anti-tezislərini verməklə tərcümənin bir çox mühüm məsələlərini, prinsiplərini aydınlaşdırmağa çalışır. Onun irəli sürdüyü müddələrdə müəyyən ziddiyyətlər olsa da, nəzəriyyərilərin əksəriyyəti onun mühakimələri ilə razılaşırlar.

Ezra Pound (37) yazır ki, tərcümədə əsas məsələ sintaksi- sin yox, mənanın verilməsidir. Hələ 1789-cu ildə Corc Ketr- bel (37) deyirdi ki, tərcümədə məna aydın olmalıdır. Eyni fikri E.Miliqan (37) da dəstəkləyərək yazır ki, tərcümədə sözü yox, mənanı vermək lazımdır. Əgər tərcümə oxucu tərəfindən anlaşılmazsa, onda belə bir tərcümə yoxdur.

Ketrbel yazır ki, tərcümə orijinalın mənasından başqa, onun ruhunu və ifadə tərzini əks etdirməlidir. İncil tərcüməçisi müxtəlif həvarilər tərəfindən söylənilən variantlar- daki fərdi üslubu da mümkün qədər əks etdirməlidir. Rut Underhil (37) cənubi Arizonadakı Papaqa hindularının ca

dularının tərcüməsindən bəhs edir və göstərir ki, tərcümə məxəz mətnin sözlərini yox, oradakı ruhu, effekti yaratmağa çalışmalıdır. Fransis Stor (37) daha irəli gedərək tərcüməçiləri hərfilik və spiritualist (ruhçu) kimi qruplara bölür, həm də öz fikrini İncil tərcümələri ilə təsdiqləməyə çalışır. Onun fikrincə *hərfilek tərcüməni öldürür, orijinalın ruhunu canlandırmaq tərcüməyə həyat verir*. Bu fikrin təsdiqi kimi o, müəllif tərcüməsi ilə mütərcim tərcüməsini müqayisə edir və belə qərara gəlir ki, birinci orijinalın ruhunu əks etdirirsə, ikincidə bu ruh çatışmır.

Tərcümədə məna ilə birlikdə üslub da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tərcümədə üslub təbiilik və oxunaqlılıqdır. Maks Beerbort (37) yazır ki, pyesləri ingilis dilinə tərcümə edənlərin ən böyük günahı dilin təbiiliyinə əhəmiyyət verməmələridir, oxuduqda, dinlədikdə əsərin tərcümə olduğu açıq-aydın bilinir. Bu mütərcimlərin əksəriyyətinin belə bir cəhəti var: onlar orta səviyyəli oxucunun işlətmədiyi sözləri tapıb işlədirlər. Qudspid İncilin tərcümələrinə istinadən həmin fikri təsdiqləyərək bildirir ki, ən yaxşı tərcümə odur ki, onu oxuyanda adam tərcümə oxuduğunu yadına salmır, yadına düşmür ki, orijinal əsər oxumur, əksinə oxucunun yadından çıxır ki, tərcümə əsəri oxuyur, oxucu qədim əsər müəllifinin dünyasına daxil olur, sanki müasir bir əsəri oxuyur. Əlbəttə, belə bir iş asan deyil, ancaq bununla belə, bu cür işləmək hər bir ciddi mütərcimin işidir. J.B.Filips (37) eyni mövqeyi dəstəkləyərək bildirir: əsl tərcümə odur ki, tərcümə kimi oxunmur. Onun bu barədə ikinci mülahizəsi əvvəlkinə daha da möhkəmləndirir, onun fikrincə tərcümə mütərcimin dili yox, təbii dil olmalıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, xüsusilə orijinal yaxşı bir bədii nümunədirsə, yaxşı bir tərcümə ərsəyə gətirmək heç də asan deyil, çünki yaxşı bədii nümunələrdə dilin bütün potensialından, zənginliyindən ustalıqla, yaradıcılıqla istifadə olunur. Buna görə də mütərcim həm dilin zənginliyi ilə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmalı, həm də tərcümə dilində ona

münasib, ekvivalent motn yaratmalıdır. Castin O'Breyn (37) Raymond Tuerinə istinadən yazır ki, tərcümənin keyfiyyətinin ən inandırıcı meyarı onun çətinliklə tərcümə olunmasıdır. Əgər heç nə itirmədən əsər ayrı bir dilə asanlıqla tərcümə olunursa, onda həmin əsərin ya heç bir mahiyyəti yoxdur, ya da həmin mahiyyət o qədər də nadir bir şey deyil.

Tərcümənin həddindən artıq çətinliklərinə baxmayaraq, xüsusilə yüksək keyfiyyətli bədii əsərləri tərcümə etdikdə elə oxunaqlı və təbii tərcümə üsulu seçilməlidir ki, əsərin orijinalının məxəz oxucuda yaratdığı təəssüratı tərcümənin dilində də yarada bilsin. Bu *ox^ar təəssürat* prinsipinə bu və ya digər dərəcədə bir çox mütəxəssislər istinad edir və onu dəstəkləyirlər. Hətta Metyu Arnold oxşar təəssürat prinsipini rədd etsə də, bu prinsipdən əl çəkə bilmir və yazır ki, tərcümə də orijinal kimi oxucuya eyni təsiri bağışlamalıdır. Başqalarının sərbəst tərcümələrinə etiraz etməklə bərabər, M.Arnold hərfi tərcümə tərəfdarlarına da qarşı çıxır, o *oxşar təəssürat* anlayışına yaxınlaşaraq göstərir ki, ingilis dilinə tərcümə təkcə alimlər üçün deyil, hər bir savadlı şəxs üçün idiomatik və maraqlı olmalıdır. Tərcüməçi oxucusunda orijinalın doğurduğu təəssürata bərabər, yaxud ona yaxın bir təəssürat yaratmağa çalışmalıdır.

Sauter mahiyyətcə həmin fikri dəstəkləyərək yazır; “Tərcümədə bizim idealımız oxucuda orijinalın öz oxucusunda yaratdığı təəssürata, təsirə mümkün olduqca yaxın bir təəssürat yaratmaqdır” (37). Noks israr edir ki, tərcümə də orijinal kimi maraqlı oxunmalı, oxucu ondan həzz almalıdır- (37).

Tərcüməyə əsasən dilçilik baxımından yanaşan Prokazka bu fikrə tərəfdar çıxaraq tərcümənin də son nəticəsinin oxucuda orijinalın bağışladığı təəssüratı doğurmaq olduğunu yazır(37).

Əgər tərcümə dörd əsas tələbə (mənalılıq, orijinalın ruhu və ifadə tərz, təbii və oxunaqlı ifadə forması, oxşar, yaxud eyni təsiri doğurmaq) cavab verməli isə, onda forma ilə

mozmun (məna ilə ifadə tərz) arasında münaqişənin həllində bu komponentlərdən biri üstünlük qazana bilər. Ümumiyyətlə, mütərcimlər belə bir məsələdə həmrəydirlər ki, tərcümə prosesində məna güzəştindən söhbət getmirsə, əsərin üslubu ilə müqayisədə mənanın transformasiyasına üstünlük verilməlidir. Tərcümədə məzmun və ifadə tərzinin vəhdət təşkil etməsi vacibdir, çünki bunlar bir məfhumun ayrılmaz hissələridir. Məzmunla əlaqədar, formaya etinasızlıq keyfiyyətsiz tərcümə ilə nəticələnir, orijinalın ruhundan, cazibəsindən heç nə qalmır. Digər tərəfdən, müəllifin üslubunu saxlamaq üçün mənanı qurban vermək məlumatın düzgün ötürülməməsi ilə nəticələnməyə bilər. Məzmunla müqayisədə forma radikal dəyişikliklərə məruz qalsa da, öz təsiri baxımından orijinala ekvivalent olaraq qala bilər. Məna ekvivalentliyi, məna uyğunluğu üslubi uyğunluqdan üstün tutulmalıdır. Bu iki elementdən hər hansı birinə üstünlük mexaniki şəkildə verilməməlidir, çünki xüsusilə şərti tərcüməsində, əsərin tərcüməsi yox, yeni yaradılışı tələb olunur.

Tərcümə ilə bağlı fikirlərin nəzərdən keçirilməsi belə bir faktı təsdiq edir ki, tərcüməyə verilən təriflər deterministik qaydalardan yox, nisbilik prinsiplərindən çıxış edir. Ona görə də bir sıra amilləri nəzərə almadan heç kəs hansı tərcümənin yaxşı, yaxud pis olmasını deyə bilməz. Bu amillər də müxtəlif cür götür-qoy ediləcək müxtəlif cür cavablar alma bilər. Ona görə də *Bu yaxşı tərcümədirmi?* sualına çoxlu sayda məqbul cavablar almaq mümkündür.

Formal ekvivalent yönümlü tərcümə prinsipləri

Müxtəlif növ tərcümələrin səciyyəvi cəhətlərini tam dərk etmək üçün tərcümə prosesində formal ekvivalentlərin tapılmasına yönəlmiş prinsipləri təfərrüatı ilə təhlil etmək lazımdır. Formal ekvivalent yönümlü tərcümələr əsasən məxəz yönümlüdür, yəni bu tərcümənin məqsədi məxəz mətnin forma və məzmununun əsas cəhətlərini tərcümədə mümkün qədər qabarıq şəkildə ifadə etməkdir. Mahiyyət etibarilə bu semantik tərcümədir.

Belə etdikdə formal ekvivalent yönümlü tərcümə orijinaldakı bir sıra formal elementləri, o cümlədən (1) qrammatik vahidləri, (2) sözlər arasındakı məntiqliyi, (3) leksik mənaları saxlamağa çalışır. Qrammatik vahidlərin tərcümədə saxlanması dedikdə (a) ismin isimlə, felin fellə və s. verilməsi, (b) bütün frazalarm, cümlələrin orijinalda olduğu kimi (yəni mürəkkəb, qarışıq cümlələr parçalanmır, ayrı şəkildə formalaşdırılmır), (c) bütün formal göstəricilərin (məsələn, durğu işarələri, abzaslar, pauzalar, şerə məxsus formal elementlər) qarşılığını tapıb tərcümədə verilməsini nəzərdə tutur.

Orijinaldakı sözlərin ardıcılığını, məntiqi əlaqəsini tərcümədə əks etdirməyə cəhd edərkən formal ekvivalent yönümlü tərcümə əksər hallarda terminologiya uyğunluğunu təmin etməyə, yəni məxəz dildəki terminə uyğun birisini hədəf dildə tapmağa çalışır. Belə təcrübə əksər hallarda cəfəng, məntiqi cəhətdən əlaqəsiz söz düzümünə aparıb çıxara bilər. Bununla belə, bir sıra tərcümələrdə terminlərin, müəyyən məfhumların uyğunluğu çox vacibdir. Məsələn, Qurani-Kərimi tərcümə edərkən ona məxsus bir sıra dini terminlərin saxlanması, qarşılığının tapılması oxucuya Qurani-Kərimin mahiyyətini başa düşməyə imkan verir. Formal ekvivalent yönümlü tərcümədə bəzi terminlərin mənasının açılması üçün mütərcim dırnaqarası açıqlamalardan, aralıq cümlələrdən, hətta müəyyən sözləri xüsusi şriflə vermək yolu ilə onları digərlərindən ayırır. Beləliklə diqqəti onların üzərində cəmləmək üsulundan da istifadə edir, orijinalın mahiyyətini daha aydın əks etdirmək üçün əlavələrə yer verir.

Formal ekvivalent yönümlü tərcümədə məxəz mətndəki sözlərin qarşılığını vermək üçün adətən məxəz mətndəki idiomlarda dəyişiklik edilmir. Bu cür idiomlar bu və ya digər dərəcədə hərfən tərcümə olunur. Bu da oxucuya orijinal mətndəki ifadə tərzini, yerli, kultural elementləri olduğu kimi dərk etməyə imkan verir.

Bir çox hallarda iso tərcüməçi sadəcə olaraq məxəz mətn-dəki müəyyən elementləri tərcümədə verə bilmir. Aydındır ki, cinas, xiazm, səs təqlidinin və təkrarın bəzi növlərinin tərcümədə münasib ekvivalentini tapmaq, yaratmaq mümkün deyil. Məsələn, Azərbaycan bayatılarının, demək olar, hamısı cinas əsasında qurulmuşdur:

Əzizi mən kimi *gözhr*.

Tar çalan simi *gözhr*.

Qaşın kimi qaş olmaz.

Gözlərin kimi *gözhr*.

Burada *göz* sözü dörd dəfə işlənmişdir: o, iki dəfə *göz* sözünün cəmi, bir dəfə *gözləmək*, bir dəfə də *ehtiyatlı dolanmaq* mənalarında işlənmişdir. İngilis dilində *eye* sözü ilə bu omonimləri yaratmaq mümkün deyil. Ona görə də mütərcimin bu istiqamətdə cəhdləri uğursuzluğa məhkumdur. Belə hallarda mütərcim müəyyən şərhərdən istifadə edir, həmin ifadənin, priyomun mahiyyətini açıqlayır. Məsələn, ingilis dilində *man* və *woman* sözləri eyni kökdəndir, ancaq *qadın* və *kişi* sözləri Azərbaycan dilində eyni kökdən deyil. Bu sözləri şerdə heç cür qafiyə halına salmaq mümkün deyil. Dillərdə bu cür formal ekvivalentlər azdır, çünki dillər ümumiyyətlə forma və məzmun cəhətindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Formal ekvivalent yönümlü tərcümələrdə bəzən elə məqamlar ola bilər ki, orta səviyyəli oxucu üçün anlaşılmaz olsun. Ona görə də belə tərcümələri həmişə şərhərlə təchiz etmək lazımdır. Çünki müəyyən formal elementləri adekvat şəkildə vermək mümkün deyil; həm onların mahiyyətinin izahı, həm də istifadə olunan formal ekvivalentlərin mənasının açılması bunu tələb edir.

Sırf formal ekvivalent yönümlü tərcümələrin bəzi növləri, məsələn, sətiri tərcümə, tamamilə orijinalı sözbəsöz təkrar edən, yaxud tam izahedici səciyyəli tərcümələr dəyərsiz olsalar da, bəziləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, dilçilər

üçün hazırlanmış xarici dil mətnlərinin tərcüməsi çox nadir hallarda orijinaldan uzaqlaşır. Formal elementlərin hər iki dildə əksər hallarda yaxınlığı belə tərcümələr üçün səciyyəvidir. Belə tərcümələrdə sözlər hərfən üst-üslə düşür, yəni tərcümə tamamilə hərfidir, sözbəsözdür. Hətta seqmentlər bəzən elə düzülür, nömrələnir ki, müvafiq dil vahidlərini asanlıqla müqayisə etmək, tutuşdurmaq olur. Məsələn, Qurani-Kərimin tərcüməsində mətnlər yan-yana qoyulmuşdur ki, bu da asanlıqla müqayisə aparmağa imkan verir.

Formal ekvivalent yönümlü tərcümələr haqqında əvvəlki bölmələrdə müstəqim və qeyri-müstəqim deyilənlərdən bəlli olur ki, bu cür tərcümələr ciddi, ölçülüb-biçilmiş tərcümələrdir. Müəyyən növ mətnlər və reseptorlar üçün çox məqbul tərcümələrdir. Onların müəyyən kateqoriya reseptorlar üçün məqbulluğu ilə bağlı ayrı bir məsələ ortaya çıxır ki, bu da tərcümənin müxtəlif növlərinin səciyyəvi cəhətlərinin təsviri ilə qarışdırılmamalıdır. Biz onların ancaq mühüm cəhətlərinə fikir veririk, onların dəyərləndirilməsi ilə məşğul deyilik.

Dinamik ekvivalent yönümlü tərcümə prinsipləri

Formal ekvivalentə əsaslanan tərcümənin əksinə olaraq digər tərcümə növü dinamik ekvivalentə əsaslanır. Bu cür tərcümələrdə diqqət o qədər də məxəz mətndəki məlumata yox, onun reseptorda doğurduğu təsirə, təəssürata doğru yönəldilir. Dinamik ekvivalentə əsaslanan tərcümələri oxuyan ikidilli, ikimodəniyyətli oxucu ona bəraət qazandıraraq deyə bilər: *Bax, biz də belə deyərdik.* Ancaq başa düşmək lazımdır ki, dinamik ekvivalentə əsaslanan tərcümə heç də məxəz mətndəki məlumata bu və ya digər dərəcədə oxşayan ayrı bir mətn deyil. Bu, sözün əsl mənasında tərcümədir, o, məxəz mətnin məzmununu və məqsədini aydın şəkildə əks etdirməlidir.

Dinamik ekvivalentə əsaslanan tərcüməni məxəz mətndəki məlumatın ən yaxın ekvivalenti adlandırmaq olar. Dinamik ekvivalentli tərcümə üç əsas cəhəti özündə birləşdirir:

(1) *ekvivalenllik*, yəni məxəz mətnə yaxınlıq; (2) *təbiilik*, yəni tərcümə dilinə məxsus təbiilik, axıcılıq; (3) *yaxınlıq*, yəni iki mətnin ən yüksək dərəcədə yaxınlığı əsasında tərcümədə iki yönüm - məxəz və hədəf mətnlərin hər ikisinə orientasiya etməklə onların bir-birinə bağlılığı.

Dinamik ekvivalentə əsaslanan tərcümə məxəz mətnin formasının transformasiyasına yox, onun reseptorda doğurduğu təsiri, təəssüratı yaratmağa doğru yönəlmişdir. Buna görə də belə tərcümələrdə *təbiilik* sözünün hansı mənalarda işləndiyini müəyyən etmək vacibdir. *Təbiilik* sözü ünsiyyət prosesinin üç sahəsinə tətbiq oluna bilər: (1) mətnin təbii şəkildə transformasiyası hədəf dilə və mədəniyyətinə uyğunlaşdırılmalı, (2) məxəz mətndəki müəyyən kontekstlər hədəf mətndəki müəyyən kontekstlərə uyğun olmalı, (3) hədəf mətn reseptorun anlamına uyğun gəlməlidir.

Məxəz mətnin reseptorun dilinə və mədəniyyətinə uyğunlaşdırılması üslubi cəhətdən məqbul sayılan hər bir tərcümənin əsas elementlərindən biridir. Əslində bu linqvistik uyğunluq hədəf mətnlə məxəz mətn arasında uyğunluq olmaq- dıqda özünü büruzə verir. Təbii, oxunaqlı tərcümədə üslubi və digər uyğunluqlar olduqda onlar dərhal qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. C.H. Frer bu məsələyə toxunaraq yazır ki, tərcümənin dili təmiz, asanlıqla başa düşülən, kələ kö- türlükdən uzaq olmalı, hisslər və fikirlər bir-birini tamamlamalıdır. Bundan başqa tərcüməyə heç nə lazım deyil. Təcü- mə mənfə mənada heç nə ilə diqqəti özünə cəlb etməməlidir, xarici dildən edilən bütün idxallar dayandırılmalıdır. Hədəf dilə və mədəniyyətə bu cür yanaşılması onunla nəticələnə bilər ki, hədəf mətnə əcnəbi mənşədən heç bir iz qalmaz. G.A.Black yazır ki, Ceyms Tompsonun Heynedən tərcümələri məhz bu cürdür. Belə tərcümələr orijinalın reproduksiyasıdır, sanki Heynenin özü bu şərtləri gözəl ingilis dilində yazıb(37).

Təbii tərcümə adaptasiyanın iki mühüm sahəsini özündə birləşdirir: qrammatika və leksika. Tərcümə zamanı qrammatik modifikasiyalar dil strukturları arasındakı fərqlərdən irəli gəlir və bunsuz keçinmək qeyri-mümkündür. Buna görə də məcburuq ki, tərcümədə söz sırasını dəyişək, fel əvəzinə isim yazaq, əvəzliyi isimlə əvəz edək və s.:

1. He bought a book yesterday.
Mübtəda-Xəbər- Tamamlıq-Zaman zərfliyi
O dünən bir kitab aldı.
Mübtədä-Zaman Zərfliyi- Tamamlıq-Xəbər
2. To import grain from other countries is not allowed.
Digər ölkələrdən taxıl *idxalına* icazə verilmir.
3. He gave **her** his book.
Oğlan kitabını *qıza* verdi və s.

Məxəz dilin leksik strukturu nisbətən asanlıqla hədəf dilin semantik tələblərinə uyğunlaşır. Müəyyən qaydalara riayət etməkdən başqa çoxlu alternativ imkanlar var. Ümumiyyətlə, üç leksik səviyyəni nəzərə almaq lazımdır: (1) dillərdə qarşılığı çox asanlıqla tapılan sözlər, məsələn, *river- çay, tree-ağac, stone-daş, knife-bıçaq*; (2) mədəniyyət baxımından fərqli, lakin müəyyən qədər oxşar funksiyalı məfhumlar, məsələn, *book-kitab-Kuuuaa*, lakin Əhdi-cədidə kitab (book) *perqament*, yaxud *papirusdvv*, üstü yazılır və lülə şəklində bükülürdü); (3) sırf milli möhürlü, milli mədəniyyətlə bağlı məfhumlar, məsələn, *sinaqoq, məscid, kilsə, çadra* və s.

Birinci qrupa daxil olan məfhumlar adətən heç bir çətinlik doğurmur. İkinci qrupa daxil olan məfhumların tərcüməsi zamanı müəyyən anlaşılmaqlıq yarana bilər. Tərcüməçi ya gərək elə bir söz işlədə ki, orijinaldakı sözün ifadə etdiyi məfhumun ekvivalent funksiyasını ifadə etməsə də, formasını ifadə etsin, ya da formal oxşarlıq bahasına funksional ekvivalenti ifadə etsin. Üçüncü qrup sözləri tərcümə etdikdə müəyyən əcnəbiləşmədən yaxa qurtarmaq mümkün deyil. Tərcümədə mədəniyyətlər arasındakı boşluğu aradan qal

dırmağa nə qədər cəhd edilsə də, əcnəbi izlərdən yaxa qurtarmaq müşkül məsələdir. Məsələn, *İncilin* tərcüməsində *Fa-riseylər (Pharisees)*, *Sadäusilər (Sadducees)*, *Süleymanın məqbərəsi (Solomon's temple)*, *sığınacaq qəhərləri (cities of refuge)*, *sağaltmaq (anointing)*, *adulterous - zinadan törəmiş nəsil*, *living sacrifice - canlı qurban*, *Lamb of God - Həzrəti İsa* kimi ifadələrdən yayınmaq olmaz.

Məlumdur ki, məxəz və hədəf dillər tam fərqli mədəniyyətlərə məxsus olduqda tərcümə prosesində bu fərqləri tam neytrallaşdırmaq mümkün deyil. Məsələn, Ekvatorada yaşayan bir sıra hindu qəbilələri Əhdi-Codiddə müqəddəs Pavelin *Təbiət sizə öyrətməmişdirmi: kişi uzun saç saxlamaz, kişinin uzun saç saxlaması onu bişərəf edər? {Does not nature teach you that for a man to wear long hair is a dishonour to him?}*, sözlərini heç cür başa düşə bilmirlər, çünki ümumiyyətlə həmin hindularda kişilər saçlarını uzadır, həddi-bülü-ğa çatmış qızlar isə saçlarını qısa kəsdirlər. Eynilə qərbi Afrikanın bir çox yerlərində belə hesab edirlər ki, Həzrəti-İsa Qüdsə daxil olarkən həvarilərinin onun yoluna ağac yarpaqları və budaqları səpməsi həqarətdir, çünki qərbi Afrika adətlərinə görə qəbilə başçısının piyada, yaxud atüstə getdiyi yolu süpürür-təmizləyirlər. Kimsə bu yola budaq və s. nəisə atarsa, onda onu hörmətsizlikdə, təhqirdə günahlandırirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, mədəniyyətlər arasındakı fərqlərin tərcümədə öhdəsindən gəlmək düşünüldüyü qədər də çətin deyil. Bunun üçün tərcümədə şərhdən geniş şəkildə istifadə olunur və hər bir məfhumun əsası, mənşəyi açıqlanır. Çünki insanlar başa düşürlər ki, bütün xalqlarda adət, ənənə, davranış tərzii və s. eyni deyil.

Hədəf dildə təbii ifadə tərzii əsasən ekvivalentlərin bir-birinə hansı səviyyədə uyğunluğu, yaxud uyğunsuzluğu ilə əlaqədardır. Bunlardan on mühümü aşağıdakılardır: (1) söz qrupları (məsələn, əgər bir dildə *love* ismi yoxdursa, onda *God is love* əvəzinə *God loves* deyilə bilər); (2) qrammatik kateqoriyalar (məsələn, bir sıra dillərdə nominativ xəbər kə

miyyəyə görə mübloda ilə üzlaşır. Belə ki, *the two shall be one* demək olmaz; *the two persons shall act just as though they are one person* deyilməlidir); (3) semantik qruplar (məsələn, dillərin birində söyüşlər müqəddəs adların qeyri-düzgün, yanlış işlənməsi nəticəsində yarana bilər. Digər birisində isə onlar əsasən nəcis və insan bədəninin üzvlərilə bağlıdır); (4) nitq növləri (bəzi dillərdə vasitəli, bəzilərdə isə va- sitəsiz nitq daha çox işlənir); (5) mədəniyyətlə bağlı kontekstlər onlann bir-birinə (bəzi xalqlarda Əhdi-Cədidə oturub oxuduqları halda, digərləri bunu qəbahət sayırlar).

Hədəf dilin təbiiliyi, dillərin və mədəniyyətlərin yaxınlığı, uyğunlaşdırılması ilə bağlılıqdan əlavə ötürülən məlumatlardakı kontekstlərin oxşarlığı da böyük rol oynayır. Burada məsələ sırf qrammatik və leksik xüsusiyyətlərlə məhdudlaşdırıla bilməz, intonasiya və cümlələrin ritmini də nəzərə almaq lazımdır. Sözlərə bağlanıb qalmaqla mütərcim orijinalın ruhunu itirir.

Əsl təbii səslənən tərcümədə onun nələri deyə bilməməsindən daha çox nələri deyə bilməsidir, çünki, uğurlu tərcümələrdə ciddi anomaliyalar olmur. Anomaliya mətnə tez nəzərə çarpır.

Məsələn, müəyyən qədər ədəbli, etik, təmiz nitqdə kobud, vulqar söz və ifadələrin işlənməsi münasib deyil, bu səbəbdən də məqbul və təbii görünür. Bununla belə tərcümədə vulqar sözlər, jarqon, slenq və canlı danışq dilinə məxsus elementlər digər söz qrupları ilə müqayisədə daha çox problem yaradır. Stenli Nyutan (37) Zini dilində müqəddəs və vulqar anlayışlarla bağlı sözləri təhlil edərək göstərir ki, ingilis dilinin amerikan variantında işlənən *mclika* sözünü *ki- va* dini mərasimlərdə işlətmək düzgün deyil. *Kiva* mərasimində *mclika* sözünün işlədilməsi belə bir *mərasimə radio gətirilməsi* anlayışını bildirir.

Bəzi dillərdə onomalopoetik ifadələrin işlənməsini slenqə ekvivalent hesab edirlər. Yaxud bir sıra Afrika dillərində yüksək dərəcədə təqlidi səciyyəli sözlərin (bunlara bəzən

ideofonlar da deyirlər) İncil kimi müqəddəs kitabların tərcüməsində işlənməsi qeyri-mümkün hesab olunur. Şübhəsiz, bəzi missioner mütərcimlərin bu cür canlı, yüksək dərəcədə danışq dilinə məxsus söz və ifadələrin işlənməsinə mənfi münasibəti bir çox afrikalıda elə qənaət yaratmışdır ki, bu cür sözlər İncil konteksinə sığışmır. Ancaq bəzi dillərdə anomatopetik ifadələr o qədər inkişaf edib ki, onlar həmin dillərin mühüm cəhətini təşkil edir və müxtəlif məqamlara tam yaraşır. Məsələn, Waiwa dili (Britaniya Qvineyasında işlədilir) bu sözlərdən bol-bol istifadə edir, onlarsız hissləri ifadə etmək mümkün deyil. Məhz bu sözlər vasitəsilə dinləyici danışanın nəql etdiyi hadisəyə münasibətini anlayır.

Bəzi mütərcimlər çox uğurla vulqar ifadələr və slenqdən yayınırlar, lakin belə tərcümələrdə orijinaldakı gözəllik və təbiilikdən heç bir əsar-ələmət qalmır. Məsələn, Selincerin *The Ca/cher in the Rye* romanı Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsər amerika məktəblisinin həyatından bəhs edir. Onun davranışı, həyat təzi bizimkindən tamamilə fərqlənir. Bu uşağın cümləsinin əvvəli də, axırı da söyüşlərlə doludur. Ancaq Azərbaycan dilinə tərcümədəki oğlan isə tam nümunəvi bir məktəblidir.

Məlumat və kontekstin biri-birinə uyğun gəlməsinə mane olan cəhətlərdən biri də anaxronizmdir. Məsələn, ingilis dilinə İncilin tərcüməsində *rust* (pas) əvəzinə *iron oxiaē* (dəmir oksidi) işlədilməsi texniki cəhətdən düzdür, lakin anaxronik səciyyə daşıyır. Digər tərəfdən, əvvəlki tərcümələrdə *heaven and earth* {göy və yer} sözlərinin *universe* (kainat) ilə əvəz edilməsi orijinaldan o qədər də böyük uzaqlaşma deyil, çünki qədim dünyanın insanları *heaven and earth* -ün daxil olduğu bir sistemdən xəbərdar idilər. Ona görə də *universe-m* işlənməsi o qədər də qeyri-məqbul deyil. Anaxronizmlə bağlı iki cür tərcümə səhvləri yaranır: (1) tarixi əsərdə müəyyən sözlərin müasirləşdirilməsi tarixin müəyyən dövrünü yanlış şəkildə təsvir etməyə, tarixi saxtalaşdırmağa aparıb çıxarır. Məsələn, *demon possessed* (qəlbinə şeytan girmiş) ifadəsinin

mentally distressed (əqli çatışmamazlıq, beyni pozulmuş) ib ovozbnmosi; (2) hodof dilin tam arxaikləşdirilməsidir ki, bu da gerçəklik haqqında yanlış təəssürat yaradır.

Məlumatın kontekstə uyğunluğu sadəcə olaraq sözlərin referensial məzmununun uyğunluğundan ibarət deyil. Məlumatdakı təəssüratın məcmuu təkcə obyektlərdən, hadisələrdən və sözlər şəklində rəmzlərdən, əlaqələrdən deyil, eyni zamanda bu rəmzlərin üslubi baxımdan seçilməsi və düzül-məsindən ibarətdir. Bundan əlavə, müxtəlif mətnlər üçün məqbul üslubi normalar da müxtəlif dillərdə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Məsələn, ingilis dili üçün tam məqbul sayılan bir şey Azərbaycan nəsrinə üçün qeyri-məqbul sayıla bilər və əksinə. Aydınır ki, Azərbaycan şerinə məxsus lirizm, melodiklik ingilis şerində yoxdur.

Ola bilər ki, mütərcim kontekstdəki məlumatı yaxşı əks etdirmək üçün müəyyən elementləri ümumiyyətlə atsın, lakin orijinalda mövcud bəzi müsbət üslubi elementlərin qarşılığını verməklə tərcümədə müəyyən emosional ton, ahəng yaratsın. Bu cür emosional ton hökmən müəllifin mövqeyini əks etdirməlidir. Yəni, sarkazm, ironiya və digər bu kimi elementlər dinamik ekvivalent yönümlü tərcümələrdə öz ifadəsini tapmalıdır. Bundan əlavə, orijinaldakı iştirakçıların hər biri müvafiq qaydada təqdim olunmalıdır. Personajlar üçün müvafiq söz və ifadələr seçilməklə onlar özlərinə uyğun şəkildə hədəf mətnin oxucusuna təqdim olunmalıdır. Elə etmək lazımdır ki, həmin personajların sosial vəziyyəti, coğrafi dialekti və s. nəzərə çarpsın. Bundan əlavə, elə etmək lazımdır ki, orijinal müəllifinin yaratdığı personajlar tərcümədə öz qiymətlərində görünməsindən ötəri bütün vasitələrdən istifadə edilməlidir.

Dinamik ekvivalentli tərcümədə təbiiliyin üçüncü elementi məxəz dildəki məlumatın hədəf dil oxucularının tələblərinə nə dərəcədə cavab verməsidir. Bu tələblərə uyğunluq oxucunun səviyyəsi və anlamaq qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu

məqamda tərcümənin əsl dinamik ekvivalent üzərində qurulması əsas şərt sayılır. Digər tərəfdən, mütərcim həmişə əmin deyil ki, orijinal öz oxucusuna necə təsir edib, yaxud hansı təsiri bağışlayıb. Məsələn, biz bu qənaətə gəlmişik ki, Qurani-Kərimin dili orta səviyyəli kütlənin dilidir. Buna görə də orta səviyyəli kütlənin dilinə tərcümə olunmalıdır. Ancaq əsl həqiqət bundan ibarətdir: Qurani-Kərim orta səviyyəli kütləyə yox, moizələrə qulaq asanlara ünvanlanıb. Ona görə də sözlər elə seçilib işlənməlidir ki, asanlıqla başa düşülsün.

Dinamik ekvivalentə əsaslanan tərcümədə bir sıra formal dəyişikliklər etmək vacibdir. Bu dəyişikliklər üç mühüm sahəni əhatə edir: (1) xüsusi bədii formaları, (2) semantik cəhətdən ekzosentrik ifadələri, (endocentric-əsas elementi olan fraza: *Hilary could not open the window*. Burda iki fraza var- biri feli fraza-*could not open*; ikincisi *the window*. Bunlann birində *open*, o birində *window* əsas, baş elementdir, bu baş element genişləndirilə bilər, bunun əksi exocentric-dir, burda baş element yoxdur, məsələn: *people left early*). (3) intraorqaniz- mik mənalı.

Şer tərcüməsində nəsrə nisbətən daha çox formal dəyişikliklər baş verir, çünki müxtəlif dillərdə ritmin özü, vəznələr formaca və estetik cəhətdən bir-birindən çox fərqlidir. Bunun nəticəsində şerdə vəznələrin bir-birini əvəz etməsi labüddür. Bəzən forma tamamilə dəyişir. Məsələn, istər İncil, istərsə də Qurani-Kərim şerlə yazılmalarına baxmayaraq, onlar əsasən nəsr ilə tərcümə olunmuşlar. Bu da onunla əlaqədardır ki, tərcümə mətninin oxucusu və dinləyicisi üçün onların məzmunu formalarından daha mühümdür.

Hər fən tərcümə etdikdə məxəz dildəki semantik cəhətdən ekzosentrik ifadələr mənasız olarsa, yaxud mətndə yanlışlıq törədərsə, mütərcim dinamik ekvivalentli tərcümədə bir sıra dəyişikliklər etməyə məcburdur. Məsələn, semit mənşəli “*gird up the loins of your mind*” ifadəsi hər fən “*put a belt around the hips of your mind*” (fikirlərin belinə kəmərlə bağla) deməkdir. Belə hallarda tərcüməçi ifadəni ekzosentrikdən

endosentriko çevirməlidir, məsələn: *"get ready in your thinking"* (fikrini cəmlə). Bundan əlavə, idiom ümumiyyətlə mənasız ola bilməz, səhv, yanlış fikir ifadə edə bilər. Belə hallarda bu cür idiomlarda müəyyən dəyişiklik aparıla bilər. Məsələn, orijinaldakı metafora tərcümədə bənzətmə ilə əvəzlənə bilər: *"Sons of thunder"* (İldırım oğulları) -men like thunder (ildırım kimi oğullar).

Tərcümə prosesində dəyişikliyə ən çox intraorqanizmik mənalara məruz qalır, çünki onlar işləndikləri dilin mədəni kontekstindən asılıdır. Buna görə də onlar asanlıqla hədəf dilin mədəni kontekstinə daxil ola bilmir. Məsələn, Əhdi- Cədidə *tapeinos* "sözün ingilis dilinə *"humble"*, *"lowly"* tərcümə olunur, lakin bu sözün yunan dilində geniş emosional konnotasiyaları var. Belə ki, orada bu söz *"low"*, *"humiliated"*, *"mean"*, *"degraded"*, *"base"* \Cm\ mənfi mənələrdə işlənir. Məlumdur ki, xristianlar vaxtilə əhalinin ən aşağı təbəqəsini təşkil edirdi və bu söz onlara münasibətdə müəyyən qədər təhqiramiz səciyyə daşıyırdı. Əhdi-Cədidin müasir dillərə tərcümələrində, şübhəsiz ki, bu təhqiramiz mənanı vermək olmaz. Çünki indi xristianlıq yalnız əhalinin aşağı təbəqəsini yox, bütün təbəqələrini əhatə edir. Bu cür emosionallıq ifadə edən sözlər təkcə ilahiyyat sahəsi ilə məhdudlaşmır, onlar lüğətin bütün təbəqələrinə aiddir. Məsələn, fransız dilində ingilis dilindəki *"house"* sözünün əksinə olaraq *"home"* sözü üçün konkret ekvivalent yoxdur, *"foyer"* ingilis dilindəki *"home"* sözünə müəyyən qədər uyğundur, ancaq *"hearth"*, *"fireside"*, eləcə də *"focus"*, *"salon of a theatre"* mənalarda da işlənir. Emosional baxımdan ingilis dilindəki "home" fransız dilindəki *"foyer"* sözünə yaxındır, lakin referensial mənada *"home"* fransız dilindəki *"maison"*, *"habitation"* və *"chez"* sözlərinə uyğundur.

Bu dərslərdə tərcüməçi üçün lazım olan müəyyən məlumatları verməyə çalışdıq. Tərcümənin problemləri deyilənlərlə bitmir, onun hər bir kateqoriyası haqqında daha geniş və daha ət

raflı t dqiqt aparıla bilər. Azərbaycanda tərcümənin tarixini, ayn-ayn mütərcimlərin fəaliyyəti və istifadə etdikləri prinsipləri müəyyən etmək   n t dqiqlara ehtiyac var. Ő bh siz ki, biz v  bizdən sonra gələnlər bu iŐi gələcəkdə g r c kl r.

 ekdikl ri z hm t   n  .Qubatova, N. Balacayevaya, F. Abdullayevaya v  S. Mustafaya t Ő kk r m  bildirir m.

Istinadlar

1. A Dictionary of Turkish Proverbs by Metin Yurtbashi. Ankara 1993
2. Bloomfield L, Language. N.Y., 1933
3. Burton R. Love, Fancy and War. L., 1871
4. Catford J. C. A Linguistic Theory of Translation. L., 1965
5. Crystal David. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press. 1989, p. 119
6. Davis Richard. The New-York Times Book Review, Nov. 13,1966
7. Delisle Jean. Translation: An Interpretive Approach (translated by Patricia Logan and Monica Creery).University of Ottawa Press, 1998, 125 p.
8. Galperin I.R. An Essay on Stylistic Analysis. M., 1968, 62p.
9. Galperin..Stylistics. M., 1971.
10. Gentzler Edwin. Contemporary Translation Theories.L.,N-Y., 1993, 224p
11. Gile, Daniel. Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training Amsterdam/Philadelphia, 1995, 278p
12. Hailey Arthur. In High Places. N-Y., 1986, pp.239-240
13. Hatim Basil and Mason Ian. Discourse and the Translator. L., N-Y., 1993,258 p.
14. Jones, Roderick. Conference Interpreting Explained. Manchester, 1998, 152p
15. Lefevere A. Translation, Rewriting and Manipulation of Literary Fame. L., N-Y., 1992, 176p
16. Longman Dictioary of English Language and Culture. L., 1998
17. Martindale Ch. Redeeming tlie Text. Cambridge University Press, 1993, 116p
18. Newmark P. A Textbook on Translation.Prentice Hall International (UK) Ltd., 1988

19. Newmark P, *Approaches to Translation*. Prentice Hall International (UK) Ltd., 1988, 200p
20. Nord Christian *Text Analysis in Translation*. Amsterdam-Atlanta, 1991, 250 p, p.36
21. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Oxford University Press, 2007
22. *Oxford Dictionary of Synonyms and Antonyms*. Oxford University Press, 1999
23. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, edited by MonaBaker. L., N-Y., 1998
24. Savory T.H. *The Art of Translation*. Cape 1968
25. *Stages of Translation* (edited by David Johnston). L., 1996, 294p
26. *The Meaning of the Holy Quran* (translated by Abdullah Yusuf Ali), Maryland, USA, 1989
27. *The New Oxford Dictionary*. Oxford Dictionary Press, 1998
28. *The New Shorter Oxford Dictionary*, in 2 volumes, Oxford University Press, 1993
29. *The New Shorter Oxford Dictionary*, in 2 volumes, Oxford University Press, 1993
30. *The Translation Studies Reader*, edited by L. Venuti. N-Y-L., 2000, pp.126-141
31. *The Translation Studies Reader*," edited by L. Venuti. N-Y-L., 2000, pp.126-141
32. *Translation Studies in the New Millennium*. Ankara. 2003, 426p
33. *Translation, History and Culture* (edited by Bassnett S. And Lefevere A.). L.,N-Y., 1990, 133p
34. *Translators through History* (edited by Jean Delisle), UNESCO Publishing, 1975
35. *Translators through History* (edited by Jean Delisle. UNESCO publishing, 1995)
36. *Transnational Processes*, April 14-15 Baku, 2005, p.6-9

37. Tytler A. F. An Essay on the Principles of Translation. L., 1791
38. Webster's New World Dictionary. N.Y., 1984
39. Abdullayev K.M. Gizli Dodo Qorqud. Bakı, 1991, 148s
40. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, redaktoru A.Axundov, Bakfci, 2005
41. Bayramov Q.H İngilis dilindən Azərbaycan dilinə nəsr tərcümənin sintaktik-üslubi məsələləri. Namizədlük dis. Bakı, 1972
42. Bayramov H.A Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları B,1978 174s
43. Bayramov.Q.H. Azərbaycanda sinxron tərcümənin hazırkı vəziyyəti. Xəzər. 1999
44. Bayramov.Q.H. Müxtəlif qrammatik kateqoriyalrın tərcümədə bir-birini əvəz etməsi. S.M.Kirov adına ADU- nun Elmi Xəbərləri.Filoloji seriya, 1972, №2
45. Bayramov.Q.H. Xarici dilin tədrisində dil və üslub məsələləri. "Azərbaycan Məktəbi" jurnalı, 1971, №7
46. Bənnayeva V.Z. Klassik ingilis poeziyasında bədii ifadə, bədii təsvir vasitələri və onların Azərbaycan dilinə tərcümə yolları. Namizədlük dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2007 20 s
47. Brisse A. Tərcümə yeni dünya düzənində: Tərcümənin vəzifələrinə yeni bir nəzər "Dil və Ədəbiyyat" jurnalı №2 Bakı 2007
48. Cəfərova K. N. Şer tərcüməsinin sintaktik-üslubi məsələləri (Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələri əsasında) namizədlük dis. avtoreferatı, Bakı 2004,
49. Qazıyeva S.T. İngilis və Azərbaycan dillərində neft terminlərinin linqvislik təhlili, onların formalaşmasında tərcümənin rolu namizədlük dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2006, 17 s
50. Qurani - Kərim (Tərcümə edəni Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev), Bakı, 2005
51. Əzimov C. Ə Tərcümə prinsipləri 28 s B 1955

52. İngilisco-azorbaycanca lüğöl (redaktoru O.Musayev). B., 2003
53. Nozirli Kamran. Dövri mətbuatda ingilis mənşəli sözlər və onların alınmasında tərcümənin rolu. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı. 2003
54. YUNESKO-nun himayəsi altında təşkil olunmuş konfrans iştirakçılarının çıxışları, Bakı 3-7, 1999, s.58-66
55. Бархударов А. С. 51зык и перевод.М., 1971
56. Большой Англо-руекий словарь в двух томах. М., 1979
57. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М, 1981, 138 стр
58. Г'ачичиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимо связи. М., 1972. 262 стр
59. Катагошина Л.Д. Журнал «Вопросы языкознания» М. 1985, №2
60. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. М., 1973
61. Комиссаров В.Ы. Лингвистика перевода, М,1980 216 с
62. Кунин А.В.Фразеология современного английского языка. М.1972, 287с
63. Кунин А.В. англо-русский фразеологический словарь, М, 1984
64. Миньяр-Белоручев Р.К. Пособие но устному переводу.М, 1969, 191 стр
65. Миньяр-Белоручев Р.К. Последовательный перевод, М.1969 288стр
66. Пумянский А.Л.Введение в практику перевода научной технической литературы на английский язык. М., 1965
67. Рзаев.Э.И. Вопросы перевода ашлийской поэзии на Азербайджанский язык (па материале перевода «Восточных поэм» Байрона). Автореферат канд. Диссерга- ции, Баку, 169, 35стр.
68. Гаирбеков Б.'Г.Философские проблемы пауки о переводе. Баку, 1974, 182с
69. Федоров А. В. Основы общей теории перевода. М., 1968, 262 стр

70. Федоров А.В. Очерки общей и сопоставительной стилистики. М., 1971, 194 стр.
71. Чернов Г.В. Основы синхронного перевода. М.1987, 256 стр.
72. Ширинова И.Г. Стилистические повторы в сонетах В. Шекспира и проблемы их перевода на азербайджанский язык. Автореферат кандидатской диссертации. Баку, 1989. 24 стр
73. Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика. М., 1973
74. Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика, М, 1973 28с
75. Эткинд Е. Перевод и сопоставительная стилистика. Мастерство перевода М, 1959, стр, 71-86

Mündəricat

Tərcümə nəzəriyyəsinin pərdəli və məqsədi	7
Tərcümə linqvistik forma, mona və eksiralinqvislik situasiya 9 Mona növləri və lərcümü	13
Tərcümə və dil sistemindəki səviyyələr	17
Rkvivalentlik anlayışı	28
Transformasiyanın növləri	33
Tərcümənin leksik-frazoloji problemləri	44
Tərcümədə sinonimlərin seçilməsi	50
Məcəzi mənalı sözlərin tərcüməsi	51
Neologizmlərin tərcüməsi	64
Sözlərin tərcümədə uyuşqanlığı	68
Xüsusi adlar, institusional və mədəniyyət terminlərinin tərcüməsi	70
Beynəlmiləl sözlər, yaxud tərcüməçinin yalançı dostları	82
Frazcologiyanın tərcümə yolları	85
Tərcümə VƏ leksikoqrafiya	100
Tərcümənin qrammatik çətinlikləri	103
Tərcümə və üslub	108
Tərcümənin növləri	141
Dilin funksiyalan, mətn kateqoriyaları və növləri	161
Tərcümə metodları	165
Tərcümə prosedurları	173
Tərcümə qanunları və prinsipləri	180
Tərcümədə strategiya və taktika	181
Tərcümənin mərhələləri	183
Tərcümə, ideologiya və siyasət	184
Məxəz mətn təhlili amilləri. Mətn təhlili və tərcümə	187
Hkstratekstual amillər	190
Intratekstual amillər	208
Məxəz və hədəf mətnlər arasında uyğunluq və adekvatlıq	221
Formal ekvivalent yönümlü tərcümə prinsipləri	233
Dinamik ekvivalent yönümlü tərcümə prinsipləri	236
İstinadlar	246

Qılıncxan Bayramov
Tərcümə sənəti

«OKA Ofset» nəşriyyatı
Çapa imzalanıb:03.04.08. Format: 60x84 1/i6.
Ofset çapı, Həcmi 14 ş.ç.v. Tiraj 500